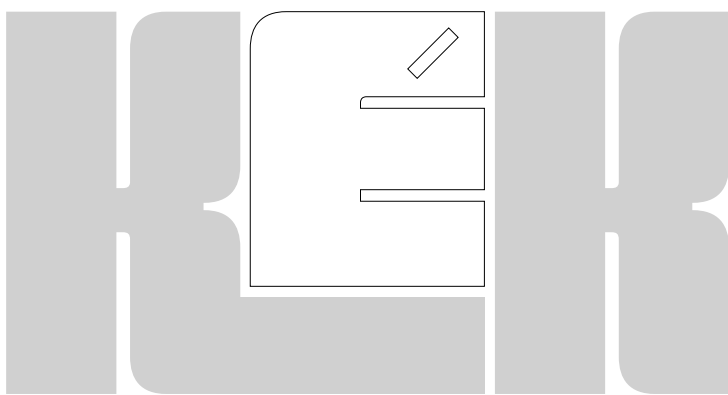

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Kultúrpolitikák

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság

Számunk szerkesztése Tibori Tímea és A.Gergely András munkája

Olvasószerkesztő: Molnár Krisztina

Számunk képeit R.Nagy József kulturális antropológus, a Miskolci Egyetem tanára fotóiból válogattuk a Szerző szíves segítségével.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta PhD, Jászberényi József PhD, Karbach Erika osztályvezető /FSZEK/, Koncz Gábor PhD, Kraiciné Szokoly Mária PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann osztályvezető /MTA/

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u.7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

KULTÚRPOLITIKÁK

Szabó Ildikó: <i>Embereszmények és identitáspolitikák a rendszerváltás utáni politikai szocializációban</i>	5
Paul Gradwohl: <i>Magyarországi deportálások: az észlelés rétegei</i>	33
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: <i>Alternatív életstratégiák – néhány jellegzetes modell</i>	59
Gunzó Zsófia: <i>Bevándorlók, muzulmánok és a Nyugat</i>	75

FELNŐTTOKTATÁS

Varsandár Zsuzsanna Andrea: <i>Az andragógia szerepe az életközépi krízis kezelésében</i>	89
---	----

KUTATÁS, MÓDSZER

Nagy Beáta: <i>Biológia vagy társadalom?</i>	95
Sebők Csilla: <i>A munkahely és a magánélet közötti konfliktus idő alapú megközelítése</i>	105
Geszler Nikolett: <i>Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya</i>	115
Oborni Katalin: <i>Középvezető nők ambivalens helyzete a munkahelyi szervezetekben</i>	123
Mounia Utzeri: <i>Nők előjutását támogató programok: milyen irány(ok)ba haladunk?</i>	133
Paksi Veronika: <i>A magasan képzett nők gyermekvállalása és a tudományterület hatása</i>	143
Csepeli György – Murányi István: <i>A Balaton közelről és távolból</i>	153

SZEMLE

Szakács András: <i>A raygamok és a Ti! Magyarok, feketeszemmel összehasonlítása</i>	161
---	-----

Szerzőink.....	165
----------------	-----

EMBERESZMÉNYEK ÉS IDENTITÁSPOLITIKÁK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN¹

Bevezetés

A rendszerváltás nyomán alapvetően átalakult a hatalomgyakorlás struktúrája, a jogrend, a társadalmi, gazdasági és kulturális intézményrendszer, a nyilvánosság szerkezete és a társadalmi struktúra. Ha a változások nem is mentek végbe egyik napról a másikra, hatásuk kétségtelenül érvényesült a társadalom tagjainak reflexióiban, értékrendjében és magatartásában. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a korábbi időszak politikai szocializációja során kialakult identitások, világképek és az ezekre épülő életstratégiák nem omlottak össze egyik pillanatról a másikra. Kérdés tehát, hogy a társadalomban való élés megváltozott körülményei mit jelentettek a társadalmi magatartások szempontjából.

Mielőtt azonban rátérnék a jelen értelmezésére, nézzük meg, milyen típusú társadalomfejlődési utat járt be eddig Magyarország, s ez mit jelentett a politikai hatalomról megszerezhető kollektív tapasztalatok szempontjából. Az elmúlt másfél évszázadban Közép-Európában a politikai szocializáció sajátos, a nyugati világtól eltérő társadalmi feltételek között zajlott. A 20. század során már alapvetően *evolútív társadalomfejlődési* modellt követő nyugati demokráciákhoz képest a Közép-európai térség országaiiban a *revolútív társadalomfejlődés* modellje volt jellemző. Ezekben az országokban a nyolcvanas évek végén végbement rendszerváltás egyedülálló kollektív tapasztalatokkal járt. A rendszerváltás ugyan Magyarországon békésen, a rendszer felpuhulásával, tárgyalásos úton következett be, de lényegét tekintve a korábbi rendszerváltozásokhoz hasonlóan radikális változást jelentett.

A 20. század folyamán Magyarországon annyi idő leforgása alatt, amennyit az együtt élő generációk emlékezete még befog, kilenc olyan történelmi fordulat volt, amikor az uralkodó politikai értékrend is jelentősen megváltozott, és az új rendszerek

nem egy esetben a korábbi teljes elutasításán alapultak.² Ráadásul közben négyszer változott meg az ország területe (Szabó I. [1991] 2000: 32). Az 1989-es rendszerváltás a kilencedik radikális fordulat volt. Ezek a történelmi cikkek-cakkok felszabdalták a társadalmi idő perspektíváját, egyaránt megnehezítették a múltnak és a jövőnek a belátását, miközben a jelen társadalmi szabályaiban is alapvető változások mentek végbe. Nemcsak a mindenkori múlt íródott át rendre az éppen aktuális hatalomgyakorlási szakaszban, hanem a kívánatos állampolgár eszménye is. A változó hatalomgyakorlási módokhoz igazított történelem-értelmezések, társadalmi játékszabályok és politikailag kívánatosnak tartott értékek koordinátái között a jövőbe vezető életstratégiák társadalmi támpontjait nehéz volt kiismerni.

Vannak-e, lehetnek-e kontinuumos vonások a társadalmi magatartásokban, ha a modern kori társadalom történetét törések, diszkontinuitások, a hatalomgyakorlás módjának radikális változásai tagolják? Ha a hatalomváltásokat követően mindig átíródtak a társadalmi játékszabályok, a társadalomban élés politikailag kijelölt feltételei, az egyének mindennapi életét közvetlenül érintő törvények? Természetesen kell, hogy legyenek kontinuitások, már csak abból kifolyólag is, hogy a társadalmat nem lehet „leváltani” (bár egyes társadalmi osztályok, csoportok marginalizálására vagy éppen megsemmisítésére, radikális elitcserékre több példát is találunk). Azt is tudjuk, hogy a Kádár-rendszerbe a társadalom tagjainak jelentős hányada többé-kevésbé sikeresen integrálódott. A nyolcvanas években a rendszer elfogadása és elutasítása közötti határvonal már nem annyira az egymástól jól elkülönülő társadalmi csoportok között húzódott, mint inkább az egyéneken belül. Az MSZMP-nek 1970-ben 662.000, 1987-ben 860.000 tagja volt. Ez azt jelentette, hogy a családok jelentős részében volt párttag. Az emberek egyszerre voltak a rendszer hívei

1 A tanulmány alapja az MTA TTKK Politikatudományi Intézetének 2012. november 22-i konferenciáján (*A múlt jelene – a jelen múltja. Folyamatosság és megszakítottság a politikai magatartásformákban az ezredforduló Magyarországon*) elhangzott előadás. A tanulmány első, rövid változata a *Metszetek* című online folyóirat 2013. 2. számában jelent meg.

2 Az Osztrák–Magyar Monarchia, a Károlyi-féle polgári demokratikus köztársaság, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a Szálasi-féle nyilaskeresztes uralom, a koalíciós időszak, a Rákosi-korszak, az 1956-os forradalom, a Kádár-korszak, az 1989-es rendszerváltást követő korszak politikai értékrendjében meglevő alapvető különbségekre gondolok.

és ellenfelei; egyszerre voltak „kint” és „bent”.³ Az első szabad választás idején a Medián közvélemény-kutatásaiban körülbelül 1,2 millió ember, a felnőtt lakosság közel 14 százaléka mondta, hogy az egykori MSZMP tagja volt.⁴ Ahogy Ralph Dahrendorf klasszikus bon mot-ja fogalmaz: „Egy politikai rendszert hat hónap alatt le lehet váltani, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, a társadalmihoz hatvan év kell”.

Az egyének oldaláról tehát a politikai szocializáció egyik kérdése az, hogy amikor alapvetően megváltoznak a társadalmi lét politikai, intézményi és jogi feltételei és átalakul az orientációt szolgáló társadalmi reprezentáció egésze (eszmék, nyilvános terek, a társadalmi és a média-kommunikáció tartalmi, minták, normák, képek, képzetek), akkor mit jelentenek a korábbi identitások, és mit jelent a személyes életet keretező múlt? Hogyan dolgoz-

zák fel a korábbi és az újabb minták között meglévő esetleges feszültségeket, ellentmondásokat? Milyen életstratégiákat alakítanak ki a törésvonalak áthidalásához és a megváltozott viszonyok közötti érvényesülésükhöz? A társadalom egészének oldaláról pedig a kérdés az, hogy mit jelentenek a magatartásokat orientáló korábbi identitásminták, változik-e a politikai szocializáció korábbi paradigmája és ha igen, hogyan; milyen politikai kultúra formálódik, a társadalom és a mindenkori politikai hatalom mit kezd a múlt örökségével. Végül pedig, hogy milyen sajátosságai vannak a társadalmi magatartások formálásában az oktatási intézményeknek, különösen pedig a felsőoktatásnak?

Fogalmi keretek: állampolgári és politikai szocializáció, állampolgári és politikai kultúra

Írásomban három alapfogalom: az állampolgári / politikai szocializáció, az állampolgári / politikai kultúra és az állampolgári / politikai *identitás* összefüggéseit kísérlem meg értelmezni olyan társadalmi viszonyrendszerben, amely a hatalomgyakorlás módjának megváltozásával maga is átalakulóban van. Ahol szükséges, megkülönböztetem e három alapfogalom állampolgári, illetve politikai dimenzióját, de – tekintettel arra, hogy ezek között a dimenziók között nincs merev határ – általában csak a szűkebb jelentéstartalmú politikai szocializációra, kultúrára és identitásra utalok.

Az egyén társadalmi interakciói révén egyszerre alanya és tárgya a szocializációs folyamatoknak. Állampolgári és politikai identitása, a politikai világhoz való viszonya, világképe és magatartása, azaz politikai és állampolgári kultúrája a szocializáció folyamatában formálódik. Nemcsak a társadalmi környezet hagy nyomot rajta, hanem ő is hat a társadalomra. Az egyén és a társadalom közötti interakciók során „a társadalmi–politikai rendszer szervezeten és intézményesen ad át az új generációknak kész világképeket, világértelmezéseket (és ezek részeként ismereteket, értékeket, normákat, magatartási mintákat), hogy továbbörökítse bennük magát, és ily módon is biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Ugyanakkor a közvetített tartalmak, minták, illetve tapasztalataik, társadalmi praxisuk alapján a felnövekvő nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket, a politikához való viszonyukat” (Szabó 2000:28).

3 A nyolcvanas évek közvélemény-kutatásaiban már sokan nyíltan fel merték vállalni, hogy nem bíznak a pártban. 1988-ban a lakosság 56, a párttagság 62 (!) és az értelmiség 59%-a mondta azt, hogy a bizalom kismértékű. E három csoport további 15, 8, illetve 22%-a pedig egyenesen azt mondta, hogy az emberek egyáltalán nem bíznak a pártban (Nagy L. G. 1989:54-54).

4 Ez nincs feltétlenül ellentmondásban azzal az adattal, hogy 1987-ben 860 ezer tagja volt az MSZMP-nek. A kérdésre joggal válaszolhattak „igennel” azok is, akik az utolsó években már nem voltak tagjai a pártnak, de korábban igen. Más kérdés, hogy a választások után a közvélemény-kutatásokban megkérdezettek egy része rendre másképpen emlékszik arra, hogy kire, melyik pártra szavazott. A ténylegesnél nagyobb arányban emlékeznek úgy, hogy a választás napján a győztes pártra vagy pártokra szavaztak (Angelusz Róbert, Tardos Róbert 1998).

Karácsony Gergely elemzéséből tudjuk, hogy az egykori párttagságra vonatkozó kérdésekre adott válaszokat 1990 és 2008 között befolyásolta, hogy baloldali vagy jobboldali kormány volt-e hatalmon. Amikor erősebb volt az antikommunista retorika, kevesebben vállalták párttag-múltjukat. Amikor Gyurcsány Ferenc lett a miniszterelnök, megnőtt az MSZMP-tagságukat vállalók aránya. Mint írja, „úgy tűnik, hogy az állampárt egykori tagjainak egy része annak függvényében vállalta a kérdésbiztosok előtt életútjának ezt az elemét, hogy mennyire tartotta azt összeegyeztethetőnek a közbeszédet meghatározó véleményekkel.” A szerző a vizsgált években hasonló konformitási trendet figyelt meg a rendszeres templomba járás gyakoriságára vonatkozó kijelentésekben is. Karácsony Gergely: Az előélet utóélete. Az egykori MSZMP-tagságra vonatkozó adatok megbízhatósága. In Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária szerk. 2009 *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest, Pallas, 328-341.

Az állampolgári és a politikai szocializáció ugyanannak a folyamatnak a két dimenziója.⁵ Az *állampolgári szocializáció* a szélesebb fogalom, mely az együttélés alapértékeire, illetve az alapértékeknek megfelelő attitűdökre és magatartásformákra irányul. Egyszerre jelenti a környezetre jellemző állampolgári kultúra mintáinak elsajátítását, ezek egyéni rendszerének kialakítását és a társadalomhoz való viszony folyamatos gyakorlatában a „tesztelésüket”. A felnövekvő egyén az állampolgári kultúra elsajátított és esetenként átalakított mintáinak alkalmazása során szerez tapasztalatokat arról, hogy környezetében milyen magatartási minták legitímek. Az állampolgári szocializáció során alakulnak ki a társadalom tagjaiban a társadalomban éleléshez szükséges ismeretek, értékek, emóciók és készségek. Nagy szerepe van benne a személyes és a kollektív tapasztalatoknak, és természetesen az egyén sikerének és kudarainak: annak, hogy az adott életvilágban milyen magatartás bizonyul célszerűnek, az adott politikai rendszerben érvényes társadalmi normákkal összeegyeztethetőnek. Az állampolgári kultúra átfogja a szélesebb értelemben vett rendszerhez való állampolgári viszonyulás egészét.⁶ Itt csak utalok rá, hogy az állampolgári szocializációban a normativitás a mindenkori politikai rendszer értékvilágának és az állampolgári magatartások kulturális hagyományainak szövedékében kristályosodik ki.

A politikai és állampolgári identitás a szocializáció folyamatában formálódik. Olyan, dinamikus folyamatban, amely egyrészt az egyén életét végigkísérő interakciókban realizálódik, másrészt a korokon átívelő minták és tapasztalatok közvetítésével, a kulturális hagyományozódás mechanizmusai révén. Az állampolgári szocializációnál szűkebb *politikai szocializáció* a politikailag azonosítható tárgyakhoz, jelenségekhez, eszmékhez, értékekhez, intézményekhez való viszony formálódásának folyamata. E folyamatban az egyén mintegy bevonódik a különböző, politikailag értelmezhető viszonyrendszerekbe, a továbbörökített politikai kultúrába, miközben

5 Az állampolgári és a politikai szocializáció értelmezésében korábbi munkáimra támaszkodom (Szabó I. 2000, 2009).

6 A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, értelmezési sémákat és fogalmi kategóriákat. Az állampolgári szocializációban az iskolának van kiemelkedő szerepe. Az állam közvetlenül vagy közvetve hatással van az iskolai állampolgári szocializációra a tankönyvek, tantervek, kanonizált oktatási (irodalmi, történelmi, művészeti) tartalmak révén.

folyamatosan reflektál az őt érő impulzusokra. Elsajátítja a politikai világgépe megkonstruálásához szükséges ismereteket, értelmezési, értékelési sémákat és cselekvési mintákat, és felépíti a maga politikai világgépét, amely reflexiói, tapasztalatai, az őt körülvevő diskurzusok alapján tovább is formálódik. Ezenközben társas viszonyulásai, interakciói, diskurzusai, politikai magatartása révén ő is nyomot hagy környezetében politikai kultúráján.

A politikai szocializáció a mindenkori politikai kultúrából táplálkozik, ugyanakkor reprodukálja, építi is azt. A *politikai kultúra* egyszerre forrásvidéke és sajátos, tárgyiasult kimenete a szocializációnak. Így a politikai kultúra a maga kontinuum elemeivel valamelyest össze is köti a radikális politikai változások által kirajzolt történelmi szakadásokat, lecsiszolja a törésvonalak éleit, „domesztikálja” az új momentumokat. Építőelemei (ismeretek, értékek, emóciók, attitűdök, magatartási és gondolkozási sémák) az adott társadalom politikai kultúrájának különböző mintázatait rakják ki. Az egyén politikai kultúrája az őt körülvevő politikai kultúra mintázataitól épül fel. A mintázatokat a szűkebb és tágabb társadalmi környezet kínálja számára.

A különböző korok és társadalmak politikai kultúrájában alapvető különbségek lehetnek. Ugyanazon társadalmon belül is különbözhet az egyes társadalmi csoportok politikai kultúrája. A társadalmi tudat mélyrétegeiben egy-egy rendszer- vagy kurzusváltás után is megőrződik a korábbi korszakok értékvilágának és magatartási mintáinak sok eleme. Ugyanakkor a rendszer- és hatalomváltások egyrészt módosítják vagy érvénytelenítik a korábbi domináns mintázatokat, másrészt új elemeket visznek a politikai kultúrába.

Bár a politikai szocializáció kitüntetett időszaka a gyermek- és serdülőkor, különleges egyéni vagy társadalmi körülmények között a felnőttek identitásában is alapvető változások mehetnek végbe. A felnőttkori reszocializáció klasszikus esete az, amikor valaki az egyik országból egy másikba kerül. Az identitások radikálisan átalakulhatnak olyan esetekben is, amikor nem az egyén vált országot, hanem az adott országban változik meg alapvetően a politikai hatalomgyakorlás módja, s ezzel az egyén életútjának alakulása is. A történelmi fordulatok nyomán az új politikai normák vagy a korábbi időszakokban elfojtott, de az aktuális jelen gyakorlatában felerősödő korábbi normák keretei között az identitások lehetséges építőelemei: az ismeretek, értékek és magatartási minták is átfogalmazódnak. Az egyének maguk is különböző stratégiákkal próbálják kiala-

kítani a maguk életvilágában a *modus vivendi*-t. A korábbi politikai korszakok aktív támogatói nem egyszer váltak a gyökeresen új hatalomgyakorlás aktív támogatóivá. Közép-Európában szélesek a damaszkuszi utak, és egyes időszakokban különösen forgalmasak.

A politikai szocializáció alapvetően más mintákat követ a diktatúrákban, a pártállami rendszerekben, a stabil demokráciákban, a posztkommunista rendszerekben. Minden politikai rendszerre, minden társadalomra jellemző a benne zajló *politikai szocializáció modellje*.

A szocializáció modelljét egyrészt a *formális tényezők* (iskola, szervezetek, egyházak) alkotják és alakítják, másrészt a *nem formális tényezők*. Ez utóbbiakon belül találjuk a nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatokat (család, kortársi csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a kulturális tényezőket (kulturális minták, világkép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták), a diszkurzív tényezőket (alaptermatikák, különböző tematizációk) és a tapasztalatokat, élményeket. A politikai szocializáció adott modellje a szocializáció tényezőinek mechanizmusai révén összeköti az egyént és mikrovilágát a társadalom szélesebb metaszeteivel, a politikai rendszerrel, a hatalmi struktúrával és mindezek történeti meghatározottságával. A politikai szocializáció makro tényezői, a *longue durée* hatások, az önállósult politikai és történelmi értékelési sémák, toposzok, de az adott politikai rendszer aktuális társadalompolitikája és embereszménye, szocializációs stratégiája is a szocializáció tényezőinek közvetítésében jutnak el az egyénhez. E közvetítésben nagy szerepük van a személyeknek, hitelességüknek, mintaértéküknek.

Míg a formális szocializáció tényezői az állampolgári magatartások kialakításában játszanak szerepet, addig a nem formális tényezők a politikai identitások alakulásában. A formális tényezőknek erős rendszerintegráló képességük van. Megszűrik, adaptálják a különböző valóságértelmezéseket, ideológiákat, tartalmakat. Integratív képességük és hatásaik révén közreműködhetnek az adott politikai rendszer stabilizálásában és fenntartásában, de a rendszer redukálásában és erodálásában is. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a formális és a nem formális intézmények között nincsenek merev határok. A szocializáció formális helyzeteiben is vannak informális, egyéni mozzanatok. A formális szocializáció szereplői is részt vesznek olyan interakciókban, amelyekben a felek informálisan, adott esetben intézményi szerepüktől eltérően viselkednek. Talál-

kozhatnak magán helyszíneken, lehetnek közöttük magán kapcsolatok, folytathatnak beszélgetéseket a legkülönbözőbb témákról. Tudjuk, hogy a formális szocializáció tényezőit képviselő személyeknek (például a tanároknak, a politikai szervezetek megismerésítőinek, az egyházi személyeknek) annál nagyobb a hatásuk a szocializálódó egyénre, minél inkább túlnyúlnak a közöttük lévő kapcsolatok az intézményi kereteken.

Felfogásom szerint a politikai szocializáció modellje azt írja le, hogy az adott politikai rendszer szintjén a politikai hatalom hogyan kezeli a *társadalmi és politikai konfliktusokat*. Ezért minden politikai rendszerre jellemző a keretei között zajló politikai szocializáció modellje. A modellek között különbségek vannak a konfliktusokhoz való viszony mintáiban, az egyes tényezők (család, iskola, média, szervezetek, kulturális közvetítők stb.) közötti kapcsolatokban, a társadalmi, nemzeti, állampolgári közösségek mintáiban és a társadalmi, nemzeti, állampolgári közösségekbe való integráció sikerességében.

A rendszerhatások a *politikai szocializáció modelljén* keresztül érik el az egyéneket. Ez szűri meg és kanalizálja a hatásokat. A politikai szocializáció modellje részben a közvetlen személyközi kapcsolatokon keresztül (családi, iskolai, kortársi és egyéb személyes kapcsolatok), részben intézményeken (iskolarendszer, szervezetek, pártok, egyházak, médiumok), részben pedig a kulturális közvetítőkön (olvasmányok, filmek, zene, internetes tartalmak, különböző kulturális tartalmak) keresztül hat az identitásokra. Minden modellre jellemző, hogy a szocializációs intézmények milyen autonómiával, milyen mozgástérrel rendelkeznek benne, hogy milyen identitásstratégiák húzódnak meg mögötte, valamint, hogy az adott társadalmi térben milyen tartalmak elsajátítására, milyen világképek felépítésére és milyen gondolkozási, magatartási és cselekvési minták követésére nyílik lehetőség. A politikai szocializáció adott modellje mögött felismerhető a politikai hatalom identitáspolitikája (Szabó I. 2009:21-30). A centralizáció, a direkt hatások fokozott jelentősége, az értékínálat szűkössege, a személyes autonómiák korlátozása, a politikai lojalitás elvárása a diktatórikus, illetve autokratikus rendszerek identitásstratégiáit jellemzi.

A különböző politikai korszakokban szűkebb vagy tágabb az egyén lehetősége a minták és értékek közötti szabad „mozgásra”, a választásra, a tapasztalatok feldolgozására. Az egyén szabadságának foka, identitásának tudatossága társadalmi helyétől

és mozgásterétől is függ, de a mozgáster tényleges határait az adott politikai rendszer jelöli ki. A politikai identitás formálódásában kiemelt szerepe van az egyént körülvevő mikrovilágnak: kapcsolati hálójának összetételének, nyitottságának és a benne zajló kommunikációban az őt körülvevő vélemények sokféleségének.⁷

Ha megváltozik a politikai rendszer, az állam és az állampolgárok viszonya is változik. A rendszerváltásokkal együtt jár a politikai szocializáció modellváltása; a politikai szocializáció változásai pedig a politikai kultúra változásaiban fejeződnek ki. Ezek a változások magukkal hozzátartozóan a politikai identitások változásait is. A rendszerváltások rendszerint identitásuk újragondolására, nem ritkán újrafogalmazására készítethetik a társadalom egyes tagjait vagy éppen csoportjait. A rendszerváltások azonban nem járnak együtt automatikusan az identitás-minták megváltozásával.

Korábbi munkáimban a pártállami rendszer kiépülésétől kezdődően napjainkig a politikai szocializáció három modelljét különítettem el. A Rákosi-rendszer modelljét *konfliktustagadó modellnek* tartom, mert legfőbb jellemzője az volt, hogy a hatalom a társadalmi és politikai konfliktusok pusztát látta, és minden problémát a rendszer elleni politikai szembenállásként értelmezett („Aki nincs velünk, ellenünk van”). Nem véletlen, hogy a nyilvános kifejeződés lehetőségétől megfosztott feszültségek robbanásához vezettek, és a korszaknak az 1956-os forradalom vetett véget (Szabó I. [1988] 2000). A Kádár-korszakra a *konfliktuskerülő politikai szocializáció* volt jellemző. A hatalom immár nem tagadta a konfliktusok és a politikai vélemények különbözőségének létét,⁸ de a rendszerben nem voltak a konfliktusok legális megjelenítésére alkalmas intézmények. A politikai gyakorlat tehát a konfliktusok kikerülése, eliminálása volt („Aki nincs ellenünk, mellettünk van”) (Szabó I. [1988] 2000). A pártállami rendszer mindkét modelljében közös volt, hogy (a) az oktatási rendszertől nem az állampolgári identitás formálását várták el, hanem a politikai identitás formálását; (b) az állampolgári magatartás mintája az engedelmes, meghatározott politikai értékekkel azonosuló állampolgár volt, valamint, hogy (c) az iskolának kitüntetett szerepet szántak a politikai identitások formálásában.

7 Lásd erről részletesebben is Murányi István – Szabó Ildikó 2007 Középiszkolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio*, 1:38–49.

8 A nyílt politikai konfliktusokat azonban csak az utolsó évtizedben ismerte el.

A normatívnak tekinthető szocializációs modell a stabil demokráciákban hosszú idő alatt kristályosodott ki. A stabil demokráciák folyamatos megújulását és az egyének társadalmi integrációját hatékonyan elősegíteni képes *konfliktuskihordó politikai szocializáció modellje* a konfliktusok konszenzusra való megoldási módjaiban való közös érdekeltégen, valamint a közjó és a közérdek lényegi kérdéseinek közmegegyezést kereső értelmezésén alapul. Hatékony működésének hátterében két társadalmi konszenzus áll. Egyrészt konszenzus van abban, hogy a társadalomnak is, a társadalom tagjainak is az a legjobb, ha a társadalmi léttel együtt járó konfliktusok kezelésére alapvetően a szervezett, jogilag szabályozott intézményes keretek szolgálnak. Másrészt abban van konszenzus, hogy az állampolgári szocializáció a politikai szocializáció alapja; a politikai identitás a demokratikus keretek között magánügy, amely legfeljebb csak a családokra tartozik. Az iskola a politikai identitások önálló felépítéséhez az állampolgári identitások megalapozásával nyújt segítséget. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része.

Magyarországon az 1989-es rendszerváltással átalakult az intézményrendszer és a jogrend, mások a hatalomgyakorlás alapelvei, és más jogi, valamint társadalom-lélektani alapokon nyugszik a hatalom legitimitása. A demokratikus szocializáció lehetőségei megteremtődtek, a *szocializáció demokratikus modellje* azonban nem kristályosodott ki az elmúlt két évtizedben. A rendszerváltást követő két évtized politikai szocializációjának modellje *fragmentált modellként* írható le.⁹ A modellt a szocializáció tényezői (család, iskola, médiumok, kulturális közvetítők, tartalmak) közötti gyenge és esetleges kapcsolatok jellemzik. A fragmentált modellt meghatározta, hogy a nemzeti tematikát politikai pártok vezetik, a nemzeti tematizációk és a pártpolitikai célok összekapcsolódnak. A nemzet fogalma, „tagsága”, a nemzethez tartozás normarendszere diszkurzív politikai valósággá, a nemzeti identitás politikai befolyásolása a támogatottság növelésének eszközévé vált, így egyes társadalmi csoportok a politikai diskurzusokban kívül rekedtek a nemzet fogalmán. A fragmentált modellben nagy a konfliktusok kiéleződésének veszélye. Az állampolgári kultúra demokratikus elemei hangsúlytalanok és esetlegesek, ugyanakkor a pártokhoz kötődő tartalmak

9 A fragmentált modell leírásában támaszkodom 2009-ben megjelent könyvem utolsó fejezetére (*Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*).

túlsúlyosak. A modell leképezi azt a tényt, hogy a társadalompolitikában a *demokratikus állampolgári nevelés eszméje* marginális, és hogy nincs konszenzuson alapuló állami stratégia az iskolai demokratikus állampolgári nevelésről. Nincs konszenzus a nemzet és az állampolgári közösség fogalmának újraépítéséhez szükséges tudás- és értékmintákban sem. A rendszerváltást követő két évtizedben az iskolai állampolgári nevelés és a nem formális tanulás kérdései a konszenzusok hiánya miatt sem váltak stratégiai kérdésekké, ezért az iskolai demokratikus állampolgári szocializáció sem tudott hatékony lenni.¹⁰

A politikai szocializáció aktuális modellje

A 2010-es kormányváltással a politikai szocializáció modelljében lényeges változások következtek be. A kérdés három évvel a kormányváltás után az, hogy a hatalomgyakorlás módjában bekövetkezett változások magukkal hozták-e a politikai szociali-

10 Egy nagyon okos fiatal szociológus, egykori tanítványom így írta le a politikai ismeretek hiányának szocializációs hátterét 2013. július 4-én, egy Facebook-kommentben: „Való igaz, hogy a magyar emberek többsége a mainstream médián keresztül értesül. Akkor itt szeretném megvédeni azokat az embereket, akik úgy nőttek fel, mint én, de nem volt lehetőségük arra, hogy informálódjanak, tájékozódjanak. 18 évesen, azt sem tudtam, mi fán terem a politika. Nem azért, mert érdektelen voltam, hanem, mert az oktatási rendszerben a történelmi fogalomtár bemagolásán kívül, mást nem vártak el. Amikor megkérdeztem a tanáromat arról, mi a különbség a centrum és a baloldal között, azt mondta, nekem ezt nem kell értenem, elég, ha megtanulom a könyvek szerinti dolgokat. Amikor otthon megkérdeztem, a szüleim tiltakozóan azt mondták: politikáról nem beszélünk. Egyetemre kerülve értettem meg, hogy miről is van szó. És a kutyus, az bizony mélyen van elásva. Most 25 éves vagyok, édesapámmal néha beszélünk politikáról, de ő csak azt szeretné, ha a munkája után rendesen kapna fizetést, étel kerülne az asztalra. Megértem. És azt is értem, hogy emiatt lenne az érdekük egy demokratikus kormány. Ugyanakkor nem tudom az ujjam azokra az emberekre irányítani, akik a mindennapi megélhetési gondokat a kormányfüggetlen politikai ismeretszerzés fölé helyezik. Sem nekik, sem nekünk nem tanították meg idejében: mi az a demokrácia, állampolgári jog, alulról szerveződő társadalom. Csak azt, mi a kötelesség. Hogy a társadalom ennek megértéséhez közelebb kerüljön, nem adottak a feltételek. Persze mondhatja: ez csak kifogás, de szerintem szomorú, hogy az információs társadalom idejében sokak teljesen elesnek (ilyen vagy olyan okokból) a tudástól és így a saját életük irányításától”.

záció paradigmájának megváltozását? A fragmentált modellt felváltotta-e egy új modell?

Érdeemes röviden utalnunk az aktuális modell néhány szerkezeti sajátosságára.¹¹

(1) Az egyik legfontosabb sajátosság továbbra is az, hogy a politikai szocializáció modelljéből *hiányoznak a demokratikus alapértékek*. A modell alakító identitásstratégiában, kormányzati diskurzusokban, az ifúságot érintő dokumentumokban alig-alig van nyoma a demokratikus állampolgár eszményének. A rendszerváltás óta a politikai diskurzusok fő motívuma nem a demokrácia, hanem a nemzet. A meghatározó tematika a nemzeti tematika (Szabó I. 2009). A demokratikus állampolgári nevelés célkitűzésének hiánya, a demokratikus tematika halványasága nem független attól, hogy az államhatalom és az egyén közötti egyenrangú viszony megteremtésének és biztosításának szükségessége nem jelenik meg igazán társadalmi problémaként sem a szakmai, sem a társadalompolitikai diskurzusokban. Így újratermelődik egy olyan politikai kultúra, amiben a demokratikus alapértékek marginálisak, és csak a társadalom kisebb része számára fontosak.

(2) A másik, ugyancsak nem új sajátosság a *konfliktusok kezelésére szolgáló intézmények* és eljárások eliminálása. Újdonság azonban, hogy a 2010-es kormányváltás óta a konfliktusok, érdekellentétek intézményes megjelenítésének lehetőségei tovább szűkültek, a független civil szervezetek mozgástere kicsi. A konfliktusok kompromisszumos kezelésére a hatalomgyakorlás különböző szintjein alig találunk példát. A társadalompolitika a demokrácia

11 Ebben a részben egy most készülő tanulmányom néhány eredményét foglalom össze. A források: a 2011-es nemzeti köznevelési törvény (www.gosz.hu/sites/default/files/a_nemzeti_koznevelesrol_2011-cxc_0.pdf) és a szakmai csoportok, szaktanári egyesületek reflexiói; a törvénnyel kapcsolatos szakmai konferencia anyaga (<http://www.tarki-tudok.hu/?page=hu/konferencia/53-mit-mondanak-a-tenyek-az-uj-kozoktatasi-torveny-kuszoben>); a szakképzési törvény; az önkormányzati iskolák államosításával kapcsolatos sajtóanyagok; az új Nemzeti Alaptanterv szövege (<http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle>) és a szakmai szervezetek sajtóából megismerhető reflexiói; a kötelező tagsággal járó Magyar Pedagógus Karral kapcsolatos dokumentumok; tankönyvek; a miniszterelnök és az EMMI vezető politikusainak identitásstratégiai szempontból értékelhető nyilvános diskurzusai; kormányzati reakciók a közoktatással és felsőoktatással kapcsolatos tiltakozásokra; Az Új Nemzedék Jövőjéért Program. A Kormány ifjúságpolitikai keretprogramja 1912 (http://www.ujnemzedek.hu/files/tiny_mce/keretprogram0116.pdf).

egyik alapgaranciáját: a folyamatok átláthatóságát biztosító, a konfliktusok észlelésére teret biztosító társadalmi nyilvánosságot az elmúlt években több területen korlátozta (az új médiatörvények, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság átalakítása, a közszolgálati médiumok függetlenségének korlátozása,¹² a közmédia kormányzati kisajátítása stb.).¹³

(3) A harmadik strukturális sajátosság az aktuális modellben a *szakmaiság alacsony árfolyama*. A szellemi és anyagi javak újraelosztásából, a különböző pályázatokkal kapcsolatos gyakorlatból kirajzolódó kép szerint a politikai lojalitás szempontjai mögött háttérbe szorulnak a szakértelem szempontjai.

(4) Végül a negyedik fontos sajátosságot a szocializáció legfontosabb formális intézményében, az *oktatási rendszer átalakításában* leljük fel. A közoktatás államosításával, az identitások formálásában nagyobb szerepet játszó tantárgyak (irodalom, történelem) tankönyveinek újírásával, a hittan és az erkölcsstan bevezetésével, a társadalomismeret tantárgy visszaszorításával, az iskolai és tanári autonómia megnyirbálásával és a demokráciára nevelés iskolai lehetőségeinek csökkenésével a *demokratikus iskolai szocializáció esélyei romlottak*. A köz- és felsőoktatás átalakítása, a politikailag lojális állampolgár eszmények új mintája, a kultúra kanonizációja révén közvetített értékek együttese jól mutatja, hogy az új modell mögött tudatos szocializációs koncepció húzódik meg. A változások nyomán egy új modell körvonalazódik: az *autokratikus politikai szocializáció modellje*. Az a tény pedig, hogy különböző társadalmi ellenállás nélkül lehetett elfogadtatni a modell jogi, intézményi, pénzügyi, szervezeti kereteit és tartalmi elemeit, érzékelteti, hogy a rendszerváltás előtti időszakra jellemző magatartási minták túlélték azokat a politikai rendszereket, amelyek kondicionálták őket.

Ahogy az eddigiekből is kitűnt, a politikai szocializáció aktuális modelljét egy normatív modellhez: a demokratikus szocializáció modelljéhez képest értelmezem. Ehhez képest állapíthatjuk meg az aktuális modell hiányosságait. A korábban feltett

kérdésre – hogy ugyanis a „több mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” jegyében végrehajtott strukturális átalakításokkal együtt járt-e a politikai szocializáció paradigmájának megváltozása; az aktuális modell egy új modell-e – az a válaszom, hogy egy új modell van kialakulóban. A kialakuló új modell – a rendszerváltás utáni időszak fragmentált modelljéhez hasonlóan – nem annyira a stabil demokráciákra jellemző modell felé mutat, mint inkább a rendszerváltás előtti modellek felé. Elmozdult a fragmentált modelltől, de a demokratikus modelltől is távolabb került. A szocializáció aktuális modellje a hatalomgyakorlás autokratikus módjához kívánja igazítani a társadalmi magatartásokat. A modell a Kádár-korszak konfliktuskerülő modelljével mutat rokonságot. Mindkettőben közös az iskola kitüntetett szerepe a politikai identitások formálásában. Közös vonásokat találunk az állampolgári magatartás eszményeiben is. Mindkét esetben az engedelmes, kritikai attitűdökkel nem rendelkező, ugyanakkor meghatározott politikai ideológiai értékekkel azonosuló, lojális állampolgár az eszményi állampolgár.

Társadalomkritika és embereszmény a társadalomtudományi gondolkodásban

Az oktatás társadalmi szerepéről, céljáról, hasznáról való gondolkozásnak a modern társadalomtudományokban nagy hagyományai vannak. E hagyományok egyik ága legalább a 18. századig, a „pedagógia századig” nyúlik vissza.¹⁴ A modern nevelésfilozófia gyökerei Rousseau-ig vezetnek, aki először vetette fel a nevelés és a szabadság összefüggéseit.¹⁵ Rousseau a felvilágosodás más gondolkodóihoz hasonlóan hitt abban, hogy az ifjúság megfelelő nevelésével („emberré nevelésével”) el lehet jutni egy jobb, szabadabb világhoz, amelyben az emberek kiteljesítik magukat és boldogak. Az *Emil avagy a nevelésről* című nevelési regényében a nevelés nem más, mint jól szabályozott szabadság.

14 Az előzmények természetesen a korábbi időszakokba nyúlnak. A 18. században végbement pedagógiai változásokhoz vezető úton meg kell említenünk a 17. századi német felvilágosodás racionalizmusának hozzájárulását, valamint Leibniz nézeteit a nevelés és az iskolázás szükségességéről, akinek a gondolatait aztán az oktatás számára Wolff rendszerezte a 18. században.

15 Rousseau a *Társadalmi szerződésben* fogalmazza meg először, hogy az egyén szabadságát megfelelő kormányzat alatt össze lehet egyeztetni a köz szabadságával.

12 Magyarországon a gazdasági hatékonyságra hivatkozva valamennyi közszolgálati médiumot a Médiaszolgáltatás-Támogató és Vagyongazdálkodási Alapba vonták össze. Nincsenek saját hírműsoraik, a hírműsorokat központilag állítja elő a Magyar Távirati Iroda Hírcentruma.

13 A nyilvánosság korlátozásáról lásd a Mérték Médiaelemző Műhely írásait: <http://mertek.eu/kapcsolodo-irasaink>.

Az oktatással és neveléssel kapcsolatos hagyományok másik ága a modern társadalomtudományokig vezet, amelyek már a megszületésük során, a 19. század közepső harmadától kezdődően keresték a választ arra az évezredes filozófiai kérdésre, hogy a tudományok elő tudják-e segíteni a társadalom problémáinak megoldását. Az e kérdésre adott igenlő válaszok vezettek el annak felismeréséig, hogy a társadalmilag szervezett iskolázásnak kitüntetett szerepe van a fejlődés előmozdításában, a társadalom jobbá válásában.

A szociológia tudományát a 19. század modernizációs kihívásai – így az ipari társadalmak kialakulása, a társadalom szerkezetében végbemenő átrendeződések, az iskolarendszer kiépülése, a társadalmi csoportok közötti viszonyok megváltozása, a politikai hatalomgyakorlás szerkezetében bekövetkezett változások – hívták életre. Ezek a kihívások konkretizálták a társadalmi problémákat, és egyfajta igényt is felerősítettek a társadalom tudományos megközelítése és az anómiák okainak feltárása iránt. A megszülető társadalomtudományok (a szociológia, a közgazdaságtan, a pszichológia, az antropológia és a szociálpszichológia) racionalitáson, empirikus tényeken és oksági összefüggéseken alapuló módszertana lehetővé tette a társadalmi jelenségek tudományos megismerését, rendszerezését, okainak és változásainak újfajta értelmezését. Kiszélesedett a társadalomtudományos megismerés lehetséges tárgyainak köre. A jelenségek és összefüggések leírása és értelmezése szükségszerűen együtt járt olyan értelmezési keretek kialakításával, amelyek normatív személetűek voltak, a kívánatosnak tartott társadalmi jó természetéből, a társadalmi ideálokból indultak ki, és felvetették a társadalmi problémák orvosolhatóságának kérdését.

A következőkben a társadalomtudományi hagyományok kincsházából három, az elmúlt évtizedekben már evidenciává vált gondolatkört szeretnék kiemelni, azzal a céllal, hogy ezek nevelésszociológiai jelentőségére és mai érvényességére is rámutassak. Ezek a következők: (a) a társadalomtudományok morális felelőssége, (b) a nevelés és az oktatás módjának és tartalmának társadalmi meghatározottsága, valamint (c) a kritikai gondolkodás értéke.

A hagyományok egyik meghatározó eleme a *társadalomtudományok morális felelőségének* tudata. A modern társadalomtudományok – így a szociológia – értelmét a konkrét társadalmi problémák megoldásának elősegítése adja. A viszonylag új akadémiai tudománytól, a szociológiától a kezdetektől

azt várták művelői, hogy ne csak a társadalomban végbemenő folyamatok, a modernitással járó változások és válságok magyarázatára törekedjen, hanem érezzen felelősséget a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok iránt, tartsa szem előtt a közjó érdekeit, és törekedjen a társadalmi dezintegráció orvoslására.¹⁶ Durkheim – aki úttörő szerepet vállalt a szociológia önálló tudományként való megkonstruálásában, valamint egyetemi és tudományos intézményesülésében – társadalomtudósi pályája kezdetétől egész életén át hangsúlyozta, hogy a szociológiának szerepet kell vállalnia a társadalom morális válságának megoldásában is.¹⁷ Ha „a társadalmak tudományának” társadalommegújító kapacitását ma már szkeptikusabban is szemléljük, mint Durkheim, s érvényesülését csak a társadalompolitikák egész rendszerének szakmai megalapozottságával, a tudományok iránti nyitottságával és hatékony intézmények működése révén tudjuk elképzelni, az alapgondolatot: a társadalomtudományok morális felelőségét a társadalmi változások irányát és tartalmát illetően nincs okunk eliminálni.

Durkheimhez kötődik a társadalomtudományok másik alapvető hagyománya is. Ő volt az, aki rámutatott a *nevelés és oktatás társadalmi meghatározottságára* és beágyazottságára (Durkheim 1980). „A nevelés az az eszköz, amelynek segítségével a társadalom örökösen megújítja saját létének feltételeit, és munkájának távolról sem egyetlen vagy fő célja az egyén és annak érdekei. (...) A társadalom csak úgy tud élni, ha tagjai között elégséges egyöntetűség van: a nevelés folyamatosan munkálja és erősíti ezt az egyöntetűséget, eleve rögzítvén a gyermek lelkében a közösségi léttől feltételezett lényeges hasonlóságokat. De más oldalról nézve a dolgot, bizonyos különbség nélkül minden együttműködés lehetetlen lenne. A nevelés biztosítja ennek a különféleségnek állandóságát, miközben maga válik sokfélévé” (Durkheim 1995:24).

Durkheimnek köszönhető, hogy ezek a kérdések bekerültek az újonnan született tudomány, a szociológia problematikájába. Azzal, hogy a nevelés magyarázatát a társadalom sajátos folyamataiban, szerkezetében és jelenségeiben kereste, megvetette a szociológiai alapú pedagógia, a nevelésszociológia

16 A szociológia fogalmát 1838-ban megalkotó Auguste Comte olyan integratív tudománynak gondolta a szociológiát, amely egyesíti a történelmet, a közgazdaságtant és a pszichológiát.

17 A társadalomtudósi pálya mintájának megkonstruálása is Durkheim érdeme, hangsúlyozza Némedi Dénes Durkheimről írott könyvében (1996).

gia alapjait is. Durkheim pedagógiai felfogásának alapját „jól kidolgozott szociológiai eszmék alkotják” (Fodor 2009). A konkrét társadalmi valóságot tekintette minden emberi jelenség, így a nevelés magyarázata alapjának. Rousseau nyomdokain haladva felismerte az oktatás jelentőségét a társadalmi integráció elősegítésében. Felfogása szerint a nevelés az egyén társadalmi lényegének kialakítása, a társadalmi életre való felkészítés.¹⁸ A nevelést az egyénre kényszerítően ható cselekvési módnak fogta fel, amely révén az egyén társadalmi lényege kialakul. Nem kétséges, hogy ebből a szempontból Durkheim a szocializáció-elméletek számára is megkerülhetetlen.¹⁹ Az ő érdeme, hogy egyértelművé tette: a nevelés alapja a társadalmi valóság, valamint, hogy minden társadalomra jellemző az a nevelési mód, amiben a társadalom tagjai az adott társadalomban működő kényszerek révén részesülnek. Ma már sokan másképpen látják a társadalom kényszerítő erejének érvényesülését a szocializáció folyamatában – e tanulmány szerzője is közéjük tartozik.²⁰ Ez azonban nem von le semmit a Durkheim által kifejtett alapvető összefüggés – az oktatás és a nevelés társadalmi meghatározottsága és beágyazottsága – érvényességéből.

A társadalomtudományi örökség harmadik meghatározó elemének a *kritikai gondolkodás* evi-

denciává válását látom. A kritikai gondolkodás a tudományos gondolkodás nélkülözhetetlen szemléletmódja. Egyaránt feltételezi az előzőekben tárgyalt elemeket: a társadalomtudományok morális felelősségének tudatát és a nevelés, az oktatás és szélesebb értelemben a szocializáció társadalmi meghatározottságát. A társadalomkritika a szociológiát kialakulásától kezdve jellemezte.²¹

A kritikai gondolkodást a társadalomtudományokban a marxi hagyományokra épülő frankfurti iskola fejlesztette önálló elméleti irányzattá a 20. század harmincas éveiben. A frankfurti iskola tagjai a teória és a gyakorlat összetartozásából indultak ki. Meghatározó személyiségeinek (Horkheimer, Adorno, Marcuse, Walter Benjamin, majd később Habermas) munkássága fontos nevelésszociológiai konzekvenciákat tartalmaz, mivel elemzéseikben rendre érintik a bírált társadalmi rendszerek (a fasizmus, a sztálinizmus, később pedig a fejlett ipari társadalmak) működésében és fennmaradásában szerepet játszó értékrendbeli, gondolkodásbeli és magatartási sajátosságokat is.

A frankfurti iskola társadalomkritikája a negyvenes években mindenekelőtt a fasizmusellenességet jelentette.²² A fasizmus térhódítása, társadalmi támogatottságának ténye új lendületet adott a kritikai gondolkodásnak. A frankfurti iskola tagjai ezekre a jelenségekre a modern társadalomtudományok fogalomtára és módszertana segítségével kerestek magyarázatot, támaszkodva többek között a pszichoanalízis elméletére is. Így született meg az Egyesült Államokba emigrált frankfurti iskola tagjainak új kutatási irányokat kijelölő munkája, *A tekintélyelvű személyiség* (Adorno et alii 1950), amely az elnyomó hatalom újratermelődének mechanizmusaival foglalkozik. Adornóék elmélete szerint a társadalom előítéletességét az autoriter személyiségeket nevelő családi szocializáció tartja fenn, amelyben a gyermek bűnbakképzéssel enyhíti szorongásait és elfojtásait.

Az egydimenziós ember (1964), Marcuse talán legnagyobb hatású könyve nem pusztán a modern kapitalista és a szovjet típusú rendszerek bírálata,

18 Durkheim szerint minden társadalomban „jellegzetes nevelési mód és rendszer alakult ki, amit a társadalom új tagjaira egyszersmind ráköteleznek, éppen azzal a céllal, hogy a közösség megfelelő működéséhez és fennmaradásához szükséges (nyilván viszonylagos) homogenitását megalapozzák. (...) Úgy vélte, hogy a nevelés nem más, mint a (szociálisan éretlen) gyermekre azzal a céllal gyakorolt felnőtti hatás, hogy az felkészültséget nyerjen a fennálló társadalomban való életre, illetve a szociális életben való részvételre. Ennek a részvételnek a lényegét mindenekelőtt az aktív engedelmségben látta, abban tehát, hogy az egyén teljesen alárendeli magát a társadalom szükségleteinek, szociális-erkölcsi előírásainak és követelményeinek” (Fodor 2009:215).

19 Annick Percheron meggyőzően elemezte Durkheim hozzájárulását a politikai szocializáció elméletének formálódásához *L'univers politique des enfants* című könyvében (Percheron 1974:11-24). Magyarul lásd: Szabó I. – Csákó M. szerk. *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, 1999. Új Mandátum Kiadó, 44-56.

20 Elsősorban Annick Percheronhoz kötődik a szocializáció kétoldalú folyamatként való felfogása. A politikai szocializációval kapcsolatos munkáimban én is abból indultam ki, hogy a szocializáció az egyén és társadalmi környezete között zajló interakciók sorozata (Szabó – Örkény 1998; Szabó I. 2000; Szabó 2009).

21 Érdemes itt utalnunk Marx kizsákmányolással és társadalmi konfliktusokkal kapcsolatos felfogására; Tönnies *Közösség és társadalom* című munkájára, amelyben kifejti, hogy a modern társadalmakban háttérbe szorulnak a személyes kapcsolatok; Durkheim anómia-elméletére stb.

22 *Marcuse Ész és forradalom* című munkája 1941-ben jelent meg. A frankfurti iskoláról kiváló magyar elemzések érhetők el (Tarr 1986; Weiss 1997, 2000).

hanem a manipulált, a fogyasztás egyetlen dimenziójából kitörni nem tudó és nem akaró, az ember eredendően sokdimenziós szabadságáról lemondó, társadalomkritikai érzékét elvesztő középrétegek bírálata is. A könyv társadalomkritikája mögött egy olyan, kívánatosnak tekintett társadalom normái rajzolódnak ki, amely megengedi, hogy az ember sokféle képessége kibontakozzon. Marcuse csak a rendszerbe még kevésbé integrálódott fiatalokban, a diákokban lát reményt. Könyve az egyetemi ifjúság körében kultuskönyv lett – az 1968-as diáklázadások aztán igazolják is a szerző fiatalokba vetett reményét.²³

A tekintélyelvű személyiséget is, *Az egydimenziós embert* is sokan, sokféleképpen elemezték és bírálták. Nem kétséges azonban, hogy a 20. századi modernitás nagy rendszerélményeinek, a diktatúrának, az elidegenedésnek, a fogyasztói társadalomnak – és általában a modern tömegtársadalom és tagjai viszonyának – a kritikai megközelítése a társadalomtudományi örökség olyan eleme, amelyet a ma sem lehet figyelmen kívül hatni.

A kritikai elmélet egyik elágazása a *kritikai pedagógia*. A hetvenes és a nyolcvanas években kibontakozó kritikai pedagógia nyíltan felvállalta a kritikai elmélet folytatását és pedagógiai örökségét (Kovács 2003:88).²⁴ Egyik kiinduló pontjuk Adorno háború utáni, oktatással kapcsolatos munkássága volt. Adorno a tekintélyelvű porosz típusú oktatás gyökereit és legitimitását a politikai autoritásban látta. Figyelme Németországba való visszatérése után irányult az iskola és a társadalom viszonyára, az oktatás és az emancipáció kérdéseire, a tanári magatartásban megtestesülő autoritásra, a szembenálláson alapuló aszimmetrikus tanár–diák viszony hatalmi jellegére. Úgy vélte, hogy ez az oktatási rendszer akadályozza Németországban a demokrácia kibontakozását (Kovács 2003:86). Tanári munkájában személyesen is törekedett a külső autoritáson alapuló értékközvetítéssel szemben egy olyan tanár–diák viszony kialakítására, amely a hallgatók aktivitásán és a velük való együttműködésen alapul, és amelyben a tekintély forrása a tudás. Adorno a diákság, a pedagógusok és az oktatási intézmény viszonyának

23 A könyv magyarul 1990-ben jelent meg, és nagy hatást gyakorolt a korabeli magyar szociológiára.

24 A kritikai pedagógia bemutatásában Kovács Balázs tanulmányára támaszkodom. Az irányzat ismert képviselője többek között Paulo Freire, Peter McLaren és Henry Giroux. A kritikai pedagógia egyik célkitűzése a tanár–diák viszony emancipálása volt. Képviselői szerint az oktatásnak elő kell segítenie, hogy a diák egyre inkább képes legyen „autonóm döntést hozni, és társadalmának a későbbiekben formáló tagja legyen” (Kovács 2003:89).

átalakításában, a folyamatosan újratermelődé tekintély helyett a társadalmi nyitottságra épülő iskolában látta a megoldást (Kovács 2003:87).

A kritikai elmélet másik leágazása a *kritikai szociológia*. Az Egyesült Államokban az ötvenes évektől kezdődően nagy hatású szociológiai munkák sora született, amelyek átalakították a társadalomtudományi gondolkodást. A kritikai elméleteket újraértelmező (és Marcuse könyvére is nagy hatást gyakorló) kritikai szociológia abból indult ki, hogy a szociológia művelői képesek megkonstruálni egy, az emberek önmegvalósítását, társadalmi integrációját és jó társadalmi közérzetét minél jobban elősegítő normatív társadalom képét, amellyel szembesítve a létező társadalmakat, rá lehet mutatni ezek hiányosságaira, embertelenségére, funkcionális zavaraira. Riesman 1950-ben megjelent művében, *A magányos tömegben* nevelésszociológiai szempontból is megkerülhetetlen összefüggéseket tárgyal. Három személyiségtypust különböztet meg: (a) a hagyomány által vezérelt, (b) a belülről és (c) a bőség amerikai társadalmára jellemző, kívülről (a fogyasztás, a média, a közvélemény által) irányított, a „magányos tömeget” alkotókra jellemző személyiségtypust. Elmélete szerint a különböző társadalomfejlődési szakaszokra más-más személyiségtypus a jellemző. Minden társadalom kialakítja azt a személyiségtypust, amelyik a leginkább képes alkalmazkodni az adott társadalomhoz.

Az amerikai kritikai szociológia másik meghatározó személyisége, Mills *Az uralkodó elit* (1956) című munkájában a korabeli Egyesült Államok hatalmi szerkezetét elemezve rámutat a politikai, katonai és gazdasági elit közötti kapcsolatokra, közös érdekekre, világképük közös elemeire és az elitcsoportok új tagjainak az elitpozíciókat reprodukáló szocializációjára. Legismertebb munkája azonban a szociológiai képzelőerőről szól (*The Sociological Imagination* 1959). Könyve a szociológustól elvátható kutatói habitus máig érvényes megfogalmazása. Mills a szociológia és a szociológus morális felelősségét hangsúlyozza az egyén és társadalom, az életrajz és történelem, az én és a világ között szoros kölcsönhatás vizsgálatában. A szociológus a szociológiai képzelőerő segítségével képes kívül helyezkedni személyes érintettségén, egymással összefüggésben vizsgálni az egyéni életek mintáját és a történelem folyamatát, egységben kezelni az elméletet és a módszereket. Ahogy látjuk, a szociológiai képzelőerő is feltételezi a szociológia és a szociológus morális felelősségét, a társadalmi meghatározottság elvének érvényesítését és a kritikai szemléletet.

A kritikai szociológia Európában Bourdieu tevékenységében teljesedett ki, aki a társadalmi igazságtalanságok strukturális okainak feltárását és az uralkodó osztályok számára előnyös társadalmi mechanizmusok bemutatását tekintette céljának. Bourdieu társadalomkritikáját értékelkötelezettségén alapuló közéleti szerepléseiben is kifejezte. Munkásságának egyik – a nevelésszociológia szempontjából is alapvető – kérdése az, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek hogyan termelődnek újjá, és hogy ebben milyen szerepet játszik az oktatási rendszer.²⁵ Az egyén társadalmi struktúrában elfoglalt helyét a gazdasági tőke határozza meg, mondja Bourdieu, de a család a kulturális erőforrásokon keresztül is befolyásolja a megszerzett társadalmi pozíció továbbörökítését. A magas kultúrát közvetítő család olyan készségekhez juttatja a gyermeket, amelyek birtokában otthonosan mozog az iskola világában, a tanárokéval azonos vagy az övéikéhez közel álló beszédmód és kommunikációs stílus jellemzi, amely jelzi a gyermek kedvező társadalmi pozícióját. Az oktatási rendszer ezt az otthonról hozott, az iskola értékvilágával egybecsengő kulturális tőkét honorálja a gyermek iskolai előmenetelében. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének és legitimálásának legfontosabb eszköze az iskola, mondja Bourdieu. A hatalmi viszonyok reprodukciójában szerepet játszik, hogy a domináns társadalmi pozíciókban lévők képesek ráerőltetni kulturális és szimbolikus produktumaikat a társadalom más csoportjaira. Bourdieu az egyes társadalmi cselekvők eltérő motivációit a társadalom kihívásaira reagáló küzdési stratégiáik eltérő szocializációjukkal magyarázza. A hatalmi játszmák az egyetemi, kutatói hierarchia világát is átjárják. Bourdieu a *Homo academicus* című felsőoktatás-szociológiai művében mutatja meg az egyetemi, akadémiai hierarchiában és „látszatvilágban” a hatalom mechanizmusait (Kozma 2002:313-314).²⁶

Társadalomtudományok és társadalmi gyakorlat

Az elmúlt másfél évszázadban tehát a társadalomtudományi gondolkodásban meghonosodott egy

25 Nevelésszociológiai tanulmányainak gyűjteménye (*A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*) viszonylag korán, 1978-ban megjelent magyarul is.

26 Ennek magyarországi megismertetésében elvitatlan érdemei vannak Kozma Tamás nagyszerű recenziójának (Kozma 2002).

olyan, morális felelősségtől vezérelt szemlélet, amely a fennálló társadalmakat nem fogadta el feltétlenül jónak. Ezeket megváltoztathatóknak és megváltoztathatóknak tekintette, és ebben az oktatási rendszernek, illetve az egyének szocializációjának kitüntetett szerepet szánt. Olyan társadalomeszmények fogalmazódtak meg, amelyekben kibontakozhat az emberek sokoldalúsága, személyiségük gazdagsága, és amelyben az egyén boldogsága találkozik a közjóval. A társadalomkritika nemcsak a társadalmi környezetre irányult, hanem adott esetben azokra a társadalmi mechanizmusokra és szocializációs folyamatokra is, amelyek kialakították a bírált rendszereket fenntartó és újratermelő magatartásokat, mentalitásokat, hatalmi érdekeket. Úgy vélem, a modern társadalmakban végbement változásokhoz a társadalomtudományi gondolkodás morális felelőssége, a társadalmi meghatározottságokra vonatkozó racionális szemlélete és kritikus társadalomképe is hozzájárult.

Az elmúlt másfél évszázadban a társadalomtudományi gondolkodás befolyással volt a jó társadalommal kapcsolatos európai és észak-amerikai normák formálódására. Fokozatosan behatolt az oktatással, neveléssel, iskolázással kapcsolatos szakpolitikákba, és – az iskolai szocializációknak is köszönhetően – hatott az állampolgári szocializáció mintáira. Természetesen nem valamiféle egyenes vonalú, töretlen fejlődésről van szó, ám mindent összevéve a társadalomtudományi gondolkodás kilépett a szaktudományok keretei közül, és normatív és szabályozó szerepe kétségtelenül tetten érhető a társadalomról és a társadalom tagjairól való politikai és állampolgári gondolkodásban.

A racionalizmus elveinek és a felvilágosodás pedagógiai elképzeléseinek jelentős szerepük volt a közoktatás intézményesülésében, a tankötelezettség bevezetésében és az egyetemi oktatás modernizálásában. Az iskolázás magától értődővé vált. A német felvilágosodás meghatározó alakjainak: Leibniz-nek és Wolffnak az a felismerése, hogy a társadalom jóléte érdekében szükséges minden gyermek iskoláztatása és nevelése, a francia felvilágosodás gondolataival együtt hozzájárult a 18. századi oktatási reformokhoz, melyek célja a társadalom gyakorlati szükségleteinek figyelembe vétele és kielégítése volt.

A nyugati világban a szociológia a 19. század végén, a 20. század elején intézményesült. Az Egyesült Államokban először 1873-ban, a Yale Egyetemen hirdettek meg szociológia kurzust, de csak az 1890-es évek elejétől vannak szociológiai egyetemi tanszékek. (Az első doktori fokozatot is adó szociológia tanszék 1893-ban alakult meg a Chicagói

Egyetemen). Ekkor kezdődtek el a rendszeres szociológiai kutatások is (Vörös 1994). Az amerikai szociológiát a kezdetektől fogva az amerikai társadalomra irányuló kritikái él jellemezte. Franciaországban az intézményesülés folyamata az 1880-es években megkezdődött (Durkheim 1887-től tanított a Bordeaux-i egyetemen pedagógiát és szociológiát, 1896-ban pedig megalapíthatta a szociológiai tanszéket; 1902-től a Sorbonne-on tanított szociológiát), s a kezdetektől a szociológia vizsgálódásai körébe tartozott a társadalom anómias állapota. Az erőteljes intézményesülés viszonylag korán legitímálta Franciaországban is, az Egyesült Államokban is a társadalmi jelenségek szociológiai megközelítésének létjogosultságát, és elősegítette e megközelítés társadalompolitikai érvényesülését.

A szociológiai szemlélet és a szociológiai munkákból kiolvasható társadalmi érzékenység 19. század utolsó évtizedeitől kibontakozó és a 20. században egyre inkább megerősödő *modern pedagógiai törekvésekre* is hatott (Montessori, Steiner, Freinet, Petersen és mások nézeteire). Ezek a törekvések már nem egyszerűen a gyermekkel, mint olyannal számoltak, hanem társadalmi meghatározottságával is. Törekedtek a gyermek önállóságának, szabadságának minél teljesebb megvalósítására. Támaszkodtak az új szociológiai gondolkodásból kirajzolódó társadalomképekre, és a nevelés célját a gyermek minél sikeresebb társadalmi integrációjának elősegítésében látták. A korszak más emancipatórikus mozgalmához (például a munkásmozgalomhoz és a feminizmushoz) hasonlóan a reformpedagógiai irányzatok célkitűzéseinek hátterében is a társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok csökkentésének vágya állt. Hittek a társadalom megváltoztathatóságában, és abban, hogy a változásokat a nevelés útján (is) elő lehet segíteni. A reformpedagógiai irányzatok társadalomjobbító elkötelezettsége találkozott a szociológia társadalomjobbító elkötelezettségével.²⁷

27 E tanulmány kereteit meghaladná, ha kitérnék mindazokra a pedagógiai szemléletet formáló eszmei hatásokra, amelyek kívül esnek a szociológiai koncepciókon, noha tisztában vagyok vele, hogy nemcsak a definíció szerinti szociológiai gondolatoknak van szociológiai tartalmuk. Itt csak utalok a különböző 19. és 20. századi reformpedagógiai irányzatokra ható filozófiai eszmékre (Bergson, Nietzsche, Rudolf Steiner stb.), valamint a pedagógiai elképzelésekre szintén ható *filozófiai utópiák* (így például a marxizmus) elérendő célként vázolt társadalomképeire. Nem térek ki az önálló neveléseméleti koncepciókon alapuló pedagógiai irányzatokra sem. A reformpedagógiai törekvések eszmei tartalmáról szisztematikusan áttekintést nyújt Pukánszky Béla és Németh András *Neveléstörténete* (1996).

Egyes irányzataikra erős társadalomkritikai él volt a jellemző.²⁸

A szociológia ihletésének nyomán az elmúlt évszázadban a tudományos és a gyakorlati pedagógiai gondolkodás fogalomtára fontos szociológiai terminusokkal gazdagodott. A neveléstudományokba a „társadalmi” jelzővel ellátott fogalmak sora épült be (*társadalmi problémák / rétegek / mobilitás / előnyök / hátrányok / különbségek / egyenlőség / egyenlőtlenség / háttér / hovatartozás / szerepek / intézmények / integráció / tőke / felelősségvállalás* stb.). Meghonosodott az *oktatási rendszer, az oktatáspolitikai, az intézmény, a szocializáció, a csoportkultúra, a csoportviszonyok* fogalma. A nevelési és oktatási viszonyok, az iskola külső és belső világa leírására szolgáló fogalmak jelentős része egyértelműen utal az oktatás és a nevelés alanyainak társadalmi beágyazottságára, illetve magának az oktatásnak a társadalmi meghatározottságára.

A kritikai gondolkodás kialakítása, mint az állampolgári nevelés egyik célja, a neveléstudományokban széles körben elfogadott axióma. A NAT kiemelt fejlesztési feladatai között is megtaláljuk a kritikai gondolkodás kialakításának szükségességét.²⁹ A kritikai gondolkodás követelménye és alapmetodológiája (racionális, oksági kapcsolatok feltételezése, a hipotézisek és a bizonyítékok összevetése, meghatározott eljárásrendek követése) beépült a *demokratikus állampolgári nevelés* módszertani alapjaiba.

A stabil demokráciákban a második világháborút követően a szörnyű történelmi tapasztalatok birtokában a szakpolitikák egyre nyitottabbá váltak a társadalomtudományok iránt. Támaszkodtak ezek eredményeire, és igényt tartottak visszajelzéseikre.

28 A modern reformpedagógia korszakairól, az egyes irányzatok közötti különbségekről, az ezekre jellemző inherens pedagógiai alapelvek továbbéléséről lásd Németh András és Pukánszky Béla tanulmányát (1999). A szerzők hangsúlyozzák, hogy a reformpedagógia jelentős hatást gyakorolt az európai iskolaügyre.

29 A NAT-ban és az Ember és társadalom műveltségterületen *„megfogalmazott célok szerint a kritikai gondolkodás a tanulók ismereteinek differenciálásában játszik kulcsszerepet. Abban segíti őket elsősorban, hogy el tudják különíteni a fikciót a valóságtól, a tényeket a véleményektől, átlássák a történelmi-társadalmi folyamatok mögött húzódó ok-okozati kapcsolatokat, tájékozódni tudjanak a kulturális különbségek horizontális és vertikális megjelenéseinek hálózatában. A követelmények ilyen sokrétűsége azt a nézetet tükrözi, amely szerint a kritikai gondolkodás nem egy jól definiált képesség vagy kompetencia, sokkal inkább az oktatás egészének ideális kimenetele”* (Kinyó - Baraszevich 2010:36-37).

Felismerték a demokratikus társadalmi gyakorlat rendszerstabilizáló és a politikai rendszer folyamatos megújulását elősegítő funkcióit. Az elmúlt évtizedekben kialakultak azok a közvetítő rendszerek (tudományos intézmények, projektek, kutatások, szakértői és ellenőrzői szolgáltatások, mérések, hatásvizsgálatok, a közszférában megkövetelt végzettség, a társadalomtudományi curriculumok beépítése a felsőoktatásba, folyamatos továbbképzés és kompetenciák), amelyek alkalmasak arra, hogy a társadalomtudományok szemléletét, módszereit és eredményeit „becsatornázzák” a társadalom működésében meghatározó szerepet játszó intézményrendszerbe. A nemzeti oktatási rendszerek sajátosságai kimutatható a szociológia hozzájárulása is.³⁰

A második világháború befejezése óta a közoktatás egésze Nyugat-Európában mindinkább a demokratikus állampolgári szocializáció jegyében zajlik. A társadalomismeret és az állampolgári ismeretek az oktatás gondosan kimunkált részei. Abból indulnak ki, hogy az állampolgári ismeretek és társas értékek (a tolerancia és a szolidaritás) taníthatóak, a cselekvési, valamint döntési képességek fejleszthetők. Az a már említett elvárás, hogy az iskolának elő kell segítenie az esélyegyenlőség érvényesülését, ugyancsak az állampolgári szocializáció társadalompolitikai fontosságát jelzi. Az iskola belső világa (diákönkormányzat; tanár-diák viszony; az iskola, a szülők és az iskolafenntartók viszonya) arról tanúskodik, hogy az iskolát a (demokratikus társadalmi) élet tanítómesterének tekintik.

A stabil demokráciákra jellemző *demokratikus állampolgári szocializáció* modellje politikai támogatottságot élvez. Ez a modell az érdekek sokféleségéből és az értékredek sokszínűségéből következő

konfliktusok feloldására a konfliktuskezelés kompromisszumos módjait kínálja.³¹ Olyan, konzisztens struktúra, amelynek tényezői: a formális (iskola, szervezetek, egyházak), a nem formális (család, kortársi csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a kulturális (világkép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták) és a diszkurzív tényezők (alaptermatikák, különböző tematizációk), valamint a tapasztalatok, élmények egymást feltételezik. Az elsődleges életvilág formális és nem formális közösségei kiegészítik benne egymást. Ezért képes a stabil demokráciákban a konfliktusok tárgyalásos, procedurális, kompromisszumokra épülő kezelésére.

Az Európai Unióban a 90-es évek második felére általánossá vált állampolgári nevelési koncepció szerint az oktatásban elsőbbségük van a tapasztalatoknak, a demokratikus állampolgárságnak és az emberi jogokat tiszteletben tartó attitűdöknek.³² Az iskolai állampolgári nevelés része az iskola belső világában érvényesülő demokrácia is. Ugyanakkor az állampolgári nevelés kérdései túlnőnek az iskola falain. A fiatalok tapasztalati tanulását elősegítő kezdeményezések társadalompolitikai támogatásban részesülnek, kereteit szakmai szempontok figyelembe vételével biztosítják.

Az állampolgári kultúrát alapvetően a demokratikus alapelvek és a jogállami normák határozzák meg. A stabil demokráciákban a 20. század második felében az önszerveződés, a társadalmi felelősségvállalás, a társadalmi szolidaritás, a demokratikus alapelvek (az emberek egyenlősége, az emberi méltóság védelme, törvényesség, ez egyetemes emberi jogok, a vélemények szabadsága, az emberek és az információk szabad áramlása stb.) az állampolgári kultúra sarkalatos értékei lettek.³³ A demokrá-

30 A francia iskolarendszerben fellelhető durkheimi jellegről a francia és az egyesült államokbeli oktatási modelleket összehasonlító Denis Meuret 2007-ben megjelent könyve (*Gouverner l'école – Une comparaison France / États Unis*) tartalmaz érdekes megállapításokat. A szerző a francia modellt, amely az egyénből indul ki, és amelyben az egyén szocializálása, valamint a szabadság és a racionalitás értékeinek a beláttatása a fő cél, egyértelműen Durkheim szerepéhez és hatásához kapcsolja. Ezzel szemben az amerikai oktatási rendszer a társadalomból indul ki. Társadalomjobbító céljainak megvalósulása érdekében az iskola segíti az egyének kreativitásának kibontakozását, önbizalmuk erősödését és problémamegoldó képességét, tehát segít abban, hogy az egyének szabadok legyenek, Durkheim kortársához, az amerikai John Dewey reformpedagógiai munkásságához kapcsolja. Magyarul lásd erről Kállai Gabriella könyvmertetését (2008).

31 A demokratikus állampolgári szocializációval kapcsolatos fejtegetéseimben 2009-ben megjelent könyvem egyik fejezetének *A demokratikus politikai szocializáció modellje* című alfejezetére támaszkodtam (Szabó I. 2009:289-292).

32 „A politikai közösséghez tartozásában definiált állampolgár átadja helyét annak az állampolgárnak, aki helyzetek és összefüggések sokaságában él közösségi életet a társadalomban”, írja az Európa Tanács *Demokratikus állampolgárrá nevelés* projektje keretén belül készített tanulmányában François Audigier (www.culture.coe.fr/citizenship).

33 Ami természetesen nem azt jelenti, hogy a társadalmi magatartásokat mindig, minden esetben ezek az értékek vezetnék, de azt igen, hogy beépültek az állampolgári magatartásokba, és fontosságukat illetően társadalmi egyetértés van.

cia működését és folyamatos megújulását biztosító, sokat emlegetett fékek és ellensúlyok hatékonyságához hozzájárulnak azok a mentalitásbeli értékek, amelyek a közjó politikai képviseletében, a közszolgálati és közalkalmazotti étkosban fejeződnek ki. A társadalomtudományi alapfogalmak jelentős része (így például a társadalmi rétegződéssel, az állammal, a kormányzattal, a demokráciával, a hatalommegosztással, a politikai intézményrendszerrel, a jogrenddel, az állampolgári jogokkal, az érdekek megjelenítésével kapcsolatos fogalmak) beszívárgott a hétköznapi tudásba, és az állampolgári gyakorlatl kapcsolatos diskurzusok aktív elemeivé vált.

Az Európai Unióban a társadalompolitika centrumában az *aktív állampolgárság* fejlesztése áll. A helyi, regionális, nemzeti, illetve transznacionális közösségek legfontosabb stabilizáló tényezője az állampolgárok aktív társadalmi szerepvállalása. Az aktív állampolgár képzése két pilléren nyugszik: az oktatáspolitikán és az ifjúsáspolitikán. Az ifjúsággal kapcsolatos szakpolitikák (oktatáspolitiká, ifjúsáspolitiká, foglalkoztatáspolitiká, szociápolitiká), az ifjúságkutatások, valamint a fiatalok társadalmi életének szinterei és formái nyitott, konzisztens alrendszer alkotnak.

Magyarországon az új Nemzeti alaptanterv is kulcsfontosságúnak tartja az aktív állampolgárságot és az állampolgári kompetencia megszerzését: „ez a kompetencia magában foglalja a közösségi tevékenységek és a különböző – helyi, nemzeti, európai – szinteken hozott döntések kritikus és kreatív elemzését, továbbá a részvételt a döntéshozatalban (elsősorban szavazás útján)”. Láthatjuk, hogy az elvárások szintjén kívánatos a kritikus állampolgári magatartás. Tanulmányomban nem térek ki külön is az alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézményekben zajló állampolgári szocializáció sajátosságaira, ezt másokkal együtt többször is elemeztem. Itt most csak jelzem, hogy ez a kívánalom a gyakorlatban nem tükröződik.³⁴

Felsőoktatás és állampolgári szocializáció

A 20. század végének olyan fontos terminusai, mint a *tanuló társadalom*, a *tudástársadalom* és az *egész életen át tartó tanulás* jól jelzik a tudás és az oktatás felértékelődését. A tudás és az oktatás felértékelődése szorosan összefügg a társadalom szerkezetének alapvető változásaival. Az ipari társadalom átalakult: a második világháborút követő évtize-

dekben a legfejlettebb nyugati országokban mindinkább egy posztindusztriális gazdasági modell vált jellemzővé, amelyben a termelésben, a gazdaságban és a társadalmi viszonyrendszerben az információk technológiai előállításá, az információk feldolgozása és az információkhoz való hozzájutás játssza a központi szerepet. A társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásában és fennmaradásában nagy magyarázó erővel bírnak a tudáshoz, információkhoz való hozzájutás egyenlőtlenségei, az infotechnika és az ismeretforrások elérhetőségében meglévő különbségek. Ebből természetesen az is következik, hogy ezeknek az egyenlőtlenségeknek a csökkentésében is jelentős felelőssége van az oktatásnak, a tudásnak és a tudás társadalmi közvetítésének.

A változások nem következhetek volna be a társadalomtudományi szemléletmód térhódítása nélkül. Ez a szemléletmód behatolt a közpolitikákba, köztük az oktatáspolitikába és a közbeszédbe. Különösen a múlt század hatvanas éveitől kezdődően jelentős szerepe volt a társadalompolitikák célkitűzéseinek megfogalmazásában, a közoktatás rendszerének demokratizálásában és folyamatos pedagógiai megújulásában, valamint az oktatás működésének értékelésében. Az oktatásnak is köszönhető, hogy a kritikai attitűdök, viták természetessé váltak az állampolgári magatartásokban. A magatartásokba beépült társadalomtudományi szemlélet értékei (a kritikuság, a köz iránti morális felelősség, a társadalom működésével kapcsolatos tudás) kifejeződtek az állampolgári tudatosságban és a társadalmi cselekvésekben. Átalakult az egyén és a társadalom, az egyén és a hatalom, az állam és az állampolgárok viszonya. A társadalom működésének kiszámíthatósága, a közbizalom megerősödése, a hatalom demokratikus kontrolljainak működése és a jobbiztonság kedvezett annak, hogy az egyének távlati életstratégiákban gondolkozzanak.

A tudástársadalmakban a társadalomtudományi szemlélet nevelésszociológiai jelentősége túlnő a legszélesebb értelemben vett közoktatás keretein. A felsőoktatás expanziójával a modern társadalmakban a felsőfok egyre inkább azt a funkciót tölti be, amit a középfokú képzés töltött be a 20. század első évtizedeiben. A felsőoktatás expanziója válasz arra, hogy a társadalmilag elvárt iskolázottsági szint növekedett. Igaz ez Magyarországra is. A tanulás felértékelődött, a munkaerőpiacon a magasabb képzettségi szint javítja az elhelyezkedési esélyeket. A 2010-es, oktatáspolitikai OECD-jelentésből egyértelműen kiderült, hogy a globális pénzügyi válság az alacsonyabb iskolai végzettségű munkavállaló-

34 Lásd például Szabó I. 2009; középiskolásokról ld. Szabó – Örkény 1998.

kat sújtotta a legnagyobb mértékben, a legkevésbé pedig a felsőfokú végzettségűeket (ec.europa.eu). Magyarországon a munkanélküliek aránya 2011-ben a teljes népesség körében 10,7 százalék volt; 2010-ben a diplomások között 4,1 százalék.³⁵ A diplomások átlagjövedelme mindenütt, Magyarországon is magasabb, mint a kevésbé iskolázottaké. A felsőfokú végzettség az esetleges pályamódosításokat is megkönnyíti. A társadalomtudományi gondolkodás társadalmi térhódításával járó egyéni és kollektív előnyök közvetítésében megkérdőjelezhetetlen és megkerülhetetlen az egyre általánosabbá váló felsőoktatás.

Magyarországon a társadalomtudományok és a politika közötti kapcsolatrendszer másképpen alakult. A 20. század első felében az intézményesülés alacsony fokú volt. A negyvenes évek végére, a pártállami rendszer első szakaszában a szociológia intézményrendszere megszűnt, művelésére nem volt lehetőség, művelői emigráltak vagy börtönbe kerültek, esetleg a megtűrt tudományterületeken (statisztika, történettudomány, filozófia, pedagógia) dolgoztak tovább. A politikai elutasítás nem volt független a szociológia lényegéből fakadó társadalomkritikai irányultságától, szemléleti szabadságától, a társadalmi változásokat értelmező gondolati konstrukcióitól, társadalomeszményeitől és objektivitásra törekvő módszertanáról. A kádári rendszer konszolidációjával a hatvanas évek végén kialakultak az első intézményes formák: egyetemi kurzusok, majd tanszékek, kutatóhelyek, folyóiratok. A társadalompolitika azonban még sokáig nem tudott mit kezdeni a politikai ideológia ellenlábásának tűnő társadalomtudományi gondolkodással.³⁶ Csak

a rendszer utolsó másfél évtizedében, a bomlás időszakában, a hatalom eróziójának periódusában nőtt meg a társadalomtudományi diagnózisok politikai hasznosságának értéke.

A történelmi lemaradás ténye miatt is tiszteletre méltó az a szerep, amelyet a hetvenes évektől kezdődően töltek be Magyarországon az oktatással, a felsőoktatással, a fiatalokkal kapcsolatos, ekkoriban létrehozott kutatóhelyek.³⁷ Bár a szakpolitikák csak mérsékelten vették figyelembe a fiatalokkal és az oktatással kapcsolatos kutatások eredményeit (ahogy általában a szociológiai kutatásokéit is), az itt folyó kutatások sokban hozzájárultak a társadalmi önmegismeréshez, a társadalomkritikai gondolkodás legitimálásához és bátorításához, a kutatói szakmai szerepek kikristályosodásához. A kutatási eredmények mértékadó, a közügyek iránt érdeklődő értelmiségi rétegek (tanárok, felsőoktatási oktatók, kutatók, egyetemisták, újságírók és mások) számára jelentettek fontos tájékozási pontokat.³⁸ Segítettek megérteni az iskola társadalmi meghatározottságát, a politikai rendszer reprodukálásában játszott szerepét, belső világát, a fiatalok szocializációját, az ifjúsági kultúra természetét is. A *szakpolitikai hasznosulás* szempontjából különösen az oktatáskutatók munkássága volt eredményes. Az oktatási reformokban, a tantervi reformokban, az alternatív pedagógiai műhelyek létrejöttében, az iskolával és az oktatással kapcsolatos szakmai diskurzusok felélénkülésében elévülhetetlen szerepük volt.

A rendszerváltással a korábbi kutatóhelyek többsége megszűnt. Nincs többé önálló ifjúságku-

35 A társadalom- és viselkedéstudomány szakterületen 3,7 százalék, a tanárképzés, oktatástudomány szakterületen pedig 3,6 százalék volt a munkanélküliek aránya. Az adatok forrása Juhász Ágnesnek a KSH 2010-es munkaerő-felmérésének alapján készült 2011-es elemzése: *A felsőfokú végzettség előnyei*. Educatio Nonprofit Kft. 2011. Az adatok elérhetőek a *Népszabadság Online* 2012. augusztus 14-i számában, az Ónody-Molnár Dóra „Nem túl sok a diplomás” című írásához kapcsolódó linken.

36 Itt említtem meg azt a beszédes történetet, hogy Fock Jenő, aki 1967-től 1975-ig a Minisztertanács elnöke volt (és tevékenyen részt vett az új gazdasági mechanizmus bevezetésében), a hetvenes évek elején Varsóban tett hivatalos látogatásán nyilvánosan rácsodálkozott az ottani közvélemény-kutató intézet működésére, és az őt kísérő újságírónak kifejezte sajnálkozását amiatt, hogy nálunk nincs ilyen. Nem tudta, hogy Budapesten 1969 óta működött a Tömegkommunikációs Kutatóközpont...

37 Ilyen volt a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóintézet, az Oktatókutató Intézet, a Budapesti Pedagógiai Intézet, a megyei pedagógiai intézetek, az MTA Pedagógiai Kutatócsoportja, a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja, az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvélemény-kutató Osztálya. Emellett az újonnan megalapított szociológia tanszékeken és az általánosabb profilú társadalomkutató helyeken (például az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében és a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban) is folytak fiatalokkal kapcsolatos kutatások.

38 Nagy visszhangot váltott ki Ferge Zsuzsa 1972-es tanulmánya (*A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés*). 1975-ben jelent meg Kozma Tamás nagyhatású könyve, a *Hátrányos helyzet*. Andor Mihály tanulmánya (Dolgozat az iskoláról) 1980-ban jelent meg. Széles körben volt ismert Szabó László Tamás *A rejtett tanterv* című, 1988-ban megjelent könyve is (a szerzőnek már 1982-ben is volt publikációja a rejtett tantervről).

tató hely.³⁹ Az egyetlen ifjúságszociológiai szakirány jövője bizonytalan.⁴⁰ Igaz, az Educatio kht nagyon jelentős empirikus kutatásokat folytat, az ott készült elemzések tökéletes problémaérzékenységről és magas színvonalú módszertani felkészültségről tanúskodnak, és a szombathelyi Echo Survey kft is ifjúságkutatásokra szakosodott. És az is igaz, hogy az elmúlt évtizedekben megerősödött az egyetemek neveléstudományi kutatási potenciálja.

A nevelésszociológiai és a felsőoktatás-kutatások jelentős tudományos központja a Debreceni Egyetem. Itt 2007 óta működik a Felsőoktatási Kutató- és Fejlesztő Központ, a CHERD (Center for Higher Education Research and Development), amelynek a nevéhez jelentős nemzetközi felsőoktatás-kutatások és fontos publikációk fűződnek. És az is igaz, hogy az egyetemen, a neveléstudományi tanszékeken és intézetekben, doktori programokban, esetenként a szociológia tanszékeken kiváló kutatások folynak a fiatalokkal és az oktatással, iskolai világgal kapcsolatban.⁴¹ Az egyetemi neveléstudományi kutatóhelyek kiépülése és a jelentős publikációs tevékenység ellenére is úgy tűnik azonban, hogy ma kevesebb látható nyomuk van az iskolával, az oktatással, a fiatalokkal kapcsolatos magyarországi kutatásoknak, köztük a felsőoktatás-kutatásoknak. A döntéshozók megnyilvánulásaiban, a felsőoktatás-

39 A 2001-ben létrehozott, az Ifjúsági és Sportminisztérium alá tartozó Nemzeti Ifjúságkutató Intézet legismertebb tevékenysége a 2000-ben (akkor még csak önálló kutatási projektként folytatott) Ifjúság 2000 kutatás lebonyolítása és feldolgozása. 2004-ben került sor az Ifjúság 2004 adatfelvételére. 2008. 2004 májusában a Gyermek-, Ifjúsági és Sportminisztérium megszüntette a Nemzeti Ifjúságkutató Intézetet, jogutóda a Mobilitás Ifjúságkutató Iroda lett. Ez az iroda végezte 2008-ban az Ifjúság 2008 adatfelvételét, majd az iroda 2007-ben megszűnt, a kutatás és a kutatók egy része átkerült a Szociális és Munkaügyi Minisztériumba, a Szociális és Munkaügyi Intézetbe, a Gyermek- és Ifjúságkutatási Főosztályra.

40 A Debreceni Egyetem szociológia mesterszakán 2006-tól folyt oktatás- és ifjúságszociológiai szakirányú képzés, de a 2011-es tanévben már nem indult a szakirány. Bízunk benne, hogy nem végeleges a szociológus mesterképzés és a szakirány szüneteltetése.

41 Megemlíteném az egyetemközi összefogással, önkéntes munka keretében folytatott *Iskola és demokrácia* kutatásokat (2005; 2008); az ELTE, valamint a Debreceni és a Pécsi Egyetem oktatóinak közreműködésével folytatott *Családi szocializáció* kutatást (2010–12); a Debreceni Egyetemen folytatott *Campus-lét a Debreceni Egyetemen* (2010–2013) című kutatást.

sal kapcsolatos törvénykezésben nem tükröződnek a hazai és a nemzetközi felsőoktatás-kutatások eredményei. (Lásd példaképpen: http://index.hu/gazdasag/vilag/2012/08/27/angrist_interju/)

A pártállami rendszer lebomlása, a piacgazdaság kiépülése és nem utolsósorban a demokratikus alapintézmények létrejötte azt az ígéretet hordozta magában, hogy a társadalomtudományi szemlélet „társadalmiasul”: a társadalomtudományok és a szakpolitikák közötti kapcsolatrendszer intézményesül, kialakulnak azok a mechanizmusok, amelyekkel keresztül a szakpolitikák figyelembe veszik és hasznosítják a társadalomtudományok eredményeit, valamint, hogy az iskolai szocializáció révén az állampolgári magatartások formálódásában megerősödnek a demokratikus értékek és készségek. Ezek az elvárások napjainkig csak kevésbé teljesültek. A társadalomtudományi szemlélet „társadalmiasulással” kapcsolatban két fő irányban fogalmazhatunk meg hiányérzetet. Az egyik irányt az oktatás, a fiatalokra vonatkozó közpolitika sajátosságai alkotják. Ezen belül most csak a felsőoktatással kapcsolatos, az elmúlt hónapokban érzékelhető oktatáspolitikai problémákra koncentrálok, nem feledve természetesen, hogy sok kérdés felvethető a korábbi időszakokra vonatkozóan is, a közoktatással kapcsolatban is.⁴² A problémák másik irányát a fiatalok állampolgári szocializációjában látom. Dolgozatom befejező részében e két probléma jelzésére teszek kísérletet.

A 2011/12-es tanévben 242 ezer fiatal tanult a felsőoktatásban.⁴³ Közvetlenül őket és az utánuk következő fiatalokat érintik a felsőoktatásban a 2012-13-as tanévtől életbe lépő változások.⁴⁴ Közvetve és hosszú távon azonban a magyar társadalom egészét, amennyi-

42 Így a hátrányos helyzetű és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók magas aránya, az iskolai szegregáció, a speciális nevelési igényű tanulók oktatásának kérdései, a helyi sajátosságok figyelembe vétele a közoktatásban, az esélyegyenlőséget segítő intézkedések, kezdeményezések, módszerek rendszerének hiánya, az iskolai demokrácia kérdései, az iskolai gyermekvédelem helyzete stb.

43 „Az államilag támogatott képzésben részt vevők aránya a nappali tagozaton folyamatosan csökken: a 011/2012-es tanévben kicsivel több mint 73%, míg 10 évvel korábban közel 86% volt” (*Oktatási adatok 2011/2012:3*).

44 Több szakon jelentősen csökkentek a felvételi keretszámok, csökkentek az állami finanszírozású keretszámok, bevezették a részben állami finanszírozású férőhelyeket, változtak a felvételi ponthatárok, változott a költségtérítés mértéke, az állami finanszírozású képzésbe bekerülő hallgatóknak szerződésben kell vállalniuk, hogy a végzésüket követően meghatározott ideig Magyarországon kell dolgozniuk.

A felsőfokú végzettségűek aránya korosztályonként (százalék)⁴⁵

Ország	25–64 évesek	25–34 évesek	55–64 évesek
Dél-Korea	38,8	63,1	13,2
Norvégia	36,7	46,8	27,2
Egyesült Királyság	36,9	44,9	28,7
Belgium	33,4	42,5	23,4
Svédország	33,0	42,3	26,9
Finnország	37,3	39,4	29,0
Szlovénia	23,3	30,4	16,7
Magyarország	19,9	25,1	16,3
Ausztria	19,0	21,1	15,9
Szlovákia	15,8	20,6	12,1
Csehország	15,5	20,2	10,8

Forrás: OECD Factbook, 2011. In: Romkocsák népe? HVG 2012. augusztus 4. 57. oldal

ben elfogadjuk, hogy a felsőoktatásnak fontos helye van a tudásalapú társadalom megerősödésében.

A felsőfokú végzettségűek arányát tekintve a 25–34 évesek körében az OECD 2011-es adatai szerint Magyarország nincs olyan jó helyzetben, mint Dél-Korea, Norvégia, az Egyesült Királyság, Belgium, Svédország, Finnország és Szlovénia, de valamivel magasabb a felsőfokú végzettségűek aránya, mint Ausztriában, Szlovákiában és Csehországban.

A diplomások jelenlegi aránya Magyarországon a 25–34 évesek körében nem tekinthető magasnak, különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy az Európai Unióban jelenleg 32,3 százalék az arányuk, és, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarország is elfogadta az Európai Bizottság célkitűzését, hogy ez az arány 2020-ig érje el a 40 százalékot. Nézzük meg, hogy ha figyelembe vesszük a most életbe lépő változások közül a hallgatókat közvetlenül is érintő változások (a felvételi keretszámok csökkentése és a költségtérítési férőhelyek arányának növekedése) hatásait, akkor az előrejelzések szerint mennyi esélye van annak, hogy ezt az arányt elérjük.⁴⁶ Hermann Zoltán

45 A statisztika a harmadfokú képzésben végzettségűek (egyetemi, főiskolai végzettségűek, felsőfokú szakképzésben végzettséget szerzők) arányát mutatja.

46 E tanulmány kereteit és szakmai felkészültségemet meghaladja, hogy a tervezett és életbe lépő intézkedések teljes körét és várható következményeit érintsem. Csak jelzem, hogy a felsőoktatásból való forráskivonásnak (a Széll Kálmán terv szerint a források egyötödét ki kell vonni a felsőoktatásból) hosszú távú következményeire a rektori konferencia is figyelmeztetett. Itt jegyzem meg, hogy a férőhelyek számának nagyarányú csökkentése és a térítésköteles férőhelyek arányának növelése, valamint az „önfinanszírozó felsőoktatás” eszméjének esetleges megvalósítása az *esélyegyenlőség* elvének sérelmével jár.

és Varga Júlia 2020-ig előrejelzést készítettek egy általuk kifejlesztett mikroszimulációs modell szerint, melynek pontosságát a 2005-ös mikrocenzus adatai is, a KSH Munkaerő-felvétel adatai is igazolták. A szerzők több oktatáspolitikai döntés várható hatását is szimulálták (például a tankötelezettség határának leszállítása), köztük a 2012-ben életbe lépő felsőoktatási változások (a felvételi keretszám csökkentése, növekvő költségtérítés, az állami finanszírozású férőhelyek számának csökkentése) hatásait.

Az eredmények azt mutatják, hogy a korlátozások hatására már a 2011-től 2020-ig tartó rövid idő alatt is csökkenni fog a diplomás fiatalok aránya ahhoz képest, mint ha nem történtek volna a felsőoktatás hallgatói létszámát és az oktatás finanszírozását érintő oktatáspolitikai változások.⁴⁷ Az életbe lépő változások nyomán „2020-ban a 20–24 évesek között csaknem 2 százalékponttal lesz kisebb a felsőfokú végzettségűek aránya a férőhelyszám korlátozás hatására, mint az alapverzióban (...). A diplomát szerzőknek csak nagyon kis hányada szerzi meg 20–24 éves kora között a végzettséget. A férőhelyek korlátozásának hatása ezért még nagyobbnak mutatkozik a 25–29 éves korcsoportban. A 25–29 évesek között 4 százalékponttal kisebb arányban lesznek diplomások a felsőoktatási férőhelyek korlátozása következtében az eredmények szerint 2020-ban. A 30–34 éveseknél kisebb hatást látunk, ami abból következik, hogy közülük sokan még a régi szabályok mellett jutottak be a felsőoktatásba.” (Hermann – Varga 2012:71)⁴⁸ Úgy

47 Ha változatlanok maradtak volna a feltételek, a diplomások részaránya 2010 és 2020 között a 30–34 évesek körében elérte volna a 28 százalékot (Hermann – Varga 2012:72).

48 2012-ben 30 ezerrel kevesebben jelentkeztek felsőoktatási intézményekbe, mint a 2011/12-es tanévben.

tűnik, hogy az új felsőoktatási intézkedések hatására Magyarország távolabb kerül attól, hogy 2020-ra megközelítse az Európai Unió 40 százalékos célkitűzését, és távolabb kerül saját vállalásától is, amely szerint a 30–34 évesek körében a diplomások aránya 30,3 százalékra nőne 2020-ig.

A diplomások arányának csökkenése hosszú távon több szempontból is káros hatásokkal járhat. Egyrészt azért, mert a nemzetközi adatok azt mutatják, hogy a diplomások aránya, valamint a költségvetés felsőoktatásra fordított aránya összefügg az adott ország fejlettségével, sikerességével, gazdasági és tudományos teljesítőképességével, és mindezek következtében a társadalomban elérhető életszínvonalal. Másrészt az új felsőoktatási intézkedések csökkentik az egyetemek tudásteremtő és tudásközvetítő potenciálját. Harmadrészt az egyes szakokon a férőhelyek számának nagyarányú csökkentése és a térítésköteles férőhelyek arányának növelése, akár csak az „önfinanszírozó felsőoktatás” eszméjének esetleges megvalósítása az esélyegyenlőség elvének sérelmével jár. Negyedrésztt abban ragadható meg a társadalmi kár, hogy a bevezetett változások nem érintik a tudástársadalom normái felől fontosnak ítélt kérdéseket: a képzés tartalmi elemeit, a közvetített tudás korszerűségének, társadalmi hasznosulásának és hasznosíthatóságának kérdéseit. Végül problémát jelent, hogy az a minta, amelyet az új felsőoktatási törvény és bevezetésének módja okoz a társadalmi kérdések, problémák megoldásának és kezelésének kevésbé hatékony mintája, mint a konszenzusereső, tárgyalásos, a szaktudományi szolgáltatásokat igénybe vevő minta.

Visszakanyarodva tanulmányom gondolati kezeire, úgy vélem, hogy a 2012/2013-as tanévtől életbe lépő törvényi változások több kihívást is jelentenek a társadalomtudományok számára. Felvetik azt a kérdést, hogy politikai döntéshozók számára mit jelentenek a társadalomtudományok? A felsőoktatásban az elmúlt években érzékelt problémákra (a felsőoktatás expanziója, az azonos szakokon folyó képzés különböző színvonala a különböző felsőoktatási intézményekben, a Bolognai modell érvényessége a tanárszakokon, a felsőoktatás finanszírozásának nehézségei stb.) adott szakpolitikai válaszokban vajon miért nem érvényesült a társadalomtudományi szemlélet? A döntés-előkészítők és a döntéshozók mennyire vették figyelembe a felsőoktatás-szociológia, a nevelésszociológia, az oktatás-gazdaságtan és más tudományágak kutatási eredményeit? Milyen normatív elemek húzódnak meg a felsőoktatás-politika változásai mögött? Milyen rendszersajátosságai

és prioritásai vannak az érintett intézkedésekben tükröződő döntési logikáknak? Milyen normatív társadalomkép húzódik meg a felsőoktatási törvények mögött? Úgy vélem, a felsőoktatásban végbemenő változások olyan kihívások, amelyek értelmezésében a társadalomtudományok morális felelősségének és kritikai szemléletének örökségét, valamint az oktatásra és a felsőoktatásra vonatkozó szociológiai tudást jól lehet hasznosítani.

A másik irányt az állampolgári szocializáció kérdései jelentik. Ezen belül most csak a felsőoktatásban zajló szocializációt érintem. Magyarországon a felsőoktatás társadalmi innovációban (tudományos kutatások, találmányok, újítások, tudástranszfer) betöltött szerepe ismertebb és elfogadottabb, mint az a szerep, amit a modern demokráciákban a társadalmi mentalitások alakításában és a demokrácia intézményeinek megújításában betölthet. Úgy gondolom, hogy a demokratikus alapeszmények mentén szerveződő társadalmi minta nézőpontjából különösen fontos, hogy a leendő diplomások szakmai szocializációja korszerű szakmai tudáson, inspiratív intézményi légkörben, demokratikus hatalmi viszonyok között és demokratikus értékek mentén folyjon. A magyarországi egyetemi szocializációról keveset tudunk, kutatása napjainkban kezd önálló kutatási területté válni.⁴⁹

Az egyetemi szocializáció jelentősége abban rejlik, hogy az egyetemi életszakaszban alakulnak ki az életutak alakulásában fontos személyes és szakmai kapcsolatok, és ekkor kristályosodnak ki a generációs, az állampolgári és a szakmai identitások értékalapjai is. Nagy jelentősége van annak, hogy a hallgatók intézményes kapcsolatrendszerét milyen írott és íratlan szabályok, normák, minták szabályozzák, a formális egyetemi csoportok között milyen kapcsolati minták, intézményesült viszonyok szolgálnak számukra tapasztalati bázisul. Az egyetemi szocializáció sikerességét az minősíti, hogy mennyire készíti fel a hallgatókat a további szakmai életútjukon várható nehézségekre, konfliktusokra, problémákra, és milyen konfliktuskezelési mintá-

49 Mindenekelőtt Pusztai Gabriella *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig* című, 2011-ben megjelent, átfogó munkájára utalnék, melyben a szerző a nemzetközi elméletek és kutatások számbavétele mellett a témával kapcsolatos saját kutatásait is összegzi. Fontos hozzájárulás az a kétkötetes tanulmánykötet is, amely 2012-ben jelent meg *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok* címmel, a Debreceni Egyetemen zajló, az OTKA által támogatott Campus-lét a Debreceni Egyetemen: Csoportok, csoportkultúrák, csoporthatárok című kutatás eredményei alapján.

kat tud nekik felkínálni. Az egyetem a társadalmi viszonyok sűrítvényeként leképezi az egyetemen kívüli világot, ugyanakkor saját, önálló világgal is rendelkezik. Ebben a sajátos világban zajlik a hallgatók szocializációja. Itt formálódnak azok a kortársi csoportok, amelyek folyamatosan alakítják az egyetemista kultúrát.

A hallgatók szakmai és állampolgári szocializációjában az oktatók kulcsszerepet játszanak. Ők a tudás felépítésének és alkalmazásának mintái, és ők jelentik meg a szakmai magatartásokat. A velük folytatott interakciókból derülnek ki a szakmai igényesség és a szakmai ethosz helyi értékei. A demokratikus állampolgári szocializáció olyan fontos értékei, mint az igazságosság, a törvényesség, a jogszerűség, a kiszámíthatóság, az állampolgári ethosz, a teljesítményelvűség az oktatók gyakorlatán keresztül válnak a hallgatók számára értelmezhető és értelmezendő tapasztalatokká. A napi kapcsolatokban rajzolódik ki az egyes oktatók habitusa, és jutnak a hallgatók az olyan fontos állampolgári tapasztalatok birtokába, mint például, hogy érték-e a kritikusság, a vitakészség és az autonóm gondolkodásmód, valamint, hogy a konfliktusok kezelésében, a hallgatókat is érintő ügyek nyilvánosságában milyen elvek és eljárások érvényesülésére számíthatnak. Az oktatók csoportvilágáról, a csoportképződés folyamatiról, az oktatói érdekviszonyokról, az úgynevezett akadémiai közösségek működéséről és értékrendjéről sok tapasztalati tudással rendelkezünk ugyan, de Magyarországon csak sajnálatosan kevés kutatási eredménnyel.

A tudásközvetítéshez kapcsolódóan az oktatók sajátos hatalommal rendelkeznek a hallgatók felett. A modern demokráciákban ez jogilag szabályozott keretek között érvényesül, és a hatalom ellenőrzésében a hallgatók érdekvédelmének, a minden oktatóra vonatkozó hallgatói értékelésnek, valamint a társadalmi nyilvánosságnak is szerepe van. Más kérdés, hogy az egyes egyetemeken hogyan realizálódnak az intézményes lehetőségek.

A hallgatók számára az oktatók sajátos szervezeti hatalmat is megtestesítenek. Az oktatók világa reprezentálja a legközvetlenebbül a hatalmi és függőségi viszonyokat. Rajtuk keresztül érvényesülnek az akadémiai világ hierarchiái (Bourdieu 1984). A tanszékek, intézetek, karok hierarchikus rendszeréből, az egységek élén állók pozícióiból, az oktatói besorolásokból, valamint a tudományos fokozatokból kirajzolódó struktúra egy bonyolult hatalmi viszonyrendszert jelenít meg, amelyben a hallgatóknak meg kell tanulnia kiigazodni. Az egységeken

belüli és az egységek közötti, a különböző hatalmi erőtereken zajló konfliktusok, a szervezeti hatalom megtartásáért, megszerzéséért vagy befolyásolásáért folytatott küzdelmek sokszor rejtve maradnak a hallgatók előtt, ám nem kétséges, hogy az egyetem intézményes szocializációs hatásaiban ezek a hatalmi viszonyok is érzékelhetőek.

A formális egyetemi csoportok körében sajátos szerepe van a kortársi szocializációban a Hallgatói Önkormányzatnak. A HÖK az egyetemi struktúra hatalmi tényezője, és mint ilyen, szerepet játszik a hallgatók jelenlegi és a későbbi állampolgári szerepeinek értelmezésében is, a hatalom természetrajzáról alkotott elképzeléseikben is. Működése a politikai struktúrák működését modellálja. Választási eljárásai, döntései, hatalomgyakorlásának sajátosságai, érdekvédelmi tevékenysége a politikai hatalomgyakorlást reprezentálják. A politikai szervezetek és struktúrák iránti bizalom megalapozása nem a HÖK-kel kezdődik ugyan, hanem a középiskolai diákönkormányzattal, és a politikai élethez való viszony más elemei (a család társadalmi helyzete és hagyományai, személyes tapasztalatok, eszmék, kulturális minták, politikai, szervezeti aktivitás stb.) is szerepet játszanak benne, de e bizalom alakulásában a HÖK-nek egyedülálló lehetőségei vannak. A hallgatók a hallgatói önkormányzat tagjaiként szerezhetnek közvetlen tapasztalatokat a szervezeti politizálásról, a részvételtől, a képviseleti demokráciáról, a hatalomgyakorlás törvényességéről, a társadalmi nyilvánosságról, a demokrácia játékszabályainak érvényesüléséről (Dusa – Sörös 2010; Pusztai 2011; Nyüsti 2012). A HÖK-kel kapcsolatos kutatások fontos jelzése, hogy a hallgatói önkormányzatoknak nincs igazán erős vonzerejük, nem válnak igazán az állampolgári aktivitások gyakorló terepeivé. Csak viszonylag kevesek számára jelentik az egyetemi politizálás keretét, visszacsatolási rendszerük nem igazán hatékony (Nyüsti 2012).⁵⁰

A kortársi szocializáció legfontosabb közegét a közvetlen társas kapcsolatok jelentik. A folyamatosan jelen lévő vonatkoztatási csoportok válnak

⁵⁰ A debreceni egyetemi hallgatók politikai és közéleti tevékenysége alacsony. 90 százalékuk soha nem folytat politikai, közéleti tevékenységet, 74 százalékuk nem végez semmilyen önkéntes munkát. Családi körben azonban többségük, 90 százalékuk beszélget szüleivel politikai kérdésekről. Viszonylag sokakat vonz a szélsőjobb oldali szubkultúra. 43 százalékuk szimpatizál valamilyen mértékben a szélsőjobb oldali csoportjával – egyenyedük „teljes mértékben” elfogadja őket, háromnegyedük pedig „inkább”.

az életvezetési, kulturális, magatartási, fogyasztási, gondolkodási és viselkedési minták legfontosabb öntőformáivá. A hallgatók csoportvilágában formálódhatnak azok a csoportkultúrák, amelyek támpontokat és mintákat kínálnak az egyén számára ön maga, társadalmi környezete, illetve a más csoportok értelmezéséhez. Közvetítik a társas élet tartalmi és formai elveit, a különböző helyzeteknek megfelelő viselkedésformákat, és megsűrűrik az egyetemen belüli és kívüli hatásokat. A csoportok értékrendje befolyásolja az állampolgári és a szakmai magatartásokat. Bár az egyetemi csoportok egy része nem kapcsolódik közvetlenül az egyetemi főtevékenységekhez, ezek is értelmező keretei az egyetemi viszonyoknak, az egyetemen belüli és kívüli magatartásoknak, a munka világának.

Az egyetemi szocializáció az informális csoportokban elsősorban a szabadidő-tevékenységek mentén zajlik. A Campus-lét kutatás szerint viszonylag keveseket vonzanak az egyetemen belül a sporttal, mozgással kapcsolatos tevékenységek, a szakmai előadások, konferenciák, a hobbitevékenységek és a zenéhez kötődő tevékenységek. Elenyésző azok aránya, akik az egyetem szervezésében művészetekhez kötődő alkotó tevékenységeket folytatnak, és azoké is, akik önkéntes munkát végeznek. A magas kultúrával kapcsolatos közös tevékenységek csak a hallgatók töredéke esetében bizonyultak csoportképző tényezőnek. Fontos kutatási tapasztalat, hogy az egyetemi élethelyzettel csak viszonylag ritkán jár együtt szakmai, művészeti, tudományos szabadidő-tevékenység. Ez minden bizonnyal összefügg a kultúra fogalmának átértelmeződésével, valamint az értelmiségi szerepek átalakulásával.

A magyarországi kutatások az egyetemi szocializáció szegmentáltságáról tanúskodnak. Az egyetemi élethelyzetekben mindazonáltal a szakmai és állampolgári szocializáció összefonódik egymással. A tudásalapú társadalomhoz egyaránt nélkülözhetetlen a sikeres társadalmi integrációt és önmegvalósítást biztosító, folyamatosan megújulni képes szakmaiság és a társadalmi folyamatokat racionálisan néző, összefüggéseiben elemezni képes, kritikai attitűddel rendelkező, együttműködésre, korrekcióra képes, demokratikus értékeken alapuló állampolgári magatartás. Ezért úgy gondolom, hogy az egyetemi szakmai és állampolgári szocializációt csak együtt szabad tanulmányozni.

A politikai kultúra néhány sajátossága

A szocializáció mindenkori modelljének jelentősége az, hogy erősíti és újratermeli a politikai kultúra azon sajátosságait, amelyek magával a modellel összhangban vannak. Ebből a szempontból tudjuk értelmezni azt a politikai kultúrát, amelyből táplálkozik a politikai szocializáció autokratikus modellje, és amelynek bizonyos vonásait újra és újra fel is erősíti.

Magyarországon történelmileg megoldatlan konfliktusok éleződtek ki és vezettek el egy sajátos, *a társadalom politikai megosztottságát fenntartó és újratermelő politikai kultúrához*, amelynek a hagyományai sajátos folyamatosságokként több száz évre nyúlnak vissza.⁵¹ A megosztottság a politikai kultúra meghatározó vonása. A megosztottság a rendszerváltással és a pártstruktúra formálódásával felerősödött, a határvonalakat nyilvános diskurzusok fogalmazták át újra és újra (Szabó I. 2009:168-209). Az egyéni és kollektív politikai önmeghatározások fontos része lett annak a választóvonalnak a meghúzása, amely a mindenkori másoktól elválasztja az érintetteket.

Úgy tűnik, 2010 után tovább mélyültek az árkok. A pártstruktúra átalakulásával, a pártok eszmei profiljának módosulásával, a választásokat megnyerő pártkoalíció nagyfokú támogatottságával sokak kényszerültek arra, hogy személyes politikai hovatartozásukat ismét végiggondolják. A politikai alapú megosztottság a mindennapi életet, a gazdasági és a kulturális életet egyaránt áthatja. Ezt a magyar politikai kultúrában kontinuosnak számító vonást a társadalmi gyakorlat politikailag értelmezhető feltételrendszere fenntartja és tovább erősíti. A szekértáborok és az ezeket elválasztó árkok elmélyülése szo-

51 A társadalom megosztottságának sok évszázados hagyománya van. A magyar társadalmat és különösen a mindenkori elitet már az ország három részre szakadása idején megosztottság jellemezte. Tanulságosak ebből a szempontból is Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius pápának írt levelei a mohácsi vész előtti magyar viszonyokról. Megosztott volt a magyar társadalom a reformáció és az ellenreformáció időszakában, a törökök elleni harcok és a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmekben, a szövetségesek és a politikai alternatívák kérdésében is (kurucok, labancok). A modern magyar történelmet ugyancsak végigkísérte a megosztottság ténye, amelyet talán a legjobban a keleti-nyugati orientáció, illetve a „harmadik út” dilemmájával és a szövetséges rendszerekhez fűződő viszony dilemmájával tudunk a legáltalánosabban érzékeltetni.

rosan összefügg azzal, hogy a politikai szocializáció adott modelljében a konfliktusok kompromisszumokon alapuló kezelésének nincs helye, és hogy az ezt elősegítő mechanizmusok, eljárások, technikák az előző modellekből is hiányoztak. A domináns politikai szereplők által megjelenített kül- és belpolitikai konfliktusokban nem a kompromisszumok megtalálása, hanem sokkal inkább az tünik normának, ha a kompromisszumkészségnek még a látszata sem vetődik fel. A konfliktusok élezése összekapcsolódik az igazság és a politikai erő sajátos felfogásával.

Ugyancsak nem előzmények nélküli a politikai kultúrában az a kétarcú társadalmi gyakorlat, amely a társadalmi élet legkülönbözőbb területein jellemzi a szereplők jogi szabályozottsághoz való viszonyulását. Napjainkban erős társadalmi evidenciának tűnik, hogy a különböző javak (pályázatok, pozíciók, vezető tisztségek, meghirdetett státuszok, ösztöndíjak, települési beruházások, beruházási támogatások) elnyerése a kormánypárt iránti lojalitás függvénye. Bár vannak visszamenőlegesen meghozott törvények és időről időre napvilágra kerülnek előre meghozott döntések, a törvényesség látszata azonban rendszerint nem vagy csak kevésbé sérül.⁵² A politikai kultúra olyan sajátosságáról van tehát szó, amelynek alapja egy kettős társadalmpolitikai gyakorlat. Ez a társadalmi gyakorlat egyszerre számol a jogrend látszatok szintjén lejátszandó játékszabályaival és a játékszabályok mögött érvényesülő, a klientalizmus háttéralkuira és a politikai lojalításra épülő érdekérvényesítési eljárásokkal. Nem nehéz felismernünk ebben a magatartási mintában sem a korábbi korszakok, különösen a Kádár-korszak kétarcú, hipokrita társadalmi gyakorlatának továbbélt mintáját.

A megosztottság és a kétarcú társadalmi gyakorlat három további sajátossághoz kapcsolódik. Az egyik a *bűnbakkepzés*, a mindenkori ellenfél *ellenességként* való megkonstruálása és kezelése. Ahol áthidalhatatlannak tűnő politikai megosztottság uralja a társadalmi létet, ott a felelősség kérdése is átértelmeződik. Éles határokat lehet húzni a „mi” és az „ők” közé, és a hibákért a felelősséget a mindenkori másik, ellenséges csoportba sorolt félre lehet háríta-

ni. A bűnbakkepzés és a felelősségáthárítás kedvez a társadalmi gyűlölet, az előítéletesség megerősödésének, a kisebbségekkel szembeni ellenséges magatartásoknak, a racionális beszédmódot kiszorító érzelmi, indulati, hitelvű értelmezések, összeesküvés-elméletek térhódításának. A másik sajátosság, amely a megosztottsággal és a kétarcú társadalmi gyakorlattal összefügg, a *politikai előjogok* kondicionálódása. Az egyenlőtlenségből és teljesítmények, az érdemek relativizálódásából logikusan következik az a sajátos társadalmi norma, hogy a politikai lojalitás, a nepotizmusra jellemző kapcsolati tőke előbbre való a szakmai szempontoknál. Végül a harmadik sajátosság a kognitív disszonancia-redukció mechanizmusainak társadalmi méretű működése.⁵³ A kognitív disszonancia-redukció mechanizmusai erősíthetik a politikai igazodás kényszerét, de erősíthetik a közömbösséget is: a társadalmi magatartásokat a közszférához való közömbös és kívülről való viszonyulás felé tolják, hibernálják a szolidaritás érzését. A disszonáns tartalmak redukálásának kényszere a szolidaritás elutasítása irányába fordíthatja a politikai igazodást kereső magatartásokat: azok ellen, akik a hagyományos vagy hagyományostól eltérő tiltakozás formáit választják, azaz, azt teszik, amit mi nem teszünk meg, amit nem merünk megtenni.

Az intézmények iránti bizalom alacsony szintjében, a hatalom túlkapásaival kapcsolatos társadalmi passzivitásban, a közéletből való kivonódás formáiban az alattvalói magatartás, az „úgyis mi húzzuk a rövidebbet” évszázados kollektív tapasztalatai húzódnak meg. Ugyanakkor ez a sajátos passzivitás, a politikai lojalitás felértékelődése egyfajta társadalmi

53 A kognitív disszonancia elméletének lényegét szerzője abban foglalja össze, hogy „1. A kognitív elemek között lehetségesek disszonáns vagy 'nem megfelelő' kapcsolatok. 2. A disszonancia jelenléte a disszonancia redukciójára, illetve a disszonancia növekedésének elkerülésére irányuló nyomást idéz elő. Ezen nyomás megnyilvánulhat viselkedésbeli és kognitív változásokban, valamint az új információkkal és véleményekkel szemben tanúsított óvatosságban” (Leon Festinger 2000:76). A különböző opciók közötti választás tehát bizonytalansággal, feszültséggel, szorongással járhat, amelynek következményeképpen felértékelődik előttünk az az opció, amelyet választottunk, elfogadjuk a mellette szóló érveket és redukáljuk az ellene szólókat; megerősítjük magunkat választásunk helyességében. Így könnyebb szembenéznünk azzal, hogy esetleg nem jól döntöttünk. Véleményem szerint ennek a szociálpszichológiai elméletnek a társadalmi méretű érvényesülésére az elmúlt száz évben többször is sor került a gyakori rendszerváltásokat megélt közép-európai társadalmakban.

52 Ezt láthattuk a trafikpályázattal kapcsolatban (kiderült, hogy a koncessziót többségükben pártlojalitásukról ismert személyek és ezek cégei nyerték, eredetileg viszont családi vállalkozásokról, rokkantokról, gyedről visszatérőkről volt szó), vagy a 2013-as földbérleti törvénnyel kapcsolatban (a törvény a nagybirtokok kialakulásának kedvez, a kisbérletet, családi gazdálkodásokat hátrányos helyzetbe hozta).

támogatást is nyújthat ahhoz, hogy a politikai kommunikációban a tiltakozás másoknak semmilyen kárt nem okozó formái is egyfajta normaszegésként, deviáns politikai magatartásként, társadalmi botránnyelként tudjanak tematizálódni. A kognitív disszonancia-redukció fékező hatásai a politikai kultúrát eltávolítják a demokratikus politikai kultúra szolidaritás-felfogásától, a demonstrációk, tiltakozások normatív támogatottságától és az állampolgári szocializációban játszott szerepük társadalmi elfogadottságától.

A hasonlóságok konzerválódása és újratermelődése

Úgy vélem, a politikai kultúrában érvényesülő kontinuum sajátosságokat csak úgy tudjuk értelmezni, ha az aktuális politikai hatalomgyakorlással összefüggő feltételeket, a generációkat összekötő szocializációs modelleket és a történelem hosszú korszakait összekötő hosszú hatásokat, a francia Annales Iskola által kimutatott és a magyar társadalomtörténetet is megjelölő „longue durée” hatásokat egyaránt figyelembe vesszük.

A mindenkor társadalmi tudat egyik törésvonala történelmileg abból származtatható, hogy a „leváltott” politikai rendszerekhez kötődő identitásminták tovább éltek az új politikai rendszerben is, miközben megerősödtek az új viszonyoknak megfelelő identitásminták is. A társadalmi tudat konzervatív a szónak abban az értelmében, hogy sokáig megőrzi az évtizedeken át bevésődött, védekező politikai reflexeket, kedvezőtlen tapasztalatokat. Ezek nem múlnak el nyomtalanul a változások hatására sem (Szabó I. 1989:762). A politikai szocializáció rendszerváltás előtti és utáni mintáiban fellelhető hasonlóságok egyik magyarázatát abban találjuk, hogy a politikai szocializációban olyan viszonyulási módok, magatartási minták, reakciókészségek, politizálási stratégiák élnek tovább, amelyek a korábbi viszonyok között alakultak ki és bizonyultak használhatónak.

A családi szocializáció közvetíti a társadalomtörténeti kontextusban formálódott, családtörténetbe ágyazódott, a politikai rendszer- és modellváltásokon átívelő, kontinuum, de korlátozott érvényű magatartási mintákat. A családnak a rendszerváltás előtt is volt egy bizonyos autonómiaja: a kemény diktatúra éveiben sem lehetett teljesen kiiktatni a családi hatásokat, még, ha a rendszer mindent meg is tett visszaszorításuk érdekében, és keményen is

harcolt érvényesülésük ellen.⁵⁴ Az evolutív társadalomfejlődési utat bejáró, stabil demokráciákban viszonylag magas arányban egyeznek a szülők és gyermekeik politikai értékorientációi, akármelyik politikai értékvilágról van is szó, miközben a hétköznapi élet értékvilága tekintetében igen nagyok a generációs különbségek (Percheron 1989; Jennings & Niemi 1984). A huszadik századi magyar történelem sokszor radikális politikai érték- és ideológiaváltással járó fordulatait megélt magyar társadalomban természetesen nincsenek ilyen szoros összefüggések a nemzedékek politikai értékrendjében, hiszen a családok által közvetített értékrendek a politikai fordulatok nyomán többször is elveszítették legitimitásukat, de azért vannak ilyenek.⁵⁵ Ugyanakkor a család a nyilvánosság szintje alatt is tudja valamelyest őrizni és tovább adni a korábbi politikai korszakok formális (iskolai, intézményes) és diszkurzív (tematikák) politikai szocializáció ismereti, érzelmi, magatartási elemeit. A családi szocializációban elsősorban a rejtett hatásokat fedezhetjük fel: a longue durée-hatásokat, az eredetileg rendszerszintű (például premodern, feudális, polgári stb.), de személyessé és familiárisá asszimilált hatásokat. A hosszútávon érvényesülő hatásokat mutatják például a családban szokásos konfliktuskezelési minták, az embereszmények és érdekérvényesítési stratégiák.⁵⁶ „A család a valóság sajátos optikájú és szempontrendszerű társadalmi leképezésével (Berger – Luckmann 1967) járul hozzá a szocializációhoz: megnevez, újraértelmez, értéktulajdonításokat végez, legitimál, szabályoz, mérlegel, bátorít vagy elbátortalanít, instruál, tapasztalatokat összegez, elveket kristályosít ki. A családok különböző mértékben kidolgozott világgépeket vagy legalábbis világfelfogásokat alkotnak és örökítenek tovább, s ezek feltehetően legkidolgozottabb része a társadalmi valóság képe” (Csákó, Murányi, Sik, Szabó I. 2010). A család tehát lényegi konzervatív-

54 Jellemző például ezekre a törekvésekre, hogy az ötvenes évek olvasókönyveiben szerepelt a kis Pavel Morozov története, azé a kisfiúé, aki feljelentette szüleit az NKVD-nél.

55 Karácsony Gergely egy 2005-ös tanulmányában mutatta ki, hogy azok, akiknek a családja üldöztetéseket szenvedett el a kommunizmus évtizedeiben, jóval nagyobb arányban rokonszenveztek a jobboldali pártokkal, mint mások.

56 A családi szocializáció rejtett hatásaival kapcsolatos fejtegetéseimben támaszkodom a Csákó Mihállyal, Murányi Istvánnal és Sik Domonkossal közösen írt tanulmányunkra, mely a *Társadalomkutatás* 2010/4. számában jelent meg.

vizmusa, a múlt és a jövő közötti közvetítő szerepe révén a rendszerváltással járó „halmozott bizonytalanságok” nyomásában a viszonylagos folytonosság biztonságát tudta nyújtani.

A politikai kultúra rendszerváltás előtti és utáni mintáiban fellelhető hasonlóságok másik magyarázatát abban lelhetjük fel, hogy a társadalomban élés folytonossága révén az állampolgári kultúrában megőrződik a korábbi politikai korszakok értékvilágának és magatartási mintáinak sok eleme, miközben a rendszer- és hatalomváltások módosítják, új elemeket visznek bele. Az iskolai állampolgári szocializáció a Kádár-korszakban már alacsony hatásfokú volt, a rendszer reprodukálásában, a kettős szocializáció megtanulásában még szerepet játszott, de a rendszer folyamatos megújításában, mentális támogatásának biztosításában már nem (Szabó I. 2000). Az iskolai állampolgári szocializáció, az iskola rejtett tanterve révén azonban sikeresen közvetített olyan, a társadalmi tapasztalatokkal harmonizáló magatartási mintákat, amelyek lényege egyfajta kettősség, a kodifikált játékszabályok és a játékszabályok mögött zajló háttéralkuk, kijárások, informális érdekérvényesítések szimbiózisa volt.

Magyarországon a rendszerváltás utáni első években az evolutív társadalomfejlődést követő stabil demokráciákban ismeretlen helyzet állt elő: a társadalom tagjainak jelentős része kényszerült állampolgári identitása újrafogalmazására. Ebben a reszocializációs kényszerben csak kevés számíthattak a családra, és egyáltalán nem az iskolára. Elsősorban bizonytalan tapasztalataikra, a korábbi magatartási mintákra, valamint a politikai diskurzusokra, a pártokra és a pártok megszemélyesítőire, vezetőire tudtak támaszkodni. Több kutatás is kimutatta, hogy Magyarországon az állampolgárok identitásának formálására minden más tényezőnél nagyobb hatással vannak a pártok és a pártok vezetői (Karácsony 2006; Tóka 2006). Megnőtt a politikailag vezetett diskurzusok szerepe az identitásokban. Az identitások szempontjából nehéz időszak volt ez: a „halmozott bizonytalanságok” (Csanádi 1995) időszaka. A társadalomnak új feladatokkal, új pozícióban levőkkel, új normákkal, egymásnak ellentmondó és hézagos jogszabályok tömegével kellett megküzdenie (Csanádi 1995:234-236). Az embereknek egy sor fogalmat kellett megtanulniuk, el kellett igazodniuk a megváltozott társadalmi játékszabályok között, és újra el kellett helyezniük magukat egy átrendeződő társadalmi struktúrában. Hozzá kellett szokniuk a kitégült nyilvánossághoz anélkül, hogy ennek használatában lettek volna ta-

pasztalataik, és ugyancsak hozzá kellett szokniuk ahhoz, hogy a politikai diskurzív térben sokféle nézet, vélemény, érték válik láthatóvá, amelyek mögött egy hirtelen sokszínűvé vált politikai struktúra aktorai folytatnak egymással kiméretlen harcot a lelkükért (Szabó I. 2009:168-208).

A pártállami rendszer felpuhulása, a rendszerváltás tárgyalásos módja kedvezett annak, hogy a rendszerváltás jogi és intézményes struktúrái viszonylag rövid időn belül kiépüljenek. Ugyanakkor megnehezítette a tovább élő és az újonnan formálódó társadalmi magatartásminták közötti eligazodást és a múltbeli pozíciók társadalmi recepcióját, amely az új viszonyok között a társadalmi együttműködés nélkülözhetetlen társadalomlélektani feltétele lett volna. Az érintettek szemében nemcsak a közös múlt jelentésrétegei, hanem saját múltbeli szerepeik is gyakran átértelmeződtek (Karácsony 2009).

A rendszerváltást követően a közeli és a távolabbi, a 20. század egészét átfogó kollektív múlt árnyalt és tényeken, elemzéseken alapuló feldolgozására lett volna szükség, hogy a társadalmi megbékélés közös alapja legyen. Erre azonban az átalakulás viharában, az aktualitások sodrában és a politikai, gazdasági és kulturális javak újraelosztásának forgalmában nem került sor. Nem került sor a múlt árnyalt feldolgozására akkor sem, amikor más az új hatalmi és gazdasági struktúrák kialakulni látszottak. Az identitásokat orientáló kategóriák (nemzet, állampolgári közösség, történelmi múlt, kívánatos hatalomgyakorlási és politikai közösségi minták, a köz, a közhatalom és a közjó fogalma) tisztázatlanok, képlekenyek maradtak vagy kiürültek, jelentéktelenné váltak. Így a 2010-es kormányváltás valóban több volt, mint kormányváltás: a politikai szocializáció modelljét, a társadalmi magatartások politikailag kívánatos mintáit is különösebb társadalmi ellenállás nélkül tudta alakítani.

A politikai kultúra alapvető klímája azonban 2010 után sem változott: ezt továbbra is a politika mindent átható jelenléte határozza meg. Tovább erősödött a „halmozott bizonytalanság” érzése: a strukturális változások (elitcsere, a gazdasági hatalom tulajdonlásának átalakítása, a jogrendszer és a politikai struktúra átalakítása) nyomán az életvilágra a „minden változik” élménye nyomja rá bélyegét, a társadalom működése nem látható át, a társadalmi gyakorlatot igazgató normák és a jövő pedig kiszámíthatatlan. A feldolgozatlan változások egymásra torlódtak. A 2010-es kormányváltás ugyan az evolutív társadalomfejlődési modellen belül zajlott, de a társadalom egészének strukturális és kulturális

átalakítása a revolútív modell sajátosságait idézi fel. A revolútív társadalomfejlődési modellben pedig azzal, hogy állandóan újrafogalmazódik a jövő, el is vész a jövőkép. 2010 óta talán csak néhány jellegzetes közérület mentén leírható csoport (például a dicsőség-narratívák mentén vagy éppen az ezek elutasítása mentén létrejövő érzelmi közösségek, a fenyegetettség pszichózisában összetartozó közösségek) vált láthatóbbá, köszönhetően a világháló közösségeket erősítő potenciáljának.

A szélsőjobboldaliság megerősödése összefügg a változások feldolgozatlanságával, a halmazott bizonytalansággal, a demokratikus politikai kultúra megerősödésének elmaradásával. Itt csak utalok rá, hogy a szélsőjobboldal szimbolikája, társadalmi válaszainak „fogyaszthatósága”, a társadalmi rendről alkotott felfogása, identitásmintáinak egyszerűsége, közösség-eszménye mind-mind sajátos válasznak tekinthető arra a társadalompolitikai gyakorlatra, amely a rendszerváltás óta nem tud megbirkózni a múlt feldolgozásának és a jövőre vonatkozó konszenzuális minták felvázolásának történelmi feladatával. Ugyanakkor a szélsőjobboldalisághoz való viszonyulást megnehezíti, hogy a magyar politikai kultúrában tisztázatlanok a mások érzékenységét esetleg sértő kérdésekkel (vallás, különböző kultúrák, kisebbségek, politikai hovatartozások) kapcsolatos etikai normák.

Folyamatosságok az identitáspolitikákban

Talán az eddigiekből is kiderült, hogy az identitáspolitikáknak különleges felelősségük van a politikai szocializáció modelljének alakításában. Különösen nagy a felelősségük azokban a társadalmakban, amelyekre a revolútív társadalomfejlődés a jellemző. Az evolútív módon változó társadalmakban ugyanis a társadalmi beágyazottság, a múltbeli felelősségek feldolgozása, a társadalmi integráció sikerei, a konszenzuális identitásminták, az állampolgári és politikai kultúra kontinuos jellege, a politikai szocializáció kikristályosodott modellje és működőképessége eleve több garanciát jelentenek az identitáspolitika esetleges kisiklásainak ellensúlyozására.

Minden politikai rendszer arra törekszik, hogy a legszélesebb értelemben felfogott neveléssel biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Identitáspolitikájával olyan magatartások kialakulását kívánja elősegíteni, amelyek révén az adott rendszer újratemelődik. Az identitáspolitikák azon a felismerésen

alapulnak, hogy a modern állampolgári és politikai lojalitás forrásai az identitásban rejlenek. A politikai rendszerekre jellemző, hogy milyen identitáspolitikai törekvések érvényesülnek benne, valamint, hogy milyen tartalmakat közvetítenek a szocializáció formális intézményei: a fiatalokat szervezeten és hosszú időn át elérő iskolarendszer, a civil, az egyházi és az állami szervezetek. A különböző politikai rendszerek más-más módon próbálják befolyásolni a felnövekvő nemzedékek társadalmi és politikai magatartását és értékrendjét. A stabil demokráciák számára a demokratikus állampolgári szocializáció a fontos, a kevésbé demokratikus vagy éppen diktatórikus rendszerekben a politikai identitások formálása. Közös azonban bennük, hogy identitáspolitikáikkal racionális, politikai és érzelmi téren egyaránt be tudnak avatkozni a szocializáció adott modelljébe. A stabil demokráciákban az evolútív modellnek megfelelően elsősorban indirekt módon, a feltételek finomításával avatkoznak be a politikai szocializációba, a kevésbé demokratikus rendszerekben nem idegenkednek a közvetlen politikai beavatkozástól sem.

Az identitásstratégiák ki tudják használni az állampolgári szocializáció intézményes lehetőségeit (oktatáspolitika, társadalompolitika, médiapolitika, ifjúságpolitika), jogi és normatív szabályozással át tudják alakítani ezeket. A direkt vagy indirekt beavatkozásoknak egyaránt az a céljuk, hogy megpróbálják befolyásolni a társadalmi magatartások mintáit. Az identitáspolitikák a politikai szocializáció adott modelljén keresztül, az intézményes szocializáció lehetőségeit kihasználva alakítják az állampolgári mintákat: magatartási, viselkedési, gondolkodási mintákhoz rendelnek értékelő attribútumokat. Konfliktuskezelési mintákat kínálnak, és kijelölik a történelmi és politikai konfliktusok recepciójának értelmezési kereteit. Kanonizálják a múlt értelmezéseit (tankönyvek, curriculumok, ünnepek, megemlékezések, szimbólumok, igazodási pontok). Az identitáspolitikák hatókörébe a szimbolikus világ is beletartozik. Kijelölik a közösségi identitások szimbolikus tereit, az emlékezés helyeit és mintáit, eltörölhetik a régieket, újakat teremthetnek.

Magyarországon a politikai korszakokként változó identitáspolitikákban több kontinuos elemet találunk. Az identitáspolitikák talán legérzékenyebb területét a történelmi identitás, a *múlthoz való viszony* kérdései alkotják. A magyar politikai kultúra sajátos öröksége, hogy a nemzeti identitás kérdései minden politikai korszakban összefonódtak a politikai identitás kérdéseivel. A magyar nemzeti

identitásnak a pártállami időszakban sem volt, és a rendszerváltás óta sem alakult ki társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes (iskolai) szocializációban közvetített mintája. A rendszerváltás után sem fogalmazódott meg a nemzetnek, mint demokratikus politikai közösségnek a koncepciója.

A történelmi sérelmek, traumák, frusztrációk feldolgozatlansága a 20. század sajátos kulturális öröksége. A múlthoz való viszony tisztázását egyrészt az nehezíti, hogy a nagy, átfogó identitáskategóriák (nemzet, állampolgári közösség, társadalom) minden hatalmváltással újrafogalmazódtak. Az egymásnak ellentmondó, az előző korszakok vagy hatalmi szereplők értelmezéseit érvényteleníteni kívánó új értelmezések nem segítettek a múlt társadalmi integrációt erősítő funkciójának érvényesülését. Másrészt azért sem könnyű szembenézni a történelmi örökséggel, mert a 20. század eseményei elsősorban a bűnbakképzésre kínálnak példát, nem annyira a felelősség vállalására.

A kollektív identitásokban sajátos szerepet tölt be a múlthoz való viszony. A történelem orientációs szerepének érvényesülését azonban megnehezítette, hogy a történelem a 20. századi rendszerváltások során rendre az aktuális politikai jelen legitimálásának eszköze volt. Így a magántörténelmek és a kollektív élmények egy része feldolgozatlan maradt. A nemzeti kánon a különböző politikai korszakokban többször is átíródott. A történelem egyes mozzanatait, szereplőit a különböző politikai korokban alapvetően különbözően értékelték. Elég itt Dózsa, Kossuth, Széchenyi vagy Deák szerepére, a közelmúltból pedig Nagy Imre vagy Kádár János szerepére utalni. De a trianoni veszteség, a Horthy-kor, a Rákosi-korszak, a Kádár-korszak vagy az olyan fordulópontok, mint 1945, illetve 1956 megítélésében is radikális különbségek voltak. A különböző nemzedékek így az iskolai történelemoktatásban sokszor egymásnak ellentmondó értékelésekkel találkoztak. A történelmi emlékezet szálait a gyakori rendszer- és hatalmváltások elvágják, a magántörténelmek továbbadásának csatornáit blokkolták. A revolutív társadalomfejlődési modell brutális szakadásokkal járt a történelmi emlékezésben is, a történelmi identitásban is, ugyanakkor a nem formális szocializációban tovább éltek a rejtett folyamatosságok is, amelyek aztán egy újabb korszakban megerősödve törtek a felszínre. Magyarországon az együtt élő nemzedékek közös tapasztalata, hogy egy-egy korszakváltást követően a történelem szimbolikus reprezentációja időnként lecserélődik (cí-

mer, utcanevek, ünnepek, ünneplések). A nemzeti szimbólumok integratív erejével sokszor visszaéltek. Talán a történelem politikai legitimációs erejének kihasználásával és a történelmi kánon többszöri átírásával magyarázható, hogy a nemzeti ünnepek integratív ereje gyenge, társadalmiasulásuk alacsony fokú, aktuálpolitikai kihasználásuk azonban hagyományosan erős.

Konklúziók

A magyar politikai szociológia fontos kérdése, hogy a pártállami rendszerben kialakult állampolgári és ezen belül a politikai kultúra hogyan változott a rendszerváltás után átmeneti néhány évet követő elmúlt két évtizedben. Ennek a kérdésnek a jelentőségét az adja, hogy a demokratikus jogállam akkor működőképes, ha az állampolgárok megértik alapelveit, azonosulnak ezekkel és közreműködnek fennmaradásában és folyamatos megújulásában. Az állampolgári kultúra a társadalmi rendszerek működésének fontos tényezője. Közreműködhet az adott politikai rendszer stabilizációjában és folyamatos megújulásában, de a rendszer eróziójában és dekonstrukciójában is. A demokratikus társadalmi rendszerek modernizációjának egyik garanciája éppen állampolgáraiknak a demokratikus játékszabályok mellett biztosított belső önállósága, a demokratikus viszonyokat fenntartó és biztosító mechanizmusok „önműködése”, valamint az állam és az állampolgárok közötti egyetértés a társadalom alapvető értékeiben.

A társadalom helyreállíthatja a politikai kultúrában a kontinuitást, különösen, ha a politikai hatalom nem ismeri fel a demokratikus politikai szocializáció jelentőségét, illetve, ha a politikai hatalom maga is a korábbi politikai korszakok hatalomgyakorlási és uralmi módozataival kontinuuus szálakat kötözgeti.

A mai magyar társadalomban gyenge az állampolgári közösséghez tartozás tudata, gyenge az állampolgári kohézió, a szolidaritás. Ennek magyarázatát többek között abban látom, hogy a történelmi diszkontinuitások, a hatalomgyakorlási módok radikális változásai nagyon megnehezítették a társadalom nagy szimbolikus és valóságos közösségeibe: a nemzetbe és az állampolgári közösségbe.

Ralph Dahrendorfnak minden bizonnyal igaz van. A rendszerváltás nem, hogy nem hozta el automatikusan a jogrend, az intézményrendszer, a hatalomgyakorlási mód, a gazdasági rendszer meg-

változásával a demokratikus politikai szocializáció modelljét, hanem huszonnégy év sem volt elég ahhoz, hogy ez a modell kialakuljon. Magyarországon nem alakult ki a demokratikus szocializáció modellje, amely a mentalitások oldaláról képes meg-
hiúsítani a demokrácia felszámolásának kísérletét. A politikai szocializáció fragmentált, a demokratikus alapértékekkel kevésbé számoló modellje pedig maga is akadályá lett a demokratikus rendszer stabilizálásának. A törekény demokratikus rendszer a politikai szocializáció demokratikus modellje kiépülésének elmaradásával a 2010-es kormányváltást követő radikális társadalom-átalakítások nyomán veszélybe sodródott.

Absztrakt

A tanulmány a Közép-európai térség országaira jellemző revolútív társadalomfejlődési modell keretei között vizsgálja az embereszmények és identitáspolitikák rendszerváltás utáni alakulását. Részletesen elemzi a 2010-es kormányváltás óta az állampolgári és politikai szocializáció modelljében megjelenő változásokat, a politikai szocializáció, a politikai kultúra és a politikai identitás összefüggésrendszerének átalakulását. A tanulmány központi kérdése, hogy a hatalomgyakorlás módjában bekövetkezett változások magukkal hozták-e a politikai szocializáció paradigmájának megváltozását. Azt is vizsgálja, hogy az elmúlt két évtizedre jellemző politikai szocializáció fragmentált jellege mennyiben vált akadályává a demokratikus rendszer stabilizálásának. A szerző az oktatási rendszer, az identitásstratégiák, a konfliktusok kezelésére szolgáló intézményekhez való viszony elemzésén keresztül írja le a formálódó új politikai szocializációs modellt.

Abstract

The study aims to analyze how humanistic visions and identity politics are shaped in a Central European region after the political transition (1989). Within this framework it focuses on the relationship between the political culture, political identity and political socialization in an effort to reveal the way the model of political and civic socialization has been shaped since 2010. The study raises the question whether alterations in the art of governance lead to paradigmatic change in political socialization. It lays emphasis on the fragmented

socialization model that has been evolved since the political transition and way it hindered the stabilization of democratic processes. The development of the new model of political socialization is introduced through the analysis of the education system, identity strategies and attitudes towards the democratic institutions of conflict solving.

Felhasznált irodalom

- Adorno, Theodor W. – Else Frenkel-Brunswick – Daniel J. Levinson – R. Nevitt Sanford 1950 *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- Andor Mihály 1980, 1981 Dolgozat az iskoláról. *Mozgó világ*, 1980/12. – 1981/1.
- Bajomi Iván 2006 Esélyegyenlőség és oktatáspolitikát öt európai országban. In: *Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, Új Mandátum Kiadó, 108-128.
- Bourdieu, Pierre 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bourdieu, Pierre 1984 *Homo academicus*. Paris, Edition de Minuit.
- Csákó Mihály – Murányi István – Sik Domonkos – Szabó Ildikó 2010 A családi politikai szocializációról. *Társadalomkutatás*, 28. (4):419-446.
- Csanádi Mária 1995 *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. Budapest, T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Durkheim, Émile 1980 *Nevelés és szociológia*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Durkheim, Émile 1995 *Pedagógia és szociológia*. In Bakacsiné Gulyás Mária szerk. *A nevelés társadalmi alapjai*. Szeged, JGYTF Kiadó, Szeged.
- Dusa Ágnes – Sörös Anett 2010 Formális és informális csoportok a debreceni egyetemen. In Kozma Tamás – Ceglédi Tímea szerk. *Régió és oktatás: A Partium esete*. Debrecen, CHERD.
- Dusa Ágnes – Kovács Klára – Sörös Anett – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia szerk. 2012 *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I-II*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa 1972 A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia* 1:10-35. oldal
- Festinger, Leon 2000 *A kognitív disszonancia elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Fodor László 2009 Émile Durkheim. *Magiszter* 2009. ősz–tél, 214-219.
- Hermann Zoltán – Varga Júlia 2012 *A népesség iskolázottságának előrejelzése 2020-ig. Iskolázási mikroszimulációs modell (ISMIK)*. Corvinus Egyetem, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek.
- Karácsony Gergely 2005 A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon In Angelusz Róbert – Tardos Róbert szerk. *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 161-205.
- Karácsony Gergely 2006 Árkok és légvárok. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In Karácsony Gergely szerk. *Parlament választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, 59-103.
- Karácsony Gergely 2009 Az előélet utóélete. Az egykori MSZMP tagságra vonatkozó adatok megbízhatósága. In Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária szerk. *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest, Pallas, 328-341.
- Kállai Gabriella 2008 Durkheim és Dewey öröksége. *Educatio* 4:631-634.
- Kinyó László – Barashevich Tamás 2010 A társadalomtudományi műveltség fejlődésének befolyásoló tényezői és a fejlesztés megalapozása kisiskoláskorban. *Új Pedagógiai Szemle* 1–2:32-54.
- Kovács Balázs 2003 Adorno és a kritikai pedagógia. *Iskolakultúra* 10:84-90.
- Kozma Tamás 1975 *Hátrányos helyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kozma Tamás 2002 *Educatio* 2:313-324.
- KSH 2012 Oktatási adatok 2011/2012. *Statisztikai tükrök* 23. szám.
- Kuhn, Deanna 2009 Do students need to be taught how to reason? *Educational Research Review*, 4:67-79.
- Marcuse, Herbert 1990 *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marián Béla 2012 A debreceni egyetemisták értékvilága az empirikus adatok tükrében. In Dusa Ágnes – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett szerk. *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok. I. kötet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Meuret, Deni 2007 *Gouverner l'école – Une comparaison France / États-Unis*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Mills, C. Wright 1980 *The Sociological imagination*. New York, Penguin.
- Murányi István – Szabó Ildikó 2007 Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio* 1:38-49.
- Nagy Lajos Géza 1989 A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tagságának képe az MSZMP-ről. *Jel-Kép* 4:52-64.
- Némedi Dénes 1996 *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest, Áron Kiadó.
- Németh András – Pukánszky Béla 1999 Magyar reformpedagógiai törekvések a XX. század első felében. *Magyar Pedagógia* 3:245-262.
- Nyüsti Szilvia 2012 Az egyetem megHÖKKentő állampolgársága. In Dusa Ágnes – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett szerk. *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok. I. kötet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Oktatási adatok 2011/2012. *Statisztikai tükrök*, VI. évfolyam 23. szám, 2012. április 13.
- Pukánszky Béla – Németh András 1996 *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pusztai Gabriella 2011 *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Riesman, David 1983 *A magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Sörös Anett 2012 A szélsőjobboldali egyetemisták mint virtuális csoport. In Dusa Ágnes – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett szerk. *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok. I. kötet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal 1998 *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- Szabó Ildikó [1991] 2000 *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szabó Ildikó 2009 *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan.
- Szabó László Tamás 1988 *A rejtett tanterv*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Tarr Zoltán 1986 *A frankfurti iskola*. Budapest, Gondolat.

Vörös Miklós 1994 Határesetek. Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történeti perspektívában. *Replika* 15–16:239-262.

Weiss János 1997 *A Frankfurteri Iskola*. Budapest, Áron Kiadó.

Weiss János 2000 *Tizenkét előadás a Frankfurteri Iskoláról és a diákmozgalmakról*. Budapest, Áron Kiadó.

Tóka Gábor 2006 Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely szerk. *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, 17-58.

MAGYARORSZÁGI DEPORTÁLÁSOK: AZ ÉSZLELÉS RÉTEGEI

Magyarország részvétele a II. világháborúban sok szempontból különleges. Nemcsak a deportálások egyedülálló eseménytörténete, hanem az akkori ellentmondások máig élő hatása és a deportálások közemlékezetben elfoglalt helye is különleges. Mindez a társadalomkutatók számára azt is jelenti, hogy nemcsak a tények feltárására kell törekedniük, hanem a szavak és történetek, elbeszélések társadalmi kommunikációba való beágyazódásának megvizsgálására is. A *megsemmítés politikája* ugyanis társadalmi hatásaiban túléli saját magát. Ezért kell e túlélést is tanulmányozni. A következőkben ennek a túlélésnek a szellemi és kommunikációs „tájképéről” lesz szó. Úgy vélem, hasznos lehet egy olyan feldolgozás, amely másképpen világítaná meg a magyarországi deportálásokat: nem a történetek, hanem társadalmi recepciójuk felől. Tanulmányomban tehát nem a deportálások történetét akarom megírni, hanem – *a deportálás fogalmának* történet-szociológiai elemzése alapján – a társadalmi emlékezethez és a közgondolkodásban élő reflexiók megértéséhez szeretnék közelebb kerülni.

Meggyőződésem, hogy *a deportálások ténye* a magyar nemzeti identitástudat egyik fontos összetevője. A magyar történelmi múlt-hoz való viszony és a magyar történelmi emlékezet megkonstruálása szempontjából megkerülhetetlen a deportálás fogalma, amely nemcsak a zsidókkal történt események megértéséhez nélkülözhetetlen, hanem a múlt továbbélésének megértéséhez is. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a deportálás fogalma a különböző politikai korszakok múlt-hoz való viszonyának sajátosságai miatt nem vált a kommunikatív és kulturális emlékezet kulcsfogalmává. Az emberek nagy csoportjai által elszenvedett borzalmak (a zsidókat sújtó törvények, a deportálások, a romák sorsa, majd a szovjet hadifogság és a szovjet munkatáborok, valamint a kitelepítés) és a szenvedések kontextusai sokáig kibeszéletlenek maradtak. Kibeszéletlen maradt a magyar állam és a magyar társadalom bizonyos csoportjainak bűnrészesége is. A politika vagy nem reflektált a borzalmakra, vagy saját napi céljai szerint értelmezte át ezeket (ezt mutatja például az

auschwitzi magyar emlékkiállítás története,⁵⁷ a tankönyvek példája – sokáig nem nevezték nevén a zsidók deportálását, csak „az áldozatokról” beszéltek; nem, vagy csak homályosan említették a tetteseket).

A rendszerváltást követően, de már jó néhány évvel előtte is csökkentek a múlt megismerésének a politikai akadályai, megszorodtak a kutatások és az intézmények (kutatóhelyek, kutatási projektek, múzeumok stb.) is. De a közvélemény-kutatások arról tanúskodtak, hogy a magyar zsidók sorsáról és veszteségeiről, valamint a deportálások okairól és a felelősségről máig nagyon ellentmondásos kép él a

57 A magyar kiállításról Rév István írt az *ÉS* 2004. 19. számában: „Auschwitz 1945–1989 [rekonstrukció]” (Lásd <http://www.es.hu/>). De nagyon fontos a web-kiállítás is <http://www.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/>. Ezekből világosan kiderül a felelősség elhárításának szándéka. 1965-ben Magyarországon még az auschwitzi áldozatokat lehetőleg nem zsidó antifasisztáknak kellett láttatni. Az 1980-as kiállításon már külön is megjelentek a zsidó és cigány áldozatok. A 1999-es kiállítás pedig igyekszik Horthy szerepét szépíteni.

Nemzetközi és francia szemszögből figyelemre méltó az „Éléments pour une histoire du camp-musée d’Auschwitz” [Elemek az auschwitzi tábor-múzeum történetéhez] című fejezet Annette Wieviorka könyvében (*Auschwitz, 60 ans après*, Paris, Robert Laffont, 2005:227-263.). A lengyel nacionalista nyomás a kommunista időszakban, például 1967 áprilisában a nemzetközi birkenauai emlékmű felavatása alkalmából érvényesült. Utalnék a franciák szintén a zsidók helyét kibővítő nemzeti kiállítására is (1978–2003 között vagy 2004-ben).

közgondolkodásban.⁵⁸ A romák esetében annyiban más a helyzet, hogy a II. világháború alatti sorokról alig van kép a közgondolkodásban. Ennek a hiánynak egyik fogalmi vetületére később majd rámutatunk.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen események, politikai akaratok, ideológiai indíttatású múltértelmezések, társadalmi reakciók és kommunikációs sajátosságok nehezítették vagy akadályozták meg, hogy a magyar közgondolkodásban a *deportálás* történelmileg kötött, egyértelmű fogalomként, a kommunikatív emlékezetnek és emlékezésnek a mindenkori jelen megértéséhez is hozzájáruló kategóriájaként kristályosodjon ki. A lehetséges válaszok talán közelebb visznek bennünket annak a megértéséhez, hogy Magyarországon a deportálás fogalma miért nem tölti be sem a múlthoz való viszonyban, sem a zsidókkal kapcsolatos társadalmi magatartásokat illetően azt az orientáló szerepet, amelyet betölthetne.

Mostani elemzésem előzménye egy tanulmánykötetben jelent meg.⁵⁹ Ez a könyv az első franciaországi erőfeszítés a deportálás átfogó megközelítésére: túllép a nemzetközpontúságon, és a deportálást, valamint utóéletét együtt tárgyalja. E kötet nyomán, tovább gondolva a benne megfogalmazott gondolatokat, *a szavak társadalmi életéből* indulok ki. Ezután a világháború alatti folyamatok átláthatatlanságával, ellentmondásosságával és értelmezési nehézségeivel foglalkozom. Úgy vélem, ezek a folyamatok Magyarországon voltak a legnehezebben értelmezhetőek mind az érintett zsidók, mind a

nem zsidó kortársak számára. Ebben a sok területi változás és a nagyfokú politikai bizonytalanság egyaránt szerepet játszott. De a deportálásokkal kapcsolatos köztudat kiépülését tovább bonyolította az a tény, hogy a háború után Közép-Európában újabb kitelepítésekre került sor, és hogy a kommunista rendszer sajátosan viszonyult a deportáltakhoz. A magyar helyzet abból a szempontból is érdekes, hogy a párton belül nem volt konszenzus a zsidóellenességben, a kommunista vezetésben volt zsidóellenes nacionalizmus.⁶⁰ A magyar helyzet sokoldalúságát és ellentmondásait több alkalommal igyekszem francia párhuzamokkal megvilágítani. Az összehasonlítások jelentősége reményeim szerint dolgozatom konklúziójában tárul fel, amelyben szeretném felhívni a figyelmet a tudósok különleges felelősségére és a deportálás „evidens” történelmi kezelésének veszélyes illúziójára. A magyarországi deportáltak utóéletének végiggondolása arra vezetett, hogy dolgozatom utolsó részében egy konkrét magyarországi vita kapcsán megkérdőjelezem a kizárólagos nemzeti keret jogosultságát a történettudományban és a társadalomtudományokban.

A szavak sokasága és használatuk rövid áttekintése összehasonlító perspektívában

A deportálás egyike azon szavaknak, amelyek a magyar nyelvhasználatban a csoportos kitelepítésre utalnak, főleg 1944 óta. Az egyik magyar jellegzetesség pontosan az, hogy sok hasonló jelentésű szó létezett a kitelepítésekre, ám ezek használata sosem volt összhangban a nemzetközi tudomány leíró „szándékaival”. Miközben például Franciaországban attól tartanak, hogy a megsemmisítő táborba való elhurcolásként értelmezett deportálást mint örök érvényű és különálló kategóriát kezeli a köztudat, addig Magyarországon a fogalom szűkítése és abszolutizálása helyett a különböző kitelepítések közötti „versengés” folyik.⁶¹

58 Lásd például Vásárhelyi Mária tanulmányát („A holokauszt a családtörténetekben”) a Randolph L. Braham által szerkesztett könyvben (*Tanulmányok a holokausztról*, IV. Budapest, Presscon Kiadó, 2006:269-288.) és ugyanitt Kovács András tanulmányát („A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben”, 289-304.)

Szabó Ildikó szintén hangsúlyozza a megzavarodott percepciókat. 1995 és 2003 között 26%-ról 35%-ra emelkedett azok aránya, akik egyetértettek azzal, hogy „a zsidók még üldöztetésükből is előnyöket próbálnak kovácsolni”. (Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009:296-297). Lásd még Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

59 Tal Bruttmann, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu'est-ce qu'un déporté ? Histoire et mémoires des déportations de la Seconde Guerre mondiale*. Paris, CNRS Éditions, 2009.

60 Erre Ständeisky Éva sok példát ad: *Antisemitizmusok*. Budapest, Argumentum, 2007. Berend T. Iván is hangsúlyozza a szocialista országokban lezajló antiszemita kampányokat „The Revival of Antisemitism in Post-Communist Hungary” című tanulmányában, in Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. 2006 *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. New York, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center of The City University of New York, Boulder (Co), Social Science Monographs, 170.

A fogalmak használatával kapcsolatban több sajátosságra érdemes figyelni. Az egyik a *fogalmak és jelentések eredendő sokszínűsége*. Már a háború előtt, a zsidók deportálása előtt is egymás mellett élt több hasonló jelentésű szó (például száműzetés, fogság, rabság, menekülés, elűzés, elűdözés, kiűzetés, elhurcolás, kitelepítés, kitoloncolás stb.). A katolikus és a protestáns kultúrában egymástól különböző értelmezések és hagyományok is éltek. A babilóniai száműzetés kapcsán például a Szent István Társulat Bibliájában a „Jeremiás levele a száműzötteknek” (Jer. 29) megfogalmazás szerepel; a református hagyomány ugyanezzel a levéllel kapcsolatban a *rabságra* teszi a hangsúlyt. Az első esetben a távolság a fontosabb, a másodikban a társadalmi megkülönböztetés. A katolikus szempont már érvényesült a *Vulgatában*.⁶¹ És mindezekhez az értelmezési különbségekhez hozzá kell adnunk a deportálások jogtörténeti különbségeit is. (A 19. században nem minden országban lehetett deportálni. Ehhez tengerentúli területek vagy Szibéria-féle messziségek kellettek).

A másik fontos sajátosság az, hogy *magának a deportálás fogalmának többféle jelentése volt a háború alatt és után*. A háború után a túlélők státusának elismertetésére sajátos verseny alakult ki Magyarországon is, mint mindenhol Európában. A verseny a csend és elfelejtés egyre erősödő tábora és a népi emlékezetének ébren tartói között folyt, többnyire politikai értelemben. A *deportálás* szó használatának ebben a versenyben megkülönböztető funkciója volt. Ezt jól illusztrálja egy cikk az 1951-es *kitelepítésekről*, mely a hivatalos zsidó lapban jelent meg a következő címmel: „A kitelepítések ügye”.⁶² A cikk a kitelepítésekkel való megkülönböztetés céljából használja a deportálás fogalmát. Pedig ez a szó akkoriban nem volt divatban, és a zsidók elleni specifikus üldözést így feleleveníteni akaratlanul is azt a benyomást

kelti, hogy 1944 óta az eszközök nem nagyon változtak. E közelség indokolja a ritka említést és az antiszemita kemény megbélyegzést: „A kitelepített hercegek... Ezek a horthysta csendőrtisztek és generálisok elősegítették annak idején a munkaszolgálatosok halálba küldését és a deportálások végrehajtását. Úgy gondolunk rájuk, mint a Gestapo segédeire és a gázkamrák felé vivő út sereg hajcsáira”. A deportálások és a kitelepítések áldozatai közötti ellentét – úgy látszik – nem volt elegendő. A cikk később figyelmezteti az olvasót egy további ellentétre: „nem szabad azonosítanunk magunkat olyan elemekkel, akik sohasem azonosították magukat velünk és a fasiszta pokol idején – embertársaikról megfélemlítve, sőt saját hittestvéreiket is elárulva – kizárólag önmaguk érdekeit nézték”. Itt érdekes egy régi antiszemita érv: a pénzéhes zsidók említése, akik elárulták hittestvéreiket. Végül is a cikkben a népi történelem leírása szerepel (ez akkoriban elég ritka volt): a „Hatmillió meggyilkolt hittestvérünk emléke...” nevében nem szabad az imperialistákkal „egy táborba” kerülni. Úgy látszik, az eszközök hasonlósága miatt a cikk szükségesnek érezte, hogy egyszerre idézze fel a holokausztot és ugyanakkor a zsidóságon belül találjon fasisztákat, a fasiszták oldalára állt zsidókat.⁶⁴ Egy nagyon szegmentált kommunikációs mezőben igyekezett a politikai vezetés a társadalom egy kisebb részének (a túlélő zsidóknak) mást mondani, mint a többségnek,⁶⁵ anélkül, hogy az efféle eszmeifutás túlságosan bőbeszédű lett volna. De még ebben az esetben is érezhető a deportáltak gyenge társadalmi elismerése, önálló képviselőjük hiánya és a pártvezetés kommunikációs monopóliuma a deportálás témájára vonatkozóan is.

Összegezve: az 1939 előtt már létező fogalmak egyike sem vonatkozott kifejezetten magyar hagyományra. Persze, a száműzetésnek számos példája volt, de a kifejezést főleg nagy személyiségekre vonatkoztatva használták (Rákóczi, Kossuth), és a

61 *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*, editio minor, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1984, 3. átdolg. kiadás, « Liber Hieremiae prophetae », 1206-1207. Vagy interneten : <http://www.newadvent.org/bible/> és <http://vulsearch.sourceforge.net/html/>. A *transmigrationi* (deportált) szó csak egyszer jelenik meg.

62 Tal Bruttman pontosan teszi fel ezt a kérdést francia kontextusban, amikor sajnálja a deportálás külön kezelését, és igényli a különböző deportálási politikák szélesebb környezetben való értelmezését. Tal Bruttman „Qu'est-ce qu'un déporté?”, 38-39. In Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wiewiorka szerk. *Qu'est-ce ...*, i. m. 63

63 *Új élet. A magyar izraeliták lapja*, június 21-e, 3. o (a szerző megjelölése nélkül).

64 1953 márciusában egy cionista ügy peres eljárása folyamán Dr. Fisch (József) András így nyilatkozott: „a gazdag zsidók átmentésével nemcsak a Gestapó [sic!] üzletel, hanem a cionisták is” (247.). Szalai Ágnes: „A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949-1954)”, in Randolph L. Braham (szerk.), *Tanulmányok a holokausztról*, IV, i. m. 217-267.

65 A szélesebb közönségnek szánt elmélet már 1946-ban megszületett, Molnár Erik tollából. Lásd *Társadalmi Szemle*, 1946. július, újabb közlés: Hanák Péter szerk. *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus...*, i. m. Molnár nyilvánosan a „beolvadást” jelöli meg célul (133.).

száműzetéssel kapcsolatos döntés általában személyes döntés volt (a száműzötté), nem a győztes hatalomtól származott. Pedig a zsidókérdésről szóló viták és kijelentések, a fajvédelem körüli aktív politikai szervezeti élet a tízes évek végén és a húszas évek elején, valamint a megannyi diskurzus a *nemzettestről*⁶⁶ már több mint két évtizeddel korábban egyengették Magyarországon a nagy pusztítás útját. Ez az antropomorfizmus szépen kiderült a zsidókra alkalmazott metaforákból. Így Jaross Andor belügyminiszter 1944. május 17-én „a nemzeti gazdálkodás vérkeringését” említi zsidóellenes érveléssel.⁶⁷ Majd Imrédy Béla gazdasági miniszter 1944. július 12-én: „A zsidókérdés megoldása Magyarország testén a leghatalmasabb operáció volt, amely évtizedek óta végrehajtottak. Egy ilyen operáció nem történhet egész szárazon, néha vér is folyik”.

A háború alatt a deportálások körülményei nem kedveztek sem a tisztánlátásnak,⁶⁸ sem a fo-

galom társadalmi recepciójának.⁶⁹ Ebben nemcsak a deportálás fogalmának sokak számára idegen hangzása és eredete, valamint a németek és magyar barátaik elhomályosító szándéka játszott szerepet,⁷⁰ hanem az is, hogy a politikai körülmények állandóan változtak. Különböző okokból ugyan, de a háború után sem volt lehetőség a deportálásokról társadalmi feldolgozására. Egyik politikai korszak sem vállalta el, hogy pontos, egyértelmű, a résztvevőket világosan megnevező fogalmakkal írja le: mi történt a magyarországi zsidókkal. Igaz, hogy a náciknak majdnem sikerült elérniük a táborok technikai felszerelésének és a tömegsíroknak a fizikai eltüntetését.⁷¹ De volt ennek egy nyelvi párja: alig egy pár évvel Auschwitz felszabadítása után a „deportálás” szó majdnem eltűnt a közkommunikációból. És ez talán még inkább sikeresnek bizonyult. Pedig ebben nem a nácik működtek közre.

Közvetlenül a deportálások utáni korszakra vonatkozóan érdekesek a DEGOB által kiállított igazolványok. 1945-ben a *Magyarországi Zsidók*

66 Lásd Hajdu Tibor: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon...*, i. m. 58. A szerző a zsidókról kialakult percepciót mint biológiai egységet mutatja meg. E képletből fakad a zsidók szakmai terjeszkedésének hasonlata: mint a tyúkszem fájdalma, amely az egész test urává válik. A nemzet antropomorfizálásáról lásd még Paul Gradwohl: „Sécurité et frontière : une historiographie tronquée”, 259-270. In Joanna Nowicki szerk. 2005 *Europe: la danse sur les limites* [Európa: a tánc a választóvonalakon]. Paris, Romillat.

Gángó Gábor szintén foglalkozik a nemzettest-képpel: „En quête de l’universalité dans la culture hongroise, XIXe-XXe siècles” (471-472.), In Michel Masłowski, Didier Francfort és Paul Gradwohl szerk. Anne Nercessian és Clara Royer közreműködésével: *Canon et identité en Europe centrale. Canons littéraires et visions de l’histoire*. Paris, Institut d’Études Slaves, Brno, Université Masaryk, 2011. Arra mutat rá, hogy a nemzettest képének használata egyetemeség-ellenes.

67 Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon...*, i. m., Kádár Gábor és Vági Zoltán („A „zsidókérdés megoldása” a „termelés szempontjai ellen”. A magyar holokauszt gazdasági vetületei”), 514-527.

68 Karsai László igyekszik több statisztikai becslést közölni a táborok áldozatairól. Jól érzi, hogy a tudomány kételyeinek, amelyek jogosak, társadalmi hatásai is lehetnek. Lásd *Holokauszt* (Budapest, Pannonica, 2001) főleg 115-117.

69 Lásd például Antonella Salomoni: *L’Union soviétique et la Shoah*, Paris, La Découverte, 2008, 75. Itt a náci *Sprachregelung*ról ír. A rigai nagy gettó lakóinak deportálásakor alkalmazott német hivatalos „deportál” ige használatának egyik fő célja a zsidók megtevesztése volt. Erről Victor Klemperer adott szélesebb elemzést *Lingua Tertii Imperii* című munkájában. Lásd *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984.

70 Florent Brayard e szándék említésével kezdi meg nagy tanulmányát: *La « solution finale de la question juive ». La technique, le temps et les catégories de la décision*. Paris, Fayard, 2004, 7., „la nécessité de camouflage” [az álcázás szükségszerűsége] Viktor Brack szavai szerint (1942. június 23-ai levele Himmlernek).

71 Ahogy Dieter Wisliceny, Adolf Eichmann különleges alakulatának fontos tagja már elmondta Nürnbergben: a „Kommando 1005” arra volt hivatva 1942 őszétől 1944 szeptemberéig, hogy eltüntesse a tömegmészárlás nyomait, legyenek ezek haláltáborokban vagy máshol. Lásd „Affidavit of Dieter Wisliceny”, document UK-81, amely hozzáférhető az interneten: <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm>. Forrás: *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. VIII., Washington, USGPO, 1946, 606-619. Az akció lényegét leírja Karsai László is (*Holokauszt*, i. m., 115., csak a haláltáborokról van szó e részben). A Yad Vashem még szélesebb időhatárokat szab az akciónak, és pontosabban tárgyalja megszervezését ([http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft Word – 5721.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205721.pdf)). Karsai László hangsúlyozza: a deportálást nem titkolták a nácik, viszont a holokausztot igen. És e célból a megtevesztés széles eszköztárhoz nyúltak (114-115.).

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága együtt jelentkezett a Fasiszták Által Elhurcoltakat Segítő Bizottságával, ami jól mutatja a szavak közötti versenyt (deportált/elhurcolt).⁷² És így, meg azért is, mert a túlélők zöme nem Auschwitzból jött vissza, hanem az újjászületett Ausztriából, a (túl)élők világában a *deportált* fogalma nem a haláltáborokra, hanem a munkatáborokra utalt. Ez már önmagában is lényeges *csúszás* a statisztikai adatokhoz képest. Megjegyezzük, hogy a *haláltábor* fogalma sokkal később honosodott meg Nyugaton,⁷³ és még később, a 1990-es és 2000-es években Magyarországon.⁷⁴

Már említett, 2009-ben megjelent tanulmánykötetünk bőven illusztrálja a deportálások értelmezésének sokszínűségét, változásait és a francia szóhasználat lassú átrendeződését.⁷⁵ Itt csak példaként utalok két, sokak által forgatott szótárra, egy magyarra és egy franciára. A *deportálás* jelentése a *Magyar értelmező kéziszótárban*⁷⁶ tárgyyszerűbb, de elvontabb, mint a *Nouveau petit Robert de la langue française* 2007-ben. A francia szótár szerint az ad-

minisztratív intézkedés alapján idegenbe hurcolás ki nem mondottan csak egyéni lehet,⁷⁷ de ezt kiegészíti a következővel: „(1942 táján) Internálás egy külföldi koncentrációs táborba” (a *déportation* címszó alatt). Így a szótárnak sikerül úgy beállítania a folyamatot, hogy ez csak külföldön történik meg. E magyarázat ellentétes a köztudatban lévő több elemmel: az internálás előtt az embereket valahonnan össze kellett gyűjteni, voltak emberek, akiket saját országukba deportáltak. Az 1942-es év említése azért fontos, mert akkor kezdtek működni a haláltáborok, vagyis az internálás gyakran meglehetősen rövid lett. E szócikk⁷⁸ a deportálás jelentésének egyik sarkalatos dimenziójára irányítja a figyelmet: arra, hogy *van kapcsolat a deportálás értelmezése és a mindenkori politikai kultúra között*. Ezt a kérdést az világítja meg a legjobban, ha áttekintjük az értelmezések időbeli felhalmozódását.

Kamenyec-Podolszk és magyarországi hatása

Ahogy dolgozatomban bevezető részében is említettem, a deportálások magyar eseménytörténete egyedülálló. A *numerus clausus* és a körülötte kialakított viták már 1920-ban jelezték, hogy a politikai osztályban erős volt a hajlam a zsidók megbélyegzésére. 1938-tól az úgynevezett zsidótörvények és rendeletek azt sugallták, hogy a politikai vezetés készen állt a zsidók elleni általános, az élet egyre több területére kiterjedő harcra. Eme előzmények nyomán, 1941 nyarán az akkori politikai légkörben a rendezetlen (nem magyar) állampolgárságú zsidók kitoloncolása és csoportos halálba küldése akár logikus következménynek is tűnhetett. A rezsimmel ezzel a döntéssel mondhatni „természetesen” lett a néme-

72 A dokumentum kétnyelvű volt, magyar és orosz, a megszálló hadsereg jelenléte miatt. Vagyis a két szó (deportáltak / elhurcoltak) jelenlétét jóváhagyták a szovjetek.

73 A francia „camp d’extermination” kifejezés már 1945-ben megjelenik könyvcímekben, de csak 1975 után terjed el. Pedig 1946-ban, Nürnbergben, a francia ügyészek világosan különbséget tettek a kétféle tábor között. Lásd *Nuremberg. Les Nazis face à leurs crimes* [Nürnberg: a náciak szembesülnek bűntetteikkel], Christian Delage, Franciaország, 2006, 90 perc, La Compagnie des Phares et Balises/Arte France.

74 A magyar „haláltábor” kifejezés szintén megjelenik már 1945-ben, két magyar nyelvű román kommunista könyv címében, majd ezután csak 1991-ben, de ekkor Kolumbiáról volt szó. 1999-ben megjelent a *Beszélőben* Karsai Lászlónak az alapcikke „Táborok, haláltáborok” címmel (lásd <http://beszelo.c3.hu/99/12/14karsai.htm>), amely későbbi könyvének (*Holokauszt*, i.m.) egy része.

75 Lásd erről Tal Bruttman „Qu’est-ce qu’un déporté?”, 19-39., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka (szerk.), *Qu’est-ce ...*, i. m. és a kötet 4. részét a 1945 utáni emlékezetről.

76 Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, átd. kiadás, 215. (1. kiadás, 1972:224.): „*deportál*: 1. Ember(eke)t vagy népcsoport(oka)t hatósági intézkedésre idegenbe száműz, hurcol. 2. Politikai okokból üldözött ember(eke)t koncentrációs táborba, lágerbe hurcol(tat).” A szótár 1972-ben az 1. pontban csak egyénre vonatkozó intézkedést említett. A 2. pont érdekessége, hogy a deportálás embertelenségét aláhúzza, de politikai okokat említ, nem származási okokat.

77 Itt érdemes említeni, hogy a szót már használták az első világháború után, amikor a németek által megszervezett kitelepítésekről írtak, lásd Tal Bruttman „Qu’est-ce qu’un déporté?”, 24-26., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu’est-ce... op. cit.*

78 Ha a *Trésor de la Langue Française Informatisé* (TLFI)-t nézzük (<http://atilf.atilf.fr/>), amely a legnagyobb francia nyelvű korpuszon alapszik, két jelentés szerepel, a száműzetés és a „politikai internálás egy koncentrációs táborban, amely messze van az áldozat lakóhelyétől” [Internement politique dans un camp de concentration situé loin de la résidence de la victime]. Ez azért érdekes, mert nagyjából 1992-ig gyűjtötték a korpuszt, így egy régebbi állapotot mutat, mint a *Petit Robert*. Itt még nincs automatikus párhuzam a holokauszt és a deportálás közt.

tek első szövetségese a zsidók megsemmisítésben. Mert Kamenyec-Podolszk volt az a hely, ahol egy Einsatzgruppe több mint tízezer embert ölt meg egyetlen alkalommal (Braham 1997:I. kötet 205), akik zömükben Magyarországról érkeztek.

Csakhogy a helyzet ennél bonyolultabb. Először is az igazság az, hogy Magyarországra a megelőző években ezerszámra érkeztek máshonnan a zsidók, jobb sorsot remélve. De a döntő tényező a Kárpát-alján élt zsidókkal szembeni hatósági ellenszenv,⁷⁹ amely miatt rendezett lakhatási engedéllyel rendelkezőket és sok magyar állampolgárt is kitoloncoltak Podólia felé. De azt is meg kell mondani, hogy amikor kiderült, mi történt a „hontalan” zsidókkal, a magyar kormány, bár erősen antiszemita volt, leállította a kiutasításokat. Ennek több oka is volt. A németek nem akarták túlterhelni a katonai hátszországukat, és ez volt az első szempont, ahogy erre Karsai László rámutatott.⁸⁰ A politikai versenyben nem volt ildomos a szélsőjobboldal malmára hajtani a vizet; ha a kormány nem hátrál meg, a konzervatív táboron belül kezelhetetlen feszültségek keletkeztek volna. Külpolitikai szempontból szintén veszélyes lett volna tovább vinni e politikát, mert a németek sem voltak ekkor még készek több magyar zsidó elpusztítására. Emellett Keresztes-Fischer belügyminiszter jóvoltából a kormány megengedte az ide menekült zsidóknak, hogy diszkrétan berendezkedjenek az országban (úgy, ahogy a lengyel katolikus menekülteknek is megengedte). Persze, nyíltan

79 A galíciai zsidó a zsidó ellenfél legtipikusabb képviselője volt antiszemita körökben. Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999:74. Bartha Miklós egy 1901-es írásából citál: „Töle származik a régebben bevándorolt, asszimilálódott és a magyar érdekekhez hű „jó zsidó”, illetve a frissen érkezett, asszimilálatlan és a Magyarországon csak élőködni akaró „rossz zsidó”, az úgynevezett „galiciáner” közötti markáns különbségtétel”. Ez a megkülönböztetés asszimilált zsidók körében sem volt különösen ritka. Lásd Randolph L. Braham: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Láng Kiadó, 2002, 23. első közlés, *Múlt és Jövő*, 1994. 2, „A Holokauszt Magyarországon. Oknyomozó elemzés”, 1219. A Bereg vármegyében alkalmazott különösen kegyetlen zsidóellenes politikáról lásd Randolph L. Braham szerk. *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, [Budapest], Park Könyvkiadó, 2006, 3 kötet, 248-250.

80 Lásd *Holokauszt*, i. m., 231. Emellett pedig érdemes Randolph Braham szélesebb perspektíváját is megemlíteni, lásd *A népiirtás...*, i. m., 197-206. Braham kételkedik benne, hogy a magyar vezetés 1941 augusztusában tudott-e a vérengzésről.

nem lehetett a nácik zsidópolitikáját kritizálni, vagy az Einsatzgruppen titkos munkáját említeni.

Vagyis Magyarországon már kezdettől fogva ellentmondásos helyzet alakult ki a népiirtással kapcsolatban, paradox körülmények között. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy *milyen információkhoz juthattak* a korabeli magyar társadalom zsidó és nem zsidó tagjai a németek zsidópolitikájáról vagy akár a Kamenyec-Podolszkban történekről. Tudjuk például, hogy a zsidó közösségekhez vagy nem jutottak el a hírek Kamenyec-Podolszkról, vagy, ha igen, ezeket nem terjesztették tovább. Azt is érdemes megemlíteni, hogy miközben a magyar zsidótörvények egyre inkább sújtották őket, a zsidók abban a tudatban éltek, hogy jobb a sorsuk Németországban, Lengyelországban élő társaikhoz képest, és lassacskán Szlovákiában, Romániában, Franciaországban élő társaikhoz képest is. Az antiszemita magyar hatalom még mindig jobbnak tűnt a szélsőségesebb és brutálisabb kormányoknál. Talán e kivételes helyzet miatt is, életük viszonylagos biztonságának tudatában 1944 előtt Magyarországon⁸¹ a haláltáborok üzemeltetéséről szóló hiányos és töredékes információkat⁸² általában nem tekintették másnak, mint homályos híreszteléseknek vagy éppen rémhíreknek.⁸³ Ezek nélkül is dermesztőnek látták a közép-európai zsi-

81 Görögországban sem volt más a helyzet Shlomo Venezia szerint (*Sonderkommando. Dans l'enfer des chambres à gaz*. Paris, Albin Michel, 2007, Béatrice Pasquier közreműködésével, Simone Veil előszavával). Shlomo Venezia április 11-én érkezett Birkenaubába, és tanúja volt a magyar zsidók megsemmisítésének. Amikor felszállt a vonatra, egy görög kommunista ismerőse odasúgta neki, hogy Lengyelországba mennek, és hogy ott mindenkit megölnék (53.), de akkor senki nem akart neki hinni.

82 Lásd például Annette Wiewiorka: *Auschwitz, 60 ans après*, i. m., 200-209.

83 Lásd Randolph L. Braham: *A népiirtás...*, i. m., 2. kötet, 768-780. A 782. oldalon arra utal, hogy Kasztner elismeri: a cionista vezetők nem tájékoztatták a hittársaikat a németek Európában folytatott emberirtásáról. 2004-ben Elie Wiesel sajnálta, hogy Kasztner nem továbbította információit a zsidó közösségeknek, noha állítása szerint már 1942-ben tudott az Einsatzkommandókról és Auschwitzról, (lásd Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. (2006): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*, i. m., xvii. oldal). Karsai László a magyar diplomaták írásai alapján szintén 1942-t jelöli meg mint a holokauszt tudatosulásának évét, lásd ugyanott, 3-16, „The Fateful Year: 1942 in the Reports of Hungarian Diplomats”.

dók sorsát, de ehhez képest a saját helyzetüket valamelyest reménykeltőbbnek.

Itt azonban azt is meg kell említeni, hogy a zsidók kitelepítése, illetve bizonyos nemzeti csoportok kitelepítése (esetenként lakosságcsere címén) már a harmincas években divatban volt. Ennek az egyik vetülete volt a szerbek kitelepítése az új magyar területekről 1941-ben és utána. Ami közös e nemzeti terrek „kiszűrésében”, az etnikai-gazdasági szándék. Ez olyannyira igaz, hogy 1943-ban, amikor Hitler kérte a magyarországi zsidók tömeges deportálását, Horthy azt gondolta, végre kitelepítik a Kárpát-medencei németeket is, mert ez számára logikusnak tűnt. Nagy, regionális etnikai tömbökben gondolkodott, és ezt képzelte, hogy Hitler is így látja.⁸⁴

A Kamenyec-Podolszk utáni vitákban és politikai diskurzusokban érdekesek a *közgazdasági érvelések*. És 1944-ben még ezek voltak a leghatékonyabbak. De kétségtelen, hogy rövidtávon a megszárlás 1941-es brutális formája megakadályozta a zsidók kiűzetését a magyar társadalomból és fizikai megsemmisítésüket. Megjegyezzük, hogy bár a hatóságok értesültek a brutális megszárlásról, hivatalosan erről nem beszéltek a korabeli sajtóban, csak a jogtalan kifosztásokat és a magyar részről történt kiűzetés barbárságát említették. Ezért lehetett Magyarország sok szlovákiai zsidó menedékhelye 1942-től. Többek között Görögország és Bulgária is azért habozott a deportálások előtt, mert Budapest ezekre nemet mondott.⁸⁵

Így lett Magyarország 1944 márciusáig a holokauszt első tömeges fázisának közreműködője és egyúttal sok zsidó menedékhelye is. De ennek voltak kognitív hatásai: a nem zsidó és a zsidó lakosság érthetően különösen nehezen tudott eligazodni ebben az ellentmondásos helyzetben a zsidók sorsával kapcsolatban.

84 Lásd bővebben erről: Ungváry Krisztián, „Kitelepítések, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései”, 84-99., in Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. Karsai László (*Holokauszt*, i. m., 228) itt említi meg, mint a Kamenyec-Podolszkban történtek előzményét, hogy 1941. áprilisában a horvátok többszázezer szerbet üldöztek el az országból vagy megszárlaltak le.

85 Varga Krisztina: „Képviselőházi viták a zsidókérdésben 1942 őszétől 1944 márciusáig”, 59-110., in Randolph L. Braham szerk. *Tanulmányok a holokausztról*, IV. i. m.

Térjünk vissza most a deportálás fogalmára. Ha Franciaországgal hasonlítjuk össze Magyarországot, akkor lényeges különbséget húzhatunk alá. A megszállt Franciaországban a *déportation* szót már 1941-ben gyakran használták a németek szándéka ellenére is *technikai* (adminisztratív) címszóként ahelyett, hogy csak bizonyos személyek eltűnésének említésére szorítkoztak volna. Persze, senki nem tett említést a tömeges emberirtásról, és amikor a hivatalos zsidópolitikáról írtak, akkor elkerülték a kifejezést. De mindenki látta, hogy a zsidók számára visszaút nincsen. Az azonban, hogy ez mennyire *tudatosult* nemcsak a náci barátaiiban, hanem az ellenfeleiben is, még ma is nyitott kérdés. Mert nagyon nehéz volt elfogadni egy tömeges emberirtás tényét, annak ellenére, hogy tudtak a keleti fronton végrehajtott megszárlásokról. Franciaországban a zsidók deportálása adminisztratív úton végrehajtott „botrány” volt, amely beágyazódott a deportálásokat előkészítő kétéves állami antiszemitizmusba.⁸⁶ De a kortársak semmiféle hazai vagy külföldi előzmény „logikus következményeként” sem értelmezhetették.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Franciaországban a *déportation* egyértelmű fogalom, a zsidók elhurcolásának megnevezésére szolgáló kategóriává egészen máskor és egészen másképpen alakult. A francia hivatalnokok kevesebbet voltak kapcsolatban a keleti fronttal és az Einsatzkommandókkal, viszont részt vettek a zsidókat szállító konvojok elküldésében. Ennek ellenére Franciaországban is eleinte homályos formában jelent meg a *déportation* a politikai és a magániskurzusokban, pedig a *fogalom állambatalomhoz és intézményes erőszakhoz kötődő jelentésének nemzeti hagyománya volt más kontextusban* (nemcsak a különféle távoli, értsd gyarmati, büntető intézmények miatt, de az első világháború alatti német kitelepítések miatt is). Pontosan a fogalom rossz emléke miatt igyekeztek a németek mérsékelni használatát. De a helyi hatalom először itt is azzal kezdte a zsidók elszállításának (*déportation*) legitimálását, hogy szükségesnek tartotta egyúttal kiutasítani a *veszélyes külföldi elemeket* is. És a de-

86 Azért volt erős antiszemitizmus azelőtt is, lásd Ralph Schor klasszikus művét: *L'antisémitisme en France pendant les années trente. Prélude à Vichy*. Bruxelles, Éditions Complexe, 1992. Schor zárószavában megemlíti a híres mondatot: „Franciaország vendégszerető, de a franciák nem azok”. És hangsúlyozza a nagyon erős antiszemita hullámot, amely előzőlörte az országot (319.).

portálásokat sikeresen keresztül is vitték, beleértve a francia zsidó állampolgárok deportálását is,⁸⁷ míg Magyarországon akkor még nem. Így Franciaországban, ahol a *déportation* nemcsak a zsidókról szólt, a zsidók arányát a deportálásokban hosszú évtizedekig kisebbitették.⁸⁸ A deportálás fogalma csak a nyolcvanas-kilencvenes években vált egyenlővé a holokauszttal. Franciaországgal ellentétben Magyarországon a nagy deportálási hullám csak a zsidókat célozta. Horthy július 7.-i parancsára (majd visszatérünk a döntés elemzésére, de világos, hogy ennek nincs francia ekvivalense) leálltak a transzportok (némi késéssel), ami a még el nem szállítottak életben maradási esélyeit növelte, ugyanakkor így még nehezebben volt értelmezhető a helyzet a Duna partján. Sőt, az érintettek számára a veszély felmérése is megnehezült.

A deportálás nagy hulláma 1944-ben, majd az október 15-e utáni megtorlások: ellentmondások Horthy és Szálasi oldalán

1944. év márciusának 19. napján Magyarország alkotmányos státusza nem változott meg. A német megszállás mellett Horthy kormányzó a helyén maradt. A megszálló hadsereg az ország hivatalos szövetségesének, a „baráti” Németországnak a hadserege volt. Akkor még itt tartózkodott kb. 15 000 külföldi menekült zsidó, főleg Szlovákiából. Ez akkoriban egyedülálló jelenség volt a németek által megszállt országokban. Emellett azonban azt a sokat emlegetett tény is érdemes jelezni, hogy május 10.-

87 Lásd Laurent Joly: „Déportation et langage bureaucratique à la Préfecture de police de Paris et au commissariat général aux Questions juives (1941–1944)”, 79-93., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu'est-ce... , op. cit.*

88 76 000 ezer zsidót deportáltak a „végső megoldás” címén, és párhuzamosan 60 000 embert deportáltak a *schutzhäft* (előzetes letartóztatás) keretében. Ők koncentrációs táborokba vagy börtönbe kerültek, persze, sokuk nem élte túl a deportálást. És itt nem említjük a „kötelező munka” címén több mint 150 000 kitelepítettet. Lásd Laurent Joly, „Introduction”, 9., és Patrick Arnaud, „La longue défaite des « requis » du STO. L'échec du combat pour l'adjonction du terme de « déportation » dans leur titre” [A Kötelező Munka Szolgálat „munkaszolgálatosainak” hosszú kudarca. A „deportáció” terminus hivatalos használatáért folytatott küzdelem veresége], 351-375., ugyanott. A francia médiákban nagyon érződött a deportálások körüli bizonytalanság (az 1960-as évek vége óta), lásd Jacques Walter: *La Shoah à l'épreuve de l'image*. Paris, PUF, 2005.

étől július 8.-áig, nyolc hét alatt nagyon kevés német szakértőnek nagyon sok magyar közreműködő segítségével sikerült deportálnia több mint 435 000 (akkori) magyarországi zsidót.⁸⁹ Ennek köszönhető, hogy a haláltáborok között Auschwitzé a statisztikai első hely. Ezt illik összekapcsolnunk a szintén közismert ténnyel, hogy a normandiai partraszállás pont ekkoriban jelezte a végső katonai bukást a nácik számára. És így, e három tényre egyszerre visszapillantva alakul ki az emberben az érthetlenség érzése. Ekkor már más területeken leálltak a deportálások, ritka kivétellel csak Magyarországról érkeztek transzportok. Mindezekből akár azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a nagy magyar deportálási hullám csak egy irracionálissá vált antiszemita gépezet önállósulásának és megállíthatatlan továbbpörgésének eredménye, a zsidók elleni háború megnyerésének utolsó kísérlete a katonai ellenfelekkel vívott háború elvesztése közepette. A vad német antiszemitizmus itt érhetett a legmagasabb fokra, mert katonailag is ekkor ártott a legtöbbet a német ügynek. Érdekes módon kevés szó esik arról, hogy miért pont a magyar államigazgatás vett részt olyan nagy aktivitással a késői deportálásban? Pedig van mivel magyarázni e vad magyar antiszemitizmust, az ezt megelőző enyhébb politika ellenére.

De a mostani elemzés szempontjából érdekesebb a deportálások korabeli értelmezése. A deportálások intenzitása és gyors végrehajtásuk precizitása nemcsak azért érthető nehezen, mert a katonai helyzet ekkor már kilátástalannak látszott, ami előre vetítette a várható számonkérést és felelősségre vonást, de azért is, mert májusban érkezett az első hihető és viszonylag pontos és átfogó leírás Auschwitzról. Május 17.-én Genfben már lehetett olvasni az úgynevezett *Auschwitzi jegyzőkönyvet*.⁹⁰ Ez *információs fordulatot* jelentett a deportálás fogalomtörténetében.⁹¹ Ekkor már világszerte nem volt többé kétség sem a cionista szervezetekben, sem a politikai döntéshozók körében a halálgyárak létéről és működéséről. Mindezek elle-

89 A legfrissebb szintézis a Randolph L. Braham által szerkesztett háromkötetes műben található: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, i. m.

90 Lásd Haraszti György (szerk. és a bevezetőt írta): *Auschwitzi jegyzőkönyv*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2005:31. jegyzet a 34. oldalon. Mellesleg egyetértek Gyáni Gáborral, aki e kiadás minőségét előkelőnek tartja. (Lásd „Helyünk a Holokauszt történetírásában”, (23.) *Kommentár*, 2008/3, interneten: <http://www.kommentar.info.hu/kommentar0803.pdf>.)

91 Ahogy ezt Wieviorka (*Auschwitz, 60 ans après*, i. m., 209.) hangsúlyozta.

nére a magyar vezetés volt az első, amely ilyen körülmények között is megengedte a deportálást. Ha a román atrocitásokra gondolunk, akkor szembetűnők a különbségek: ott a helyi hatalom közvetlenül részt vett hagyományosnak nevezhető mézárásokban és tömeges kínzásokban (Carp 2009), de ezek az ország peremterületein zajlottak le, és Bukarest időben figyelt föl a katonai egyensúly megbillenésére. Haláltáborokba már nem küldik a zsidókat, és persze, 1944 májusában és júniusában már másban (a katonai átállásban) gondolkodnak.

Horthy magatartása azért is nehezen értelmezhető, mert akkor is, de később is gyakran hőstettnek mutatták be a július 7.-ei döntést a deportálás megállításáról, de egyben elfedik felelősségét a deportálás megindításában és az államigazgatási apparátus aktív részvételében. Ez az aszimmetrikus kezelés viszont segít abban, hogy megértsük a magyarországi deportálások egyik kommunikációs sajátosságát: *a felmentő, megértő Horthy-képet*. Sok zsidó és nem zsidó számára Horthy még 1944-ben is olyan intakt történelmi szereplő maradt, aki sem szándékosan, sem önkaratúan, és talán tevőlegesen sem vett részt a deportálásban. Az, hogy azért is állította meg a vonatokat, mert félt a csendőrség puccskísérletétől, alig szerepel ebben a kontextusban. Személyével kapcsolatban pedig sokakban erős kognitív disszonancia is működhetett, mert „hőstettét” nem feltétlenül lehetett „tisztá jó szándékra” visszavezetni.

De van más szempont is. Egyedül a magyarországi deportálás során fordult elő ilyen méretben, hogy maguknak az érintett zsidóknak is sikerült tárgyalniuk a nációkkal, sikerült őket megvesztegetniük, és így többeket megmenteniük. Az úgynevezett Kasztner-vonat 1685 utasa július 8-án érkezik Bergen-Belsenbe. Első, szűkebb csoportjuk Svájcba kerül augusztus 21-én, a második meg december 7-én.⁹² Persze, ennek a híre lassan terjedt. De akihez eljutott, abban tovább fokozhatta az értelmezési zűrzavart. Annál is inkább, mert a háború végén a pénz egyre inkább hiányzott, és az első világháború azt tanította a politikai vezetőknek, hogy az ilyen helyzetben számolniuk kell a szociális forradalom lehetőségével. Világos volt, hogy a háború pénzbe kerül. A magyar vezetés számára úgy tűnt, hogy a szociális békét csak úgy lehet fenntartani, ha a zsidók állásaikat és javaikat átadják. A sok etnikai-gazdasági statisztika ekkor már több mint húsz

éve arról szólt, hogy kincs van e csoport kezében. Csak szét kell kergetni a zsidókat, és gazdag lesz a magyar nép. De fordítva is hatott e szemlélet: a magyar vezető réteg félt a zsidó gazdasági elitek eltűnésétől, ami nagyon nyugtalanította a nációkat.⁹³ Ameddig viszonylag mérsékelt volt a külső nyomás, Horthynak sikerült ellenállnia, és ellent is kellett állnia a német kéréseknek, amelyek az *Endlösung* indítása után egyre erősebb lettek. Tudta, hogy ha nem áll ellent, saját táborát véglegesen meggyengíti a kemény antiszemita csoportokkal szemben, amelyeket nem tud sokáig az ellenőrzése alatt tartani. Erről szól viszonya a börtönviselt Szélasival, aki sokkal keményebb zsidóüldözést igényelt. De jöttek a németek. Horthy belement a nem kívánatos folyamatba. Majdnem elvesztette kormányzói tisztségét július elején (a csendőrségi puccs majdnem sikerült), és három hónappal később a németek elvitték. Pedig *Horthy soha nem emelt szót sem a tömegirtás ellen – ez külföldön történt meg –, sem a kifosztások ellen, amelyek itthon folytak*. Sőt, a deportálások nem szüneteltek abban az értelemben, hogy a maradék zsidóság kirablása tovább folyt.

További magyar specifikum *a pesti zsidók deportálásának leállítására*. Mint köztudott, a pesti zsidóság sorsa függőben maradt július elejétől októberig. Akkor további atrocitások is történtek, elég a bori tábor lakóinak a sorsát említeni.⁹⁴ Ezen túl, azok a túlélők, akik Budapesten maradtak, részben ugyancsak deportáltaknak tekinthetők. Sokuknak nem volt több otthonuk, ha sikerült otthonaikban maradniuk, olyanok voltak a körülmények, hogy lehetetlen volt normális családi életet élni. Iskola nem volt. Élelmszer alig. Egészségügyi ellátás sem. És létbiztonságról semmiképpen nem lehetett szó. A hivatalos kormány *helybeli külhoniaként* kezelte saját lakosságának egy nagyobb csoportját. A zsidóság többé nem volt része a politikai testnek. De a gazdasági életben is kilátástalanul kívül rekedt. E helyzet azért fontos a deportálás szempontjából, mert pont ez volt az egyik célja és

92 Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS embervásár 1944–1945*. Corvina, Budapest, 2005.

93 Lásd Randolph L. Braham: *A népiirtás...*, i. m., 231., Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke Karl Clodius német diplomata 1942. július 31-ei jelentése szerint így nyilatkozott: „a zsidóság felszámolása és a zsidó tőke kiszorítása a magyar gazdaságból a lehetetlenséggel határos, s a Magyar Nemzeti Bank ezen áll vagy bukik. Mindaddig, amíg van független magyar kormány, egyetlen felelős magyar személyt sem találunk, aki német óhajra teljesen felszámolná a zsidó tőkét.”

94 Érdemes nézni Ferencz Győző könyvét: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005, főleg 640-700.

a következménye. A nyári helyzet Budapesten arról szólt, hogy a politikai vezetés nem tett semmilyen lépést a deportálás ellehetetlenítésére. Nem tudott kilépni a kifosztás logikájából. Mert ekkor már nem a meghalt tömegekről volt szó, hanem a még élő pesti zsidókról, akik valamennyire hallottak Auschwitzról, és még jobban rettegtek, mint azok, akik kevesebb információhoz jutottak.

A deportálás a kirekesztés végső aktsusa. A budapesti zsidók nagyobb részének esetében ez a folyamat a transzport előtt megállt. De a kirekesztés nem maradt el. Ezért érdemes hangsúlyoznunk, hogy ha csak a szállítással kötik össze a deportálás szó értelmét, a valóság észlelése és az események recepciója erősen eltompul. És megint akadályozódik a közemlékezet, mert arról folyik a vita, hogy meddig indultak a vonatok. A létkérdés azonban nem csak ez volt. *A deportálás egy egész folyamat*, legalábbis történelmi szemszögből.

Amikor a német hatalom Horthyt eltávolította és Szálasiból nemzetvezetőt csinált, a deportálásról másképpen nyilatkozott a magyar kormány. A megmaradt zsidóság (kb. 150 000 ember) az övé volt, nemet mondott a zsidók német területekre szállítására, legalábbis elvi szinten. Mint bábkormány, persze engednie kellett a berlini vezér kívánalmainak. Ez volt az oka annak, hogy több tízezren mentek osztrák területre védő vonalakat építeni, majd gyakran halálmenetekben pusztultak el.⁹⁵ De a leg-

95 Lásd Eleonore Lappin: „The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945”. [http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft Word – 3218.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203218.pdf). Szélesebb megvilágítást ajánl Daniel Blatman: *Les marches de la mort. La dernière étape du génocide nazi, été 1944 – printemps 1945*, héberből ford. Nicolas Weill, Renée Poznanski szerkesztői közreműködésével, Paris, Fayard, 2009. (A 234-253. oldalon többször van szó a magyar zsidókról). A magyar zsidók az általános folyamatba illeszkedtek, de részben azért élték túl, mert Himmler egy zsidó „tartalékot” akart, mint adut egy leendő tárgyalásban (433-434.). Itt a mauthauseni csoportról van szó. A szerző a következő elemzésében (435-439.) igyekszik összevetni a halálmeneteket a genocídiummal. A háború utáni bíróságok vonakodtak a minősítéstől e mérsárlások esetében. Majd később (1994-ben) Ruanda kapcsán újra jelentkezett a minősítésekkel kapcsolatban efféle tartózkodás. Blatman azt javasolja, hogy „genocídium jellegű mérsárlásnak” tekintsék ezeket a bűntetteket, mert több *Untermensch* fajta elég esetlegesen esett ezeknek áldozatul egy központi irányítást nélkülöző folyamatban. Az áldozatok kategorizálása a genocídiumban tapasztalt radikális kirekesztés megfélelője és gyakran folytatása.

több pesti zsidó Magyarországon halt meg, kényszer munkában vagy egyéb megfosztásokból és megtorlásokból kifolyólag. Még mindig a deportálásra gondolva érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a diplomáciai védelem gyakorlata Pesten önmagában is bizonyítja: a védett személyek még ott vannak az országban, de már nem ez az országuk. Ki vannak utasítva szimbolikusan, csak még nem sikerült őket technikailag deportálni. Ezt vállalta a nyilaskeresztes hatalom.

E tények alapján érthető, hogy Magyarországon a deportálás nagyon összetett jelenség, amelynek a története másképpen alakult, mint máshol. Különleges sajátosságai nem segítettek a későbbi felelősségvállalásban és a felelőségek átlátásában. És még figyelembe kell vennünk a munkaszolgálat intézményét is, amely egyszerre működött mentésként és mérsárlásként.

Sok volt a gyilkos, sokan voltak a tanúk, és sokféleképpen kapcsolódott össze a deportálás a népiattal. És meg kellene vizsgálni, hogyan viselkedtek az emberek különböző csoportok tagjaiként, különböző helyeken és különböző helyzetekben. Az orvosok és az ügyvédek magatartása közötti különbségeket ismerjük.⁹⁶ A korabeli társadalmi magatartások, a zsidók sorsával szemben tanúsított kiterjedt közömbösség kutatása az egyik fehér foltja a nemzetközi kutatásnak.⁹⁷ Ez a kérdés még fontosabb Közép-Európában, mert tovább tartottak a kollektív büntetések, és már 1945-től kezdve nem lehetett szabadon beszélni a háborús korszakról. Így a deportálás értelmezése Közép-Európában még több kutatómunkát igényel, mint Nyugat-Európában, ahol 1945 nem volt választóvonal a deportáltak történetében.

Magyarországon a rokonértelmű szavak sokaságában való eligazodás (amelyről már az elemzés elején volt szó) a háború befejezése után sem lett könnyebb. Bizonyos szavak és kifejezések, amelyeket a holokauszt kapcsán használtak („zsidóüldözés”, „elvittek / elhurcolták / összeszedték a zsidókat”, „odamaradtak a gázban”), megmaradtak a társadalom szókincsében, anélkül, hogy a cselekvések elkövetőire utaltak volna.

96 Kovács M. Mária: „Az ügyvédi és orvosi politika a zsidótörvények idején”. *Mozgó Világ*, 1998/1:109-114.

97 Lásd Annette Wieviorka, *Auschwitz ...*, i. m., 225.

A világháború utáni kitelepítések magyar (közép-európai) szemszögből

Itt csak utalásszerűen szeretném jelezni a 1945 utáni kitelepítések tarka körképét. A szovjet katonai vezetés többszázezer magyart hurcolt el különféle címen (hadifogolyként, malenkij robotra) a Szovjetunióba. Hozzájuk kell adnunk a Magyarországról elhurcolt németek 8 000-tól 20 000 főig becsült csoportját.⁹⁸ Meg kell jegyezni, hogy a túlélő zsidó munkaszolgálatosok egy részét is a Szovjetunióban tartották 1947-ig. Emellett a magyarországi németek háború utáni sorsa lassabban és másképpen alakult, mint a győztes országokban. Később kezdődött részleges kitelepítésük Németországba (kb. 200.000 embert hagyta el az országot).⁹⁹ Egyidejűleg 376.000 ember betelepült az országba, menekültként vagy „önakarátúan”.¹⁰⁰

A kitelepítések kérdésében más volt a közhangulat, mint Lengyelországban és Csehszlovákiában. Csehszlovákiában a magyarokat (zömmükben) ideiglenesen megfosztották állampolgári jogukból, és részben kitelepítették őket Szlovákiából az északi, volt német országrészekbe. Gyakran ez csak egy pár hónapig tartott, de egy részüknek hosszú évekig. Mindenesetre a kitelepítettek akkor nem tudhattak arról, hogy miről van szó, mi vár majd rájuk.¹⁰¹ Ami a lakosságcserét illeti, ez kudarcot vallott. Mégis kb. 68 000 felvidéki magyart telepítették ki ezen a címen az anyaországba.¹⁰² Szabó Ildikó jogosan domborítja ki ezeknek a feldolgozatlan folyamatok-

nak a hatását az 1989 utáni Magyarországon (Szabó 2009). Fontos hangsúlyoznunk, hogy nincsenek evidenciák e téren.¹⁰³ Érdemes itt Jugoszláviára gondolni. Ahogy a *Rubicon* (2009/5) több cikkéből kiderül, legalább 20.000 magyart megöltek 1944–1945-ben (44 és 40 ezres becslések is vannak, 39. old.), és, ezen túl, 84.000 magyart elhurcoltak.¹⁰⁴ Utalhatunk a Szovjetunióhoz került Kárpátalján a beregi férfiak elhurcolására (kb. 30 ezer emberről volt szó) és a Romániához került Észak-Erdélyben a magyarellenes pogromhullámra is.

Bizonyos népcsoportok számára a biztonságos lét még 1947-ben sem adatott meg, 1951-ig és még utána is folytak kitelepítések a délszláv határsávban, a Vajdaságban és a Muravidéken.¹⁰⁵ Meg kell itt említenünk az 1951. májusi-júliusi osztályharcos alapú kitelepítéseket, amelyek főként a volt budapesti polgárság felső rétegei ellen, illetve a kulákoknak nevezett falusi nagygazdák és középparasztok ellen irányultak. Ebben az esetben nem számított, hogy az államosítások után és egyéb tulajdonvesztés folytán a nagypolgárokat többé már nem lehetett azzal vádolni, hogy polgároként tevékenykedtek volna. Hasonló volt ez ahhoz, ahogy 1938-ban a vallástalan zsidók esetében az állam visszamenőleg kategorizált bizonyos személyeket, egy kitalált hozzártozás folytonossága (a nagyszülők felekezeti hovatartozása) alapján. A párhuzam a zsidók háború alatti deportálásával olyannyira világos volt, hogy az *Új élet* említett 1951-es cikke reflektál is erre.

És lehetne sorolni a lengyel, az ukrainai és az egyéb 1945 utáni kitelepítéseket és a kitelepítettek jogaiktól és javaiktól való megfosztását. Mindezek egyik következménye az, hogy a deportálás fogalma Közép-Európában, Magyarországot is beleértve, ki-

98 Lásd <http://www.epa.oszk.hu/00400/00462/00025/pdf/06muhely02.pdf>, Stark Tamás: „Malenkij robot”. Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban (1944–1955). *Kisebbségkutatás*, 14. évf., 2005/1:65-75.

99 Jean-Léon Muller: *L'expulsion des Allemands de Hongrie. 1944–1948. Politique internationale et destin méconnu d'une minorité*. Paris, Montréal, Budapest, Torino, L'Harmattan, 2001. Romsics Ignác adja az itt használt számot: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 1999:302.

100 Ugyanott, 302.

101 Érdemes itt jelezni Vadkerty Katalin alapmunkája szlovák változatát, Szarka László előszavával: *Madarská otázka v Československu 1945–1948. Trilógia o dejinách maďarskej menšiny*. Bratislava, Kalligram, 2002.

102 Ugyanó, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Napvilág Kiadó, 279. Vadkerty 100 000 emberre becsüli az összes (a kiutasítottakkal együtt) Csehszlovákiából áttelepült magyart. És a 1946. február 27.-i lakosságcsere-egyezmény keretében, 1947–1948-ban, 73 000 szlovák ment el Magyarországról.

103 Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció...*, i. m., 180-182. Az ott említett számok egy kicsit eltérnek az itt közölt adatoktól.

104 Romsics Ignác 66 000 magyarországi betelepültről ír, de az elhurcoltak Vajdaságból máshová is mentek (*Magyarország története...*, i. m., 302, az 1949-es népszámlálás szerint).

105 Lásd ÁBTL 4.1. A 1364/1, p. 21 (a titkosszolgálatok belső használatra szánt történelmi tankönyve) és Orgoványi István: „A vasfüggöny örei” *Rubicon. Történelmi magazin*, 2007/1, (ÁVO – ÁVH – III/III), 20-25. E kitelepítésre egyenesen szovjet ajánlatra került sor. Okvát Imre, *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, LAP-ICS Könyvkiadó és Kereskedő Kft, 1999, 105-106.

tárgult: nem jelentett időben meghatározott és tartalmában különleges jelenséget, már csak azért sem, mert a halálgyárak működése és a nagyüzemi halál ténye nem vált közreferenciává. Az Eichmann-per után, ahogy Rév István fejtegeti: Nyugaton a fasizmus, a Holokauszt és Auschwitz egyenlővé váltak.¹⁰⁶ Ehhez hozzáteszem: az Eichmannhoz kötődött deportálás is egyenlővé vált a Holokauszttal és Auschwitz-cal. Nem így a vasfüggöny túloldalán. Ezzel is magyarázhatjuk, hogy nagyon gyakori a diktatúrák „legnagyobb áldozata” címéért folyó verseny, az egymással szembeállított szenvedésnarratívák sajátos versengése s a más csoportok szenvedéseinek, a többiek áldozatának kisebbitése, netán tagadása.

Deportálás és kárpótlás

E körülmények között a zsidók kárpótlásának ügye szintén hatással volt a deportáláshoz való társadalmi viszonyulásra. Magyarország a háború után, Lengyelországtól és a Szovjetuniótól eltérően megengedte zsidó állampolgárainak, hogy kérvényezzék a kárpótlást a nyugatnémet kormánynál a különféle kárpótlási törvények alapján. A dossziék 1956-ban kezdtek halmozódni, és 1971-ben jött létre e kérdésről államközi szerződés Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság között. Ezután majdnem 2008-ig szünet nélkül működött valamilyen kárpótlási program, amelynek közgazdasági mérete elenyésző volt az elkobzott vagyonhoz képest. Később a romák is részesültek kárpótlásban.

De amint a pénz megjelent a deportálásokkal kapcsolatban, megjelent az irigykedés is. Antiszemita szemszögből megint bebizonyosodott a „zsidók örökös pénzhétsége”,¹⁰⁷ amely egyben „igazolja” a holokauszt „kitalált” jellegét, és még folytathatnánk e logika illusztrálását. Mégis fontos hangsúlyozni, hogy Magyarország a német kárpótlások ügyében

másképpen járt el, mint a többi szocialista ország.¹⁰⁸ Ezzel is magyarázhatjuk, hogy Magyarországon a kommunistákhoz a „zsidóbarátság” vádja társult, ez utóbbitól a rendszerváltás után is a „kommunisták-ként” emlegetett MSZP-tagok egyik, nyilvánosan is többször hangoztatott jelzője („zsidóbarát kommunisták”) lett. Ezt sem Csehszlovákiában (ahol antiszemita érvek nyilvánosan utoljára a nagy perek idején hallatszottak), sem Lengyelországban (ahol főleg a 1956-1958-os, majd 1968-os emigrációs hullámok után volt nyilvános antiszemitizmus) nem lehetett tapasztalni. Magyarországon összetettebb a kérdés. Az Eichmann-ügy kapcsán például, a Politikai Bizottság 1960. október 11-i ülésén jóváhagyott előterjesztés szerint készítettek egy anyagot a perre, de bajban voltak, mert az anyag „kellő módon nem biztosítja célkitűzéseink elérését, mennyiségileg és minőségileg is egyaránt döntően az 1944. évi deportálási akcióra korlátozik” (58. oldal).¹⁰⁹ A „célkitűzések” itt nyilvánvalóan arra irányultak, hogy a zsidók deportálását a fasizmus és az antifasizmus között zajló küzdelem szerint kell értelmezni.

Összegezve, 1989 előtt Magyarország volt az egyetlen közép-európai ország, ahol több szálon is viszonylag aktív utóélete volt a deportálásnak (viszonylag nagyszámú túlélő csoport, a kárpótlás körüli tevékenységek, az irodalmi és a történeti felelevenítés fejlődése, vallási képzés a budapesti Rabbiképzőben, közvetett kapcsolatok Izraellel a hivatalos arab-parti politika ellenére stb.).

106 *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*, Stanford (Ca), Stanford University Press, 2005:236.

107 A modern antiszemitizmus az 1870-es években született, a tömegpolitika kezdetén. 1873-ban pénzügyi válság tört ki, amelyben a „tőzsdecsló” zsidó képe megerősödött, mint a harácsoló tőkének a képviselője. Lásd Hosszú Gyula 2002 *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Budapest, Pedellus Tankönyvkiadó Kft., 32.

108 Lásd P. Gradwohl bevezetőjét és kronológiáját: *Les tragiques destins des Juifs hongrois au vingtième siècle: une histoire européenne* (P. Gradwohl, Clara Royer segítségével, szerk.), megjelenés alatt a Fondation pour la Mémoire de la Shoah védnöksége alatt. Érdekes a lengyel helyzet is: Krzysztof Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odoszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1975* [Lengyel erőfeszítések a német kárpótlásért az 1944/5–1975 években]. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

109 Lásd <http://www.digitarchiv.hu>. A politikai cél kettős volt: a magyar emigrációt fasisztaként lefesteni, az NSZK-ás náci veszélyt pedig kidomborítani. Ebben Auschwitz nem nagyon tudott segíteni. A konvojokban nem volt könnyű magyar ellenállót találni, aki a magyar fasiszták ellen harcolt volna.

Töprengések a szavak európai (nemzetén túli) társadalmi életéről és ennek hatása a deportálások túléléséről

Muriel Blaive már jogosan jelezte, hogy a Soának nyugaton egyetemes jellege van, miközben a volt vasfüggönyön innen etnikai jelenségnek tekintik, ha éppen nem tagadják, vagy csak mellékesnek tekintik.¹¹⁰ De jelen írással másra is szeretném felhívni a figyelmet. Arra, hogy a deportálás Közép-Európában szélesebb kontextusban jelenik meg, ezért itt más jellege van, mint mondjuk, Franciaországban. A 20. században Közép-Európában a politikai kultúra és hagyomány erősen korlátozta az állam biztonságot teremtő, állampolgárait megvédő szerepét. Ami nyugaton természetellenesnek, botrányosnak tűnt (a tömeges kitelepítések), az itteni térségben kívánatosnak, az előzmények logikus következményének, a köz érdekeit szolgálónak vagy jogosan végrehajthatónak látszott, még 1945 után is. A politika eszköztára és a társadalmi nyilvánosság más volt a nyugati világban és a pártállami rendszerekben. Ezért talán a Nyugat és Kelet közötti különbségeket nem az erkölcsökben érdemes látni, hanem a társadalmi folyamatokban, beleértve ezeket a kommunikációs folyamatokat is.

A zsidók deportálását elemezve szembevetőd, hogy ahhoz, hogy így lehessen embereket kirekeszteni, az első fázisban meg kellett őket fosztani emberi jellegüktől, majd a csoportot közösen kezelni, mint egy olyan, homogén tömeget, amelyen belül nincsenek külön személyek. Így például rájuk nem vonatkozott az igazságszolgáltatás, mert a modern kori igazságszolgáltatás alanyai az individuumok, a zsidók pedig az igazságszolgáltatás szempontjából (is) megszűntek individuumoknak számítani. E folyamat kialakulásához egy eléggé széles – talán ki nem mondott – politikai részvétel kellett. A zsidók deportálásához vezető folyamatban a *csönd* az egyik legfontosabb elem. Mindenkinek félnie kellett. Ez zsidóra vagy nem zsidóra egyaránt vonatkozott. És ugyanez az alapelv érvényesült a kommunista korszakban. Emiatt nem lehetett 1948-tól a dolgokat, a deportálásokat megnevezni. A deportálás megne-

110 Lásd « Memory of the Holocaust and of the communist repression in Hungary, Poland and Czechoslovakia », felszólalás a nemzetközi konferencián: *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, amelyet a Ludwig Boltzmann Institute (Bécs) és a University of Chicago Center Párizsban közösen rendezett 2009. szept. 22-24-én, megjelenés alatt.

vezései ugyanúgy, mint a háború alatt, ritka kivétellel ezoterikusakká váltak.¹¹¹

Történeti-politikai szempontból a magyarországi helyzet két dimenziója nagyon nehezen kezelhető. Az első és legfontosabb, hogy a *deportálás fogalmában nincsen benne a lehetőség a pozitív nemzeti és kollektív hős felidézésére* (Wallenberg svéd volt, Sztéhlo Gábor, Schlachta Margit és más egyházi személyek zsidókat mentő akciói inkább elszigetelt jelenségek voltak, nem a keresztény egyházak akkori magatartásának a nyílt reprezentációi). A „zsidókat védő Horthy” és tábora szélesebb értelemben nem lehet nemzeti hős. A kirekesztés alapja és a megkülönböztetés mindennapos gyakorlata ennek a csoportnak volt köszönhető. Nemcsak a zsidótörvények létrejötte tanúskodik erről, de a korszak hivatalos, intézményes politikai szocializációja és az antiszemitizmusnak a nemzeti tematikába való beépítése is, ahogy ezt Szabó Ildikó bőven bebizonyította (Szabó 2009).¹¹² Az áldozat szenvedéseitől még nem lesz hős. Annak, hogy az áldozatot nem ismeri el a törvény és a társadalom hősnek, nincs drámai következménye. Ez nem fosztja meg sem tekintélyétől, sem a kárpótláshoz és az igazsághoz való jogától. De itt a kérdés másról szól. A magyar zsidók voltak azok, akiknek sikerült megmenteniük hittársaik egy részét, igaz, nagyon kis számban, azaz, hogy tárgyaltak a náci egy szűk csoportjával. A bátorságukat, merészségüket nem lehet tagadni, de nem beszélhetünk róluk, mint kollektív hősről. Ugyanez áll sok más esetre is. Voltak „igazak”, mint mindenhol. Voltak zsidók, nem zsidók, akik

111 Karády Viktor az ötvenes évekre gondolva az antiszemitizmus talajvesztéséről ellentétes képet fest. Egyrészt ezt írja: „az antiszemita szövegek értelme fokozatosan elhalványult, s egyre inkább a felnőtt világ jelentésében devalvált mitológiai szótárába sorolódott”. Ezzel párhuzamosan rámutat az antiszemitizmus elleni harc hiányára. Így lett a „zsidóüldözések valósága megkerülhetetlen része ... sok 1945–56 között felnövő fiatal elemi társadalmi élményvilágának, bárhol álltak is a társadalmi térben” (53., *Türelők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2002). Mégis érdemes jelezni, hogy például 1951. szeptember 23-án többezres tömeg vett részt a rákoskeresztúri temetőben, a mártírok emlékművénél lezajló szertartásban, előzőnölve a villamosokat az *Új élet* (1951. szeptember 28., 4., „Minden szenvedésünkben velünk szenvedett...” *Megrázó Kivré-Óvausz gyászünnepség a temetőben*) szerint. Vagyis volt kivétel az általános csönd ellenére.

112 Érdemes itt jelezni, hogy ezeknek az identitásstratégiáknak az elemzéséhez szociológusra kellett várni.

fegyverrel, tollal, segítségnyújtással szembesálltak a zsidóüldözésekkel. Rájuk sem lehet azonban úgy tekinteni, mint valamely nagyobb társadalmi csoportra.

És most nézzük a másik történeti-kommunikációs dimenziót. A gyilkosokból és segítőkiből kevés ember szeretne hőst faragni. Magyarországon (Lengyelországgal ellentétben, ahol németellenes földalatti kormány működött) nincs lehetőség arra, hogy a társadalom visszamenőleg elbújjon a felelősség kérdése elől úgy, hogy a hősök árnyéka mögött szorongjon. Franciaországban ezt próbálták meg a maquisard-ok felmutatásával és De Gaulle szerepének hangsúlyozásával, de ez gyenge pajzsnak bizonyult, ahogy Lengyelországban is. Ahogy a kollektív büntetés ellehetetleníti az igazságszolgáltatást meg a történelmi értelmezést, úgy a kollektív hős kinyilvánítását is megakadályozza. Pedig itt a tét az, hogy sikerül-e társadalmi szinten szembesülni a tarka és felemás valósággal még akkor, amikor tragédiává vált, vagy utólag.

A szembesülés bizonyára lassú és szükségszerűen ellentmondásos folyamatának, amely a tudományos életben már részben elkezdődött (sok történelmi munka után Szabó Ildikó már citált szociológiai elemzését vagy Ács Pál az irodalmi szalonképes antiszemitizmusról írt értekezését¹¹³ lehetne itt említeni), két kedvező következménye lehet. Az egyik az, hogy elveszi a politikai szereplőktől a múlt bizonyos használatát, mivel az már túl bonyolulttá válik ahhoz, hogy szavazatmaximáló politikai eszköz legyen. A másik az, hogy a mindenkori politikai vezetés rákényszerül arra, hogy a múltat másképp jelenítse meg a közéletben és a politikai diskurzusokban. Azaz, le kell mondania a megszokott „mi és ők” közképekről. Ki kell lépni a „mi a magyar” és a „zsidókérdés” világából. Ez nemcsak a politikai vezetésnek lesz nehéz, hanem az értelmiségi közbeszéd aktív szereplőinek is. És nem biztos, hogy fog sikerülni. Akkor viszont maradnak a régi érvek és a régi elemzési zűrzavarok.

Pedig 1989 után (és bizonyos körökben már előtte is) lehetett olvasni és tudományos vitákat folytatni a holokausztról és a deportálásról. Hivatalosan, az iskolában például, a Holokauszt em-

léknapon (Hosszú 2002:712-720) a diákoknak lehetőségük van közösen sajnálni, hogy a népirtás megtörtént. Az emlékezés nem okoz gondot addig, ameddig nincsenek *kérdések a különféle tettesekről és résztvevőkről*. Lengyelországban a jedwabnei pogrom felidézése körül kristályosodott ki egy nemzeti vita, amelyben többen megkérdőjelezték a lengyel lakosság ellentmondásos magatartását a zsidókkal szemben.¹¹⁴ Magyarországon, ahol pedig akadna bőven kérdőjel, nem volt efféle szembesülés a történelemmel. A Terror Háza Múzeum ebből a szempontból ugyanazon a vonalon áll, mint Rákosi elvtárs: az „ártatlan” nép elmélete megmaradt a helyén. A szenvedés és az áldozat önmagában válik abszolút politikai értéké. Ezt a helyzetet az 1995 előtti Franciaországhoz hasonlítható. Addig, ameddig Jacques Chirac mint államelnök nem vállalta a mostani francia állam felelősségét Pétainék részvételéért a zsidók deportálásában, nyugodtak voltak a „jó” állampolgárok is, a történészek is, akik amerikai értetlenkedésnek nevezték a franciák felelősségének firtatását. Persze, szólásszabadság van, és így még mindig lehet nyilatkozni Franciaország ártatlanságáról. De ez már ritkábban fordul elő.

Magyarország helye és szerepe az általános deportálási (és népirtási) folyamatban nagyon eltért a többiekétől. Ilyen az a már említett tény, hogy ugyanaz a Horthy gyakorlatilag megmentett, illetve meggyilkoltatott több százezer zsidót. Sőt, ha a túlélők számát tekintetbe vesszük, akkor világos, hogy a magyar társadalom egy fontos részét alkotják, akiknek maguknak is nehéz a múlttal megbirkózniuk. Mert a kérdés Magyarországról nézve egyszerű. Vagy közösen teremődik meg a múlttal való szembesülés és a múltrol szóló kommunikatív emlékezés, vagy sehogy. Sajnos, a mai politikai tét a nemzetpolitika manipulálása. Egyik politikai szereplő sem érdekelt abban, hogy a világtörténelem legsikeresebb embermegsemmisítő programján a társadalom elgondolkozzon. Nemcsak azért nem érdekeltek a politikai szereplők a szembenézésben, mert az örökölt sebek megmaradtak, hanem azért sem, mert a rendszerváltás után kialakult rendsze-

114 Franciaországban két könyv jelent meg 2009 elején a lengyel társadalom zsidósággal szemben tanúsított magatartásáról: Jean-Yves Potel: *La fin de l'innocence. La Pologne face à son passé juif*. Paris, Éditions Autrement, és Jean-Charles Szurek, Annette Wiewiorka: *Juifs et Polonais 1939-2008*. Paris, Albin Michel. Ebben Krzysztof Persak történelmi és társadalmi elemzést ad közre Jedwabnétről. A *Polonia* szerepét eleveníti meg. 2002-ben még volt az USA-ban olyan lengyel szervezet, amely azt állította, hogy a németek ölték meg a zsidókat Jedwabnében (480.).

113 Lásd Ács Pál: „Fattyazás. Illyés Gyula: *A faj védői*”, in *MARGONAUTÁK. Írások Margócsy István 60. Születésnapjára*. Szerk. Ambrus Judit, Bárány Tibor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor, munkatárs Teslár Ákos, Budapest, rec.iti, 2009. Csak az interneten : <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak/margonautak/Acs-Margonautak.pdf>.

rek – ellentétben a stabil demokráciákkal – nem képesek ösztönözni az állampolgárokat arra, hogy a (mindenkori) állami eszköztárakról kritikusan gondolkozzanak. Pedig a magyarországi deportálások összetettsége nagyon is tudna segíteni abban, hogy megértsük: hogyan válhat rendes emberből gyilkos. De talán itt inkább félünk ennek a végiggondolásától, mint a Szajna partján. Talán, mert az állampolgárok itt jobban érzik a politika labilitását? Vagy, mert jobban félnek, mint a franciák, mert nincs lelki nyugalom e szélesebb (közép-európai) térségben?

Még egy érvt érdemes felhozni a magyarországi deportálások társadalmi vállalásának újraértékelése érdekében. Eddig nem is jeleztünk, de talán az eddigiekből is kiderült: ez nem csak magyar ügy. A deportálásban a németek is benne voltak, de az összes környező ország is érdekelt volt benne, az összes magyar külhoni kisebbség szintén, nem is beszélve a kivándoroltakról (akik kikerültek a térségből). Ha figyelembe vesszük az egész térséget, amely ekkor magyar államigazgatás alatt állt, akkor szembevetnő, hogy a térség különböző részein 1944 után más és más kommunikációs és politikai kontextusban zajlott le a deportálás *túlélése* egyéni szinten is, kollektív szinten is. Csak most jött el az idő, az alkalom arra, hogy össze lehessen vetni a különböző államiságokhoz fűződő tapasztalatokat, az emlékeket. Erre nagy szükség van, azért is, hogy a térségbeli különbségek ne abszolutizálódjanak.

A francia tapasztalatok alapján előre is lehet óva inteni bizonyos nehézségektől. Megemlítjük azt a vitát, amely az ukrain zsidó tömegsírok feltárásáról zajlik Párizsban. Ezeket évek óta egy francia római katolikus pap tárja fel. Desbois atya járja a falvakat, mise után beszélget nem zsidó túlélőkkel. Ők időnként emlékeznek a mészárlásokra és ezek helyszínére. Ennek alapján kezdődnek el az ásatások, és így már több tízezer halott holttestére bukkantak (Desbois 2007; 2009). Több zsidó szervezet támogatja a munkát. Ortodox zsidó szokás szerint nem mozdítják a testeket, vagyis azokhoz, amelyek a legfelső réteg alatt vannak, nem nyúlnak. Majd a helyszínen zsidó szertartást tartanak. Több ember segíti az atyát, köztük egyetemi kutatók és mások is. A vita abból adódott, hogy e feltáró munka mentén két jelenség tűnt fel egy pár kutatónak. Az egyik az, hogy kitalálták a „Shoah par balles” kifejezést, azaz a „lövések általi holokausztot”, mert Nyugaton csak a haláltáboroknak sikerült a szélesebb publikumban sebet hagyniuk. Ennek a nagyon is kommunikációs lépésnek rossz visszhangja volt a tudományos körökben. Először azért, mert közismert jelensé-

gekről van szó: Matatias Carp munkáját vagy az Einsatzgruppen által elkövetett mészárlásokról szóló dokumentumokat és tanúbizonyságokat mostanában fedezték föl. Érdemes megjegyeznünk, hogy eddig nem nagyon figyeltek a szavak összeurópai használatának a földrajzára. Pedig, ha ezt figyelembe vették volna, akkor a vita nem egy kifejezésről szólna, hanem arról, hogy utólag sikerült egy népiertást részjelenségekre és részeseményekre vágni, majd az áldozatokat így „szétosztani”, a hidegháború segítségével. Átjárható határok mellett talán világosabb lett volna: a deportálásoknak és a népiertásnak mindenhol az volt a céljuk, hogy szétbontsák az *össztársadalmat*, és a személyeket mint olyanokat eltüntessék. A zsidók első helyen szerepeltek az áldozatok között, és ez több nemzedéken át hat máig,¹¹⁵ de az üldözés a zsidókon túlmutat. Az elkülönülés és elkülönítés logikái nem ugyanazok.¹¹⁶

Ezen a ponton egy másik sűrűlódási okra bukkantunk. Azért is váltott ki kritikát Desbois atya munkája, mert a feltárás mellett interjúk is készültek. Ezek célja az volt, hogy segítsenek a holttestek lelőhelyei megtalálásában, de az is, hogy jobban meg lehessen érteni, mi történt. És itt le lehet fel a különbség Desbois atya szándéka és egy történész szándéka között, még, ha sok pártolója is van a szakmában. Neki az örökös béke a fontos, amely számára úgy érhető el, hogy mindenki, a zsidók is istennel békésen a halálban találkozzanak. E nélkül egy pap számára nem lehet béke. A zsidó hagyományok ápolóinak is megfelel ez az eljárás. Nincs mit elvárni egy helyi közösségtől, amely évtizedekig titokban tartotta a gyilkosságokat, és most sem kimondottan

115 Lásd Magyarországról a *Replika* 1997/2., angol nyelvű internetes számában Erős Ferenc és Ehmann Bea írását: „Jewish Identity in Hungary. A Narrative Model Suggested”, www.c3.hu/scripta0/replika/honlap. Nemzetközi szemszögből Dominique Frischer: *Les enfants du silence et de la reconstruction. La Shoah en partage. Trois générations, trois pays: France, États-Unis, Israël*. Paris, Éditions Bernard Grasset, 2008.

116 Christophe Charle a náci nemzeti önpusztítás logikáját abban látja, hogy egyre kevesebb németnek kellett egy egyre nagyobb, ellenséges alattvalókból álló tömeget ellenőriznie vagy legyőznie, és hogy a rasszizmus, annak ellenére, hogy sikeresen összetartotta a német népet, egyben megbénította a szükséges társadalmi mobilitást, és így versenyképtelenné tette. *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne 1900–1940. Essai d'histoire sociale comparée*. Paris, Éditions du Seuil, 2001:509-512.

filozemita.¹¹⁷ Az ukrainai szervek hagyják az engedélyeket, és így csöndesen (a belső – bel-ukrainai – kommunikáció szempontjából marginálisan) zajlik le a folyamat. De más szempont is akadt. Az egyik kutatónak, aki elkísért egy csapatot a román nyelvűek közé, Alexandra Laignel-Lavastine-nak az tűnt fel, hogy a kikérdezett tanúk elég gyakran azt mondják, amit szerintük elvárnak tőlük. Sőt, az is feltűnt neki, hogy így mintegy kisöpörték azokat a jeleket, amelyek a helybeliek mérsárlásokban vagy az áldozatok kifosztásában való részvételére utaltak. Érdekes módon egy történész úgy reagált erre a megfigyelésre, hogy mindenki (értsd a zsidókat is) pártolja az atya munkáját, ezért nincs helye a kritikának. Ez a vita magyar szemszögből azért érdekes, mert azt mutatja, hogy látszólag könnyű visszanézni a vallási közösségekhez, és ezeket politikai közösségek gyanánt használni arra, hogy minden halott visszakerüljön örökös nyugvóhelyére, ami azt jelentené, hogy nem érdemes a *halál okára* figyelni, ha már minden közösség így tudja magát túlvilági kö-

zösségként megerősíteni.¹¹⁸ E logika szerint közös politikai test nem is lehetséges (amennyiben sem etnikai, sem vallási alapon nem jönne létre). Ugyanez a tendencia létezik konzervatív körökben is. Izraelben és Lengyelországban nagyon divatos lett. A csoportok szétválasztása, az etnikai szegregáció pont a náci szándéka volt. Magyarországon világosabb a kérdés, mint máshol, mert a sok és ismétlődő erőfeszítés ellenére sem különíthető el egy „tiszt magyar” egy „tiszt zsidó” típustól. Magyarország soha nem is volt „tiszt” magyar.

Mielőtt ennek a következményeit tárgyalnánk, vissza kell térnünk a magyarországi deportálásokra. E francia-ukrainai történet azt mutatja, hogy a társadalmi kommunikációban nagyon fontos szerepük van az érzéseknek. És itt különösen a halállal szemben zajló, katarzist kiváltó kollektív szertartások szerepét kell aláhúzni. A vallásnak kitüntetett súlya van ezekben. Vagyis az egyik oldalon a halott beékelődik egy kozmológiai térbe. De a másik oldalon ott marad az élők közössége, amely átölel több kozmológiai teret, ha így nézünk e jelenségre. Akarva-akaratlanul, de a mindenkor politikai vezetésnek döntenie kell. Vagy pártolja egy szűkebb csoport elkülönülését, és így vállalja az állandó kirekesztést. Vagy egy tarka társadalom képviselőt hirdeti. De akkor közös perspektívát is kell hirdetnie. És a vallások mellett szükséges a társadalomban működő párhuzamos és egymásba nyúló közösségek építésében gondolkodni. Európában mindenhol ez a tét. Talán meg lehetne fordítanunk az eredeti kérdésfelvetést: nem adna-e Magyarországnak egy érdekes történelmi háttérrel a deportálás feldolgozása, amikor a kontinens azzal próbálkozik, hogy másképpen kezelje a közösség építését? A traumából is lehet építkezni. Végül is hatvanöt évvel a háború befejezése óta Németország nem áll rosszabbul, mint Franciaország. De ez társadalmi, és nem történelmi kérdés. A múlttal való szembesülés csak társadalmi méretű igyekezet lehet, amelyen belül a történészek és társadalomkutatók szerepe gyakran elenyésző. Jacques Chirac mint (jobboldali) elnök hatékonyabb volt a sok nagyon tiszteletre méltó történész kollégánál, akire tudott támaszkodni,

117 A napi ukrainai helyzetet Amnesty International tárgyalja (<http://www.amnesty.org/en/region/ukraine/report-2008>). Leonid Finberg („Rapports entre Ukrainiens et Juifs : comment la mythologie remplace la réalité”, 145-156.) szerint mítoszok alapján működik a ukrán-zsidó kapcsolat. Itt kiemelném az 1993-ban lezajlott ukrán közvélemény-kutatást, amelyben a megkérdezettek 7 %-a egyet értett a következő állítással: „van egy világméretű cionista összeesküvés, amelynek célja a zsidók hegemoniájának létrehozása más népek fölött”. 68 %-a nem tudott válaszolni, és csak 25%-a válaszolt nemmel (153.). Georges Nivat, Vilen Horský és Miroslav Popovitch szerk. *Ukraine, renaissance d'un mythe national*. Genève, Institut Européen de l'Université de Genève, 2000. Zsidó szemszögből Zvi Gitelman emlékeztetett Babij Jarnak és zenei megtestesítésének a fontosságára.

Itt érdemes jelezni, hogy egy ukrainai közvélemény-kutatás szerint 1992-ben a megkérdezett zsidók 59,8 %-a negatív körülmények között ébredt zsidóságának öntudatára, ez az arány 1997-ben 51,6 %-ra csökkent. A pozitív körülményeket említők száma 27,8 %-ról 32 %-ra emelkedett. De Oroszországgal ellentétben, Ukrajnában a zsidóság helyzetéről nyert kép nagyon változik aszerint, hogy a nyugati vagy a keleti területeken történik-e a felmérés. Lásd „Becoming Jewish in Russia and Ukraine” [Zsidóvá válni Oroszországban és Ukrajnában], 105-137, in Zvi Gitelman, Barry Kosmin, András Kovács szerk. *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond* [Új zsidó identitások: a jelenkori Európában és azon túl]. Budapest, New York, Central European University Press, 2003.

118 A *Le Monde* először 2007. november 2.-án jelentetett meg egy ismertetőt a könyvről. Majd 2009. június 18-án Thomas Wieder visszatért a könyvre, és a vita több aspektusát közzétette: <http://www.upjf.org/actualites-upjf/article-16624-145-7-querelle-autour-pere-desbois-shoah-balles-thomas-wieder.html>. Érdekes módon a vallás és a politika közti viszonyról alig van szó ebben az írásban.

amikor Vichyt megbélyegezte. De munkájuk nélkül talán nem lett volna egyre erősebb a történelmi igazságosságra való törekvés a társadalom bizonyos szegmenseiben. Azzal, hogy hivatalos szemponttá vált a megbélyegzés, kommunikációs szempontból megváltozott a helyzet.¹¹⁹ És ezért egy kis lépést tett a francia politikai közösség. De ott is maradtak megválaszolatlan kérdések, és hiányos a közösség építése.

Egy nyilvános diskurzus a Soáról: a társadalomtudományok és a jelen problémái

Dolgozatom utolsó részében a társadalomtudományok és a történelmi eseményekre reflektáló társadalom viszonyának néhány kérdésével foglalkozom egy szélesebb nyilvánosságot kapott vita elemzésével. Magyarországon 2008-ban, amikor a *Kommentárban* (2008/3) megjelent Ablonczy Balázs és Novák Attila „Tizenkét állítás a Soáról” című írása,¹²⁰ úgy látszott, végre a múlttal való szembenézésről lesz szó. Annál is inkább, mert a „jobbközép” képviselője és a Magyarországi Cionista Szövetség elnöke, egyben a *Szombat* szerkesztője¹²¹ a *Konzervatórium* című folyóirat kérdéseire válaszolva elmondta: a tizenkét „teljesen evidens állítás megjelentetésére” azért szánták el magukat, mert a mostani magyar társadalomban tapasztalt antiszemita je-

119 E fordulat egyik legszembetűnőbb mellékhatása Párizsban a sok iskola külső falára kített tábla, amelyek egyike például így szól: „A LA MÉMOIRE DES PETITS ENFANTS DE CETTE ÉCOLE MATERNELLE DÉPORTÉS DE 1942 À 1944 PARCE QU’ILS ÉTAIENT NÉS JUIFS, VICITIMES INNOCENTES DE LA BARBARAIE NAZIE AVEC LA COMPLICITÉ ACTIVE DU GOUVERNEMENT DE VICHY. ILS FURENT EXTERMINÉS DANS LES CAMPS DE LA MORT. NE LES OUBLIONS JAMAIS. Le 15 décembre 2001” [Az óvoda kis gyermekeinek emlékére, akiket deportáltak 1942 és 1944 között azért, mert zsidóknak születtek, ártatlan áldozatai lettek a náci barbárságnak, a Vichy kormány aktív cinkosságával. Kiirtották őket a haláltáborokban. Soha ne feledkezzünk el róluk. 2001. december 15-én] (köszönöm Szabó Ildikó fényképét ez ügyben).

120 Érdemes figyelni a nagy „S”-re a Soá elején. Ez nem szokásos a magyar tipográfiában.

121 Lásd <http://www.judapest.org/torteneszek-haosszejonnek.../>, 2008. október 22, Panyi Szabolcs blogja. A *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat* honlapján is olvasható a két szerző jellemzése. A vita, amelyről szól a glossza („Történeszek, ha összejönnek...”) október 2-án, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban zajlott.

lenségek és a holokauszt-tagadás aggasztó méreteket ölt.¹²² A szándék látszólag egyértelmű. Egy magát konzervatív magyarnak valló szerző és egy cionista vezető együttesen mondja, hogy a Soá tragédia volt, áldozatai ártatlanok voltak, és magyar állampolgárok voltak, ezért magyar ügy is (3. és 4. állítás). Majd még pontosabban kirajzolódik e kérdés: „Magyarország ugyan megszállt ország volt, azonban a gettósítás, majd a deportálás nem mehetett volna végbe a társadalom jelentős részének közönye és a magyar hatóságok közreműködése nélkül. Ebben áll a magyar felelősség” (7. állítás).

Csakhogy evidenciák nincsenek. Ha abból indulunk ki, hogy két közvélemény-formáló értelmiségi szól egy, nagyjából értelmiségiekből és erős magyar vagy zsidó öntudattal rendelkező olvasóközönséghez, akkor talán jobban érthető a gesztus. És ennek „népnevelő jellegét” (mint mondta Ablonczy Balázs a *Konzervatóriumnak*) is jobban megérthetjük, amely egy jól körülhatárolható csoportnak szól. Ennek ellenére figyelemre méltó a nagyon szűk megközelítés. A holokausztot nem lehet egyértelműen magyar ügynek tekinteni, sem térbeli, sem értelmezési szempontból. Nemzeti múltban gondolkodni ennek kapcsán inkább szociológiai, mint történelmi szempontból lehet érdekes. Miután a magyar állam csapatai megszállták Kárpátalját, a magyar kormány közigazgatásilag külföldi zsidókat produkált. A magyar és a nem magyar, a zsidó és a nem zsidó között több mint száz éve nincs stabil és evidens határvonal, az antiszemiták és az elkülönülés egyéb pártolói vágyai ellenére. (Ennek elismerése egy tudós számára szakmai kötelezettség, amelynek nincs pártpolitikai következménye). Ennek a magyar-zsidó elkülönülésnek a nagyon relatív dimenziója az egyik elem, amelynek értelmezése csak a szélesebb európai kontextusban lehetséges. Ezért is fontos hangsúlyozni: nincs külön magyar múlt vagy francia múlt. Az államok nem tudnak mindent ellenőrzésük alá vonni. De emberek, individuumok vannak. És többféle „kollektív önvizsgálatra” (11. állítás) van szükség. Nincs egy zsidó közösség, nincs egy magyar közösség, és a közösségbe szerveződés nemcsak átfedő és többsíkú, de az időben is változó folyamat.

Érdekes módon a vita (lásd a 2008/3, 2008/5 és 2008/6 *Kommentárt*) csak kivételesen érintette

122 <http://konzervatorium.hu/cikkeink/koezletpolitika/25-tizenket-allitas-a-soarol>, (2008. szeptember 10.). Ott is szerepel a 12 állítás.

ezeket a kérdéseket. A vitában történészek szóltak egy szélesebb közönséghez. A cél az volt, hogy reagáljanak a soá történelmi tagadására, amely a magyar közvéleményben több szinten is jelen van. A vita abból indult ki, hogy milyen segítséget nyújt a magyar történetírás? E kérdés anélkül merült fel, hogy elemzés született volna a tudomány és a közvélemény közti kapcsolatról. Pedig e folyóirat szerkesztői a vitával nevelő szerepüket hangsúlyozzák, ami egy társadalomtudós számára azt jelenti, hogy már nem a tudományosság számít, hanem az érvek társadalmi hatékonysága. Ez utóbbiakat azonban senki nem említette. A tudás presztízse erősebbnek bizonyult, mint a tudomány reflexív és társadalmi megkérdőjelezése. Ezért is emeltem be e tanulmányba a 2008-as vitát. Ezt két szemszögből is teszem. Az első a *történetírás önértékelése*. Ez Gyáni Gábor szellemesen ravasz értekezésében szerepel. A kollégáiról, akik főállásban a holokauszttal foglalkoznak, azt állította, hogy kevés a nemzetközi elismerésük. Itt a kérdés abban áll: ki kit ismer el? A későbbiekben a „Ki mit (nem) tud?”-ig jutott a vita. Érdekes, hogy Gyáni Gábor, aki a *Történetészdiskurzusokban* a kollégáit jogosan arra kérte, hogy ne legyenek rabjai a „társadalom múltbéli ideologikus öntudatának” (Gyáni 2002:157), nem szól a vita kérdésfelvetésének szűk korlátairól. A nemzetről, mint a történelem természetes keretéről (amikor *de facto* államban gondolkodnak), a politikatörténet időskálájának abszolutizálásáról, a térbeliség mellőzéséről nem volt érdemi vita, bár ezek alapkérdések. Pedig a vita célközönsége ezekben a kérdésekben bizonyára konzervatív szemléletű volt. Az alapkérdések hiányában nagyon nehéz szembesülni Gyáni Gábor kérdésével: mennyire tudtak a magyarországi kollegák új és hatékony elemzéseket nyújtani a holokauszt általános folyamatáról? Mi ugyanis a mérce? A tudomány több úton halad előre. Ugyanaz az ember az egyik kérdésben tud újat mutatni, és hibázni a régi módon a másikban. A kívülállóknak úgy tűnik, mintha a magyar holokausztkutatás legfeljebb egy pár dokumentumot tudna szerkeszteni, és csak magyarul. A helyzet azonban nem ez, szerencsére.¹²³

A *Kommentár*-vita nemcsak a történészek önértékelése miatt érdekes, hanem egy másik szempont: a *magatartásokat magyarázó modellek társadalmi ha-*

tásai miatt is. E mostani írás keretében igyekeztem megérteni a deportálás (magyarországi) társadalmi sorsát 1945 után. És logikusan felmerül az *okokkal kapcsolatos állásfoglalás* kérdése. A *Kommentárban* zajlott vita ebből a szempontból is érdekes. Vagy azt mondjuk: nincs fő logika a holokauszt mögött. Vagy visszatérünk az intencionalista kontra funkcionista (posztfunkcionista) magyarázat logikájához. Vagy végre az események megkonstruálására figyelünk, ami szükséges, de nem mentesít a válasz alól. Pedig a vita elolvasása után számomra úgy tűnik, nincs válasz az okokat illetően, vagy csak valahol külföldön van, és ez a magyar tudomány nélkül alakul ki. Sőt, lappang itt és ott is igény a determinizmusra, hogy ugyanis jó lenne egy olyan magyarázatot találni, ami szükségszerűnek mutatná a holokausztot. Veszélyes vágy ez,¹²⁴ még ha nincs is szó igazságszolgáltatásról. Az okok körüli zűrzavarnak az lehet az eredménye, hogy a (magyar vagy zsidó) nemzetben gondolkodó olvasó továbbra is azt vallja, hogy nem is érdemes másképpen megközelíteni a kérdést, mint a 12 állításban. Végül is ez itt a kulcsszempont. A vita egyszerre érdekes és ártalmas, mert nemzeti keretbe önteni a holokausztot alapvetően értelmetlen, még akkor is, ha egy jogos büntudat védelmében szállnak síkra a résztvevők.

Világos, hogy nem volt sem *magyar holokauszt*, sem *magyarországi holokauszt*, mert sem nemzeti, sem térbeli határa nem volt a népiértésnek. Volt egy *európai holokauszt*, és ezt közösen kell kezelniük a mostani európaiaknak, a volt európaiaknak is (az Amerikában, Izraelben, a Commonwealth országaiban és máshol élőknek). Ebben látom a történészek és társadalomtudósok állampolgári és/vagy tudományos felelősségét.¹²⁵ Természetesen illik az

124 Vladimir Jankélévitch már jelezte 1957-ben: „le déterminisme multiplie les motifs d’indulgence : les manières du comment et les degrés du combien émoussent l’imputation, estompent la bifurcation vertigineuse du bien et du mal et nous soulagent d’une responsabilité dont ils distribuent la charge entre les motifs” [... a determinizmus megsokszorozza a engedékenység motívumait, a *hogyan módjai* és a *mennyi fokai* letompítják a vádolást, ködösítik a jó és a rossz közötti elágazást, megkönnyíti a felelősséget, amelynek terhét több motívum közt osztják szét], (*Le Je-ne-sais-quoi et le presque-rien*. Paris, PUF, 1957:201.)

125 E cikk nem íródott volna meg a Szabó Ildikó szociológussal folytatott eszmecsere nélkül, sok francia, lengyel, kanadai... és magyar kolléga és barát nélkül.

123 A román elleni támadásról már többen írtak, Karsai László is. Ennek összehasonlítása a zsidók elleni politikával szintén folyik. Sok más példa is akad (gender studies, stb.), amely újabb megközelítésekre vall.

egyén tudományos teljesítményét tisztelni, de veszélyes lenézni a kollektív munkát. A transznacionális együttműködések termékenyek lehetnek, de nem elegendők. Talán hasznosabb lenne a kevés magyarországi partnereket összehozni, mint egymásra sértő irományt gyártani (amelyek esetleg csak időnként tudják serkenteni az eszmecserét, ha optimisták vagyunk).

A kérdés lényegét abban látom, hogy a holokausztnak több oka van, amelyek nem egyidejűleg jelentkeztek. Így a kutatások lassan egyre több társadalmi szereplőjéről derítették ki tetteit, időnként észjárásuk egy részét. A magyarázat vágya erős volt, és ehhez jól jöttek a magyarázó modellek. Az első modell, Hitler voluntarizmusa az egyszerűbb verzió. Az embertelenségig fejlesztett porosz adminisztráció (majd Zygmunt Baumannál „a” modern igazgatás és technika) adja a második modellt. Daniel Blatman idézett könyvében megmutatja, hogy Himmler nem akarta legyilkoltatni a magyar zsidókat Ausztriában 1945-ben (440). Elmosódik az ideológiailag tiszta antiszemita ellentéte a pragmatikus gyilkossal (443-444). Ebben a harmadik magyarázó modellben az „elembertelenítés” (*deshumanisation*) a fontos, azaz a politikai kultúra, illetve *a kultúra*.

Ha elfogadjuk, hogy a holokausztnak több, térben és időben különböző oka van, akkor ennek a tanulmánynak van értelme, mert pont erről szól: a kirekesztésről és a személyes biztonsághoz való jog tagadásáról *a háború előtt, alatt és után*. Sőt, lehetett volna még hosszabb távban kezelni a kérdést. Mert nemcsak térbeli szempontból nem érdemes a holokausztot egy országra korlátozni, egyedülálló jellegét nem domboríthatjuk ki, ha kiszakítjuk az elemzésben a hosszabb távú folyamatokból. Így Daniel Blatman (439.) szépen mutatja, mennyire hasonló a népiirtás módja 1941-ben, majd 1944/1945-ben, a halálgyárak működése előtt és után, amikor a döntések nem a központtól származtak, és az erőszaknak szabad tere volt. A történelem során a gázkamrák működése előtti és utáni időszakra is igaz, hogy a gyilkosok köre bővebb volt, a technika primitívebb, a megfosztás direktebb, mint a holokauszt ipari fázisa alatt. Ez az összehasonlítás talán segíthet abban, hogy a szovjet hadifoglyok tömeges gyilkolásáig menő szervezett éheztetést vagy a romák elleni porrhajmost másképpen viszonyítsuk

a holokauszthoz, mint szokás.¹²⁶ A szervezetlen (de semmiképpen nem spontán) gyilkolások pillanataiban zsidók és nem zsidók estek áldozatul német és nem német kéznek (Blatman 2009:439). Itt lehet ismét Jedwabné említeni, vagy az ukrán lengyelel- lenes mészárlásokat 1944-ben, vagy a halálmeneteket... Más és más volt a kapcsolat a gyilkosok és a tanúk (kivülállók és cinkosok) között, de ezzel nem enyhült az áldozat sorsa. A németek által indított zsidóellenes politika abban is kifejeződik, hogy a zsidó egyszerre zsidó, és ugyanakkor az összes nem német nép képviselője. E politika tárgygyá teszi az embert.

Történelmi szempontból a holokauszt azért fontos, mert beilleszkedik a politikai erőszak nagyon esetleges és általános folyamatába.¹²⁷ Az esetleges- ség szintén fontos szempont. Randolph L. Braham nyomatókósan mutatott rá a német katonai vezetés döntő szerepére Magyarország megszállásában és a holokauszt magyarországi további terjeszkedésében. Azaz, itt a népiirtás főként egy katonai elgondolásra, és nem ideológiai tervre vezethető vissza.¹²⁸ Pedig

126 Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez* (Budapest, Pont Kiadó, 2005). Karsai László értékelése a magyarországi romaüldözésről (21-22), amely szerint a romák sorsa „viszonylag tűrhetőnek” tűnik, nem tartható. Nemcsak a kirekesztés jogi eszközeinek relatív gyengesége vagy a szisztematikus népiirtás hiánya figyelemre méltóak itt. Az efféle vita emlékeztet a francia munkaszolgálatosok körüli huzavonához. A kategóriák fetisizálása mindig erre vezet, és a sérelmeket tovább gyarapítja. Különben Karsai László nem akarja kisebbiteni a nem zsidók elleni tömeggyilkosságok következményeit, lásd *Holokauszt*, i. m., 16. De nem foglalkozik azzal, hogy a „rendőri- közigazgatási” problémakezelés cigány szemszögből egészen másképpen nézett ki, mint bármelyik csoportnál.

127 Itt nagyon hasznos a *Cultures & conflicts* [Kultúrák és konfliktusok], 9-10., tavasz-nyár, 1993. (<http://www.conflicts.org/index61.html>), amelynek témája: „La Violence politique dans les démocraties européennes occidentales” [A politikai erőszak a nyugat-európai demokráciákban]. Különösen fontos Paul Zawadzki cikke a lengyel és francia antiszemita megmozdulások közötti különbségekről és Philippe Braud bevezetője. Az első a holokauszt előtti és utáni zsidóellenes erőszakot mutatja be, és több interpretációt ajánl. A második egy általános megközelítést javasol, amely nemcsak a demokratikus rendszerekre érvényes. Norbert Eliasra több cikkben visszatérnek a szerzők, és így a „civilizációs folyamatnak” a holokauszt szempontjából igénybe vehető dimenziói is szerepelnek.

128 Lásd *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*, i. m., 21.

ideológia nélkül a zsidó (politikai) veszély és a zsidók gazdasági megfosztásának szükségessége nem létezhetett volna. De Randolph L. Braham jogosan mutat rá az események mozaikszerűségére is, amiből az következik, hogy nem szabad egy abszolutizált antiszemitizmusra fogni az egész felelősséget. Mert a történelem alanyai ebben az esetben is többes számban jelentkeznek. De 1945 után még ott, ahol lekicsinyelték a zsidók arányát az áldozatok között vagy általában a megsemmisítésüket, csak *egy fő gonoszt* azonosítottak, és a náciakon kívül csak a mindenkor politikai szerinti cinkosokról beszéltek. Emiatt szembe kell néznünk az „elfojtott múlttal” (Standeisky 2009:7) mint társadalmi és szakmai jelenséggel, legyen szó bármelyik úgynevezett sorskérdésről vagy sorsfordulóról, és a szimbolikus kommunikáció jelenkori fontosságáról.¹²⁹

Végül is a deportálás ezért lett dolgozatom témája, mert egyszerre bonyolult történelmi csomópont és szimbólum. Írásom elején a fő kérdésem az volt: miért – és hogyan – nem alakult ki Magyarországon egy egyértelmű és mindenki által elfogadott kép a deportálásról, amely segítene a mai világ értelmezésében is? E tanulmány végén talán másképpen néz ki a kérdés. Először is, világosan kiderült, hogy a deportálás nemcsak a közgondolkodásban, de a társadalomtudományban is nehezen találja meg a helyét. És ez nem valami magyar specifikum. Franciaországban hosszabb ideig így volt, és az utolsó évtizedekben csak látszólag világosabb a helyzet, az újabb politikai beismerések ellenére is. Másodszor nyilvánvalóvá vált, hogy a különbségeket talán nem a náciizmus és sztálinizmus összehasonlításában lehetjük fel. Például Franciaországban David Rousset pere alkalmából már 1949-től párhuzamot von-

129 A „hosszú időtartammal” kapcsolatban lásd Barbara Stolberg-Rilinger munkáját: „Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Forschungen – Thesen”, 489-527., *Zeitschrift für historische Forschung*, 31, 2004; franciául: <http://trivium.revues.org>.

A *Trivium* 2008/2 száma témája a „politikai kultúra és a szimbolikus kommunikáció”. A tárgyalat korszak a késői ókortól a korai olasz reneszánszig tart. A jelenkorról érdemes a Pierre Nora, majd Étienne François által vizsgált francia és német *Emlékezhelyekre* utalni, és még egy szerényebb méretű vállalkozásra: Antoine Marès szerk. *Lieux de mémoires en Europe centrale*. Paris, Institut d'Études Slaves, 2009.

tak a szovjet és a náci táborok között.¹³⁰ Párizsban (Nanterre-ben) tevékenykedik Stéphane Courtois, aki a Nolte vonalát képviseli.¹³¹ De ennek hatása a deportálás percepciójára kevés. Magyarországon pedig, ha a Terror Háza Múzeumra gondolunk, nehezebb a szembesülés a múlt kényességével.¹³²

Talán érdemes más megvilágításban feltennünk a szerintünk alapvető kérdést a *Kommentár* vitájához képest. Ahogy kiderült a közös francia erőfeszítésből, három szempont fontos. Az első az, hogy a koncentrációs tábor nem egyenlő a deportálással, sőt, a zsidók sorsa szempontjából másodlagos intézmény volt a megsemmisítő táborhoz, a halálmenethez vagy a különféle tömegmészárlási technikák alkalmazásához képest (Tal Bruttman, 19-39.). A második az, hogy Michel Dobry érvelésével egyetértve nem szabad a fogalmakat és a tényeket bebetonozni. Az osztályozó művelet fontos, de ha kizárólagossá válik, akkor esetleg egymáshoz nagyon közeli tényeket már más „törvények” szerint kezelnek.¹³³ Szükséges a különféle helyszínek összehasonlítása, közös elemzésük, a tematikus, időbeli és térbeli határok átlépése (Laurent Joly, 14-15).¹³⁴ A harmadik és utolsó megjegyzés arról szól, hogy mint Celia Applegate korábban kérte, más kontextusban,¹³⁵ és Annette Wieviorka nyomán (411.), újra kell gondolni a történészek társadalmi szerepét és tudományos aktivitását, és ezt szerintem *csak a többi társadalomtudománnyal együtt* lehet tenni.

130 Lásd Thomas Wieder cikkét, 311-331., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu'est-ce...?*, i. m.

131 Magyarul olvasható tőle *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás* bevezetője (Budapest, Nagyvilág, 2000.)

132 Lásd Paul Gradwohl tanulmányát: Antoine Marès szerk. *Lieux de mémoire...*, i. m., 109-122.

133 Ez egy nagyon kemény, 1984-1989 óta tartó, a francia fasizmusról szóló vita egyik eleme. Lásd *Vingtème siècle. Revue d'histoire*, 2007/3, Robert Soucy, Michel Winock és Serge Berstein cikkei.

134 Michel Dobry: „La thèse immunitaire face aux fascismes. Pour une critique de la logique classificatoire” [A fasizmussal szembeni immunjelleg tézise. Az osztályozó logika kritika védelméért], in uő. szerk. *Le mythe de l'allergie française au fascisme*. Paris, Albin Michel, 2003:37.

135 Lásd „The 'Creative Possibilities of Science' in Civil Society and Public Life. A Commentary”, *Osiris. Studies on the history and philosophy of science, and on the history of learning and culture*, vol. 17, July 2002:351-359., és pontosabban 358., ahol céloz a szakma logikájának a lehetséges ellentétére az állampolgári követelésekkel.

Franciaországban az egyik szakmai kérdést az emlékezetet szabályozó törvények alkotják. Magyarországon inkább a „zsidókérdés” további feszegetése látszik. De mindenhol a közösség teremtése a tét.¹³⁶ Talán Barbara Skarga szavaival zárom ezt az gondolatmenetet. A Másikkal szemben tapasztalt mostani bizalmatlanságot a lengyel filozófus három okkal magyarázta: az alacsony politikai kultúrával, a csoportok közötti egyenlőtlenségekkel (és az ezeken alapuló vélt vagy valós igazságtalanság érzéseivel) és végül a vallással, amely megnehezíti az új perspektívák kitalálását.¹³⁷ E cikkben mindhárom pont helyet kapott.

Ha a történelemmel szembeni elvárásokra térünk vissza, végső szó gyanánt Alain Guéryt hívom segítségül. Szerinte a történelemnek még Auschwitz esetében is kínálnia kell a „szörnyűség kimerítő katalógusát” és „egy kultúra vívmányainak az ész által irányított kritikai leltárát” is. E kettőt kapcsolja össze a társadalomkutató olyan magyarázó módon, amely nem csupán negatív eredményeket örökít meg”.¹³⁸ E globális megközelítés e tanulmány alapja és remélhetőleg eredménye. Így a deportálás magyarországi fogadtatásának elemzését – amennyiben a felelősség vállalásáról és a politikai erőszak beágyazásáról volt szó – egyebek között talán sikerült a civilizációs és decivilizációs folyamatok kontinen-

tális perspektívájába illeszteni.¹³⁹ És ezt európai állampolgárként és nemzeti túli tudósként tettem.

Absztrakt

A deportálások ténye a magyar nemzeti identitástudat egyik fontos összetevője, mégis mindmáig nagyon ellentmondásos kép él a közgondolkodásban a zsidók sorsáról és kirekesztésük végső aktusának, a deportálásokról okairól és következményeiről. Magyarországon a deportálás nagyon összetett jelenség, amelynek története másképpen alakult, mint más országokban. 1989 előtt Magyarország volt az egyetlen közép-európai ország, ahol viszonylag aktív utóélete volt a deportálásoknak. De ez a jelenség nemcsak a közgondolkodásban, hanem a társadalomtudományokban is nehezen találja meg a helyét. Társadalomkutatóként nem csupán a történelmi tények feltárására kell törekednünk, hanem fontos a deportálások társadalmi kommunikációba való beágyazódásának vizsgálata is. A múlttal való szembesülés, mely segíthet a mai világ értelmezésében is, csak társadalmi méretű igyekezet lehet, mert sem nemzeti, sem térbeli határa nem volt a népiertásnak. Tanulmányomban a társadalmi emlékezethez és a közgondolkodásban élő reflexiók megértéséhez szeretnék közelebb jutni és feltárni az értelmezési lehetőségeit a deportálás jelenségének, mely egyszerre bonyolult történelmi csomópont és szimbólum.

136 Pedig Magyarországon mélyreható gondolatok vannak erről, de főleg a bibói vonalon és eszmetörténeti jellegűek. Lásd egyebek között Kovács Gábor 2004 *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely. A szerző Bibó művét a közösség formálódása oldaláról közelíti meg. Dénes Iván Zoltán: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések* (Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2008) című könyvében több helyen összeveti az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” diskurzusát. A kétpólusú vita korlátaira és torzításaira (Szekfű esetében például) hívja fel a figyelmet.

137 Lásd „Fondements” [Alapok], in Joanna Nowicki – Czesław Porębski: *L'invention de l'Autre*. Paris, Sandre, 2008:18-19.

138 Alain Guéry fő témái az állam (erről írt a Pierre Nora által szerkesztett *Lieux de mémoire*-ban) és a közgazdaság története és eszmetörténete. 2000. *Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2006. október, (31.) „Emlékezéspolitika és a történelem kötelezettsége”, 26-32., vagy « Erinnerungspolitik und Pflicht zur Geschichte », *Transit-Europäische Revue*, Heft 30, März 2006:124-136.

139 Ferge Zsuzsa: És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László szerk. *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén.* Budapest, Helikon-Korridor, 1997, vagy http://www.fergezszusa.hu/docs/es_mi_lesz_ha_nem_lesz.pdf. A szociológus emlékezteti az olvasót arra, hogy: „Elias már megemlíti a harmincas években írt művében, hogy 'a civilizációs folyamat a külső veszélyek állandóan fokozódó korlátozásával zajlik. ... (ám) a civilizált viselkedés páncélja igen hamar szétpattanna, ha valamiféle társadalmi változás nyomán ismét akkora bizonytalanság, a veszélyek olyan kiszámíthatatlansága törne ránk, mint egykor.' (1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 832)”.

Abstract

Paul Gradvohl: Deportations in Hungary: layers of perception

Even though deportation is an important element of Hungarian identity, the fate of Jews and the causes and effects of deportation as the last step of their exclusion, have a very ambivalent meaning in popular thinking. Deportation is an extremely complex issue in Hungary, it has a different history here than in other countries. Before 1989 Hungary was the only Central-European country where deportations had an active effect much later. But this issue has a very specific and non-determinate role not only in popular thinking but also in the social sciences. As social scientists we not only have to make an effort to seek out the bare historical details but also to study the perceptions of the deportations in public communication. Confronting the past can help to understand the world today and this confronting should be an endeavor of the whole society, because the Holocaust had no national or spatial borders. The aim of the essay is to approach the understanding of collective memories and the perceptions of popular thinking about deportations and reveal the possible interpretations of this complex historical issue and symbol.

!A magyar és angol Abstract elkészítése Leichtman Erna munkája volt!.

Felhasznált irodalom

Film

Christian Delage (2006): *Nuremberg. Les Nazis face à leurs crimes [Nürnberg: a náciak szembesülnek büntetőikkel]*. Franciaország, La Compagnie des Phares et Balises/Arte France, 90 perc, <http://www.lhivic.org/depot/DDP-Nuremberg>.

Kiállítás

Open Society Archives (2004), Auschwitz – Rekonstrukció. web-kiállítás <http://www.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/>

Adatbázisok

Amnesty International (jelentések, itt Ukrajnáról), (<http://www.amnesty.org/en/region/ukraine/report-2008>).

Deportáltak Gondozó Országos Bizottság, www.degob.hu

Holocaust Resource Center, Yad Vashem, http://www1.yadvashem.org/Odot/prog/index_before_change_table.asp

Magyar Országos Levéltár, MDP és MSZMP vezető testületei ülései jegyzőkönyvei, <http://www.digitarchiv.hu>

Bibliák

La Bible (2004): *Traduction œcuménique. TOB édition intégrale comprenant Introductions générales et Pentateuque révisés*. A Biblia. Ökumenikus fordítás. Teljes kiadás az átdolgozott általános bevezetőkkal és a Pentateüchos-szal]. Paris, Éditions du Cerf, Villiers-le-Bel, Société biblique française, vagy: <http://bibliotheque.editionsducerf.fr/par/page/120/TM.htm>

La Bible (2003): Augustin Crampon kanonok fordítása: <http://bible.catholique.org/>

Biblia (2001): A Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája (protestáns) és a Szent István Társulati Bibliája (katolikus). Budapest, Magyar Keresztény Internet Egyesületet, Ökumenikus Ifjúsági Iroda, Katolikus Ifjúsági Mozgalom, <http://www.kereszteny.hu/biblia/searchbibleform.php>

Sefarim (1902), a francia rabbinátus, Kahn, Zadoc fordítása párhuzamos héber szöveggel: <http://www.sefarim.fr/>

Szent Biblia (2001), Budapest, Magyar Helikon, Károli Gáspár fordítása [1590-es kiadása, *facsimile*], Szabó András tanulmányával és Szántó Tibor tipográfiai magyarázatával.

Vulgata (1984): *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*, editio minor. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1984, 3. átdolgozott kiadás.

Vulgata (2005): *The Holy Bible. Old Testament First Published 1609 by the English College at Douay. New Testament First Published 1582 by the English College at Rheims. Revised and Annotated 1749 by Bishop Richard Challoner*. Online Edition Copyright © 2005 by K. Knight.

Vulgata (2006): *Biblia Sacra iuxta Vulgatum Clementinam*. London [2005], M. Tweedale (szerk.) <http://vulsearch.sourceforge.net/html/>

Tanulmányok és cikkek

Ablonczy Balázs – Novák Attila 2008 Tizenkét állítás a Soáról. <http://konzervatorium.hu/cikkeink/koezelet-politika/25-tizenket-allitas-a-soarol>, szeptember 10., vagy *Kommentár*, 3: 3, <http://www.kommentar.info.hu>

- Ács Pál 2009 Fattyazás. Illyés Gyula: *A faj védői*. In: AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, munkatárs TESLÁR Ákos (szerk.) (2009): *MARGONAUTÁK. Írások Margócsy István 60. Születésnapjára*. Budapest, rec.iti, 353–358, csak az interneten : <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak/margonautak/Acs-Margonautak.pdf>
- Applegate, Celia 2002 The 'Creative Possibilities of Science' in *Civil Society and Public Life*. A Commentary [A „tudomány teremtő lehetőségek” a civil társadalomban és a közéletben. Egy kommentár]. *Osiris. Studies on the history and philosophy of science, and on the history of learning and culture*, vol. 17, July, 351-359. <http://www.dmmserver.com/DialABook/978/022/607/9780226073729.html>
- Bächer Iván 2009 Egy újságíró és a műve. *Népszabadság Online*, 2009. augusztus 23. http://www.nol.hu/lap/hetvege/20090822-egy_ujsgiro_es_a_muve (Szenes Sándorról).
- Berstein, Serge 2007 Pour en finir avec un dialogue de sourd. À propos du fascisme français [Véget vetni egy süketek párbeszédnek. A francia fasizmusról]. *Vingtème Siècle. Revue d'histoire*, 3. (95):243-246.
- Blaive, Muriel 2008 Memory of the Holocaust and of the communist repression in Hungary, Poland and Czechoslovakia [A holokauszt és a kommunista megtorlások emlékezete Magyarországon Lengyelországban és Csehszlovákiában]. Felszólalás a nemzetközi konferencián: *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, amelyet a Ludwig Boltzmann Institute (Bécs) és a University of Chicago Center Párizsban rendezett 2008. szept. 22–24-én, megjelenés alatt.
- Blatman, Daniel 2009 *Les marches de la mort. La dernière étape du génocide nazi, été 1944 - printemps 1945* [A halálmenetek. A náci genocídium utolsó szakasza, 1944 nyara – 1945 ősze]. Paris, Fayard, héberből ford. Nicolas Weill, Renée Poznanski szerkesztői közreműködésével, 2009.
- Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. 2006 *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later* [Holokauszt Magyarországon: hatvan évvel később]. New York, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center of The City University of New York, Boulder (Co), Social Science Monographs.
- Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (közreműködésével) szerk. 2006 *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. [Budapest], Park Könyvkiadó.
- Braham, Randolph L. 2002 *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. [Budapest], Láng Kiadó.
- Braham, Randolph L. 1988 *A magyar holocaust*. Budapest, Gondolat, Wilmington, Blackburn International Incorporation. (Eredileg 1981-ben jelent meg angolul. Ránki György lektorálta, Berend T. Iván előszót írt.)
- Braham, Randolph L. 1997 *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.
- Braham, Randolph L. szerk. 2006 *Tanulmányok a holokausztról*, IV. Budapest, Presscon kiadó.
- Braud, Philippe 1993 La violence politique. Repères et problèmes [A politikai erőszak. Viszonyítási pontok és problémák]. *Cultures & conflits* [Kultúrák és konfliktusok], 9-10., tavasz-nyár, 1993, on line (2006 március 13.) <http://www.conflits.org/index61.html>
- Brayard, Florent 2004 *La « solution finale de la question juive »*. *La technique, le temps et les catégories de la décision* [A „zsidókérdés végső megoldása”. A technika, az idő és a döntés kategóriái]. Paris, Fayard.
- Bruttmann, Tal – Joly, Laurent – Wiewiorka, Annette szerk. 2009 *Qu'est-ce qu'un déporté ? Histoire et mémoires des déportations de la Seconde Guerre mondiale* [Mi egy deportált? A II. világháború deportálási történelme és emlékezete]. Paris, CNRS Éditions.
- Carp, Matatias 2009 *Cartea neagra. Le livre noir sur la destruction des Juifs de Roumanie* [Cartea neagra. A fekete könyv a romániai zsidóság pusztításáról]. Paris, Éditions Denoël, Alexandra Laignel-Lavastine fordítása és tudományos apparátusa.
- Charle, Christophe 2001 *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne 1900–1940. Essai d'histoire sociale comparée* [A birodalmi társadalmak válsága. Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, 1900–1940. Összehasonlító társadalomtörténeti kísérlet]. Paris, Éditions du Seuil.
- Courtois, Stéphane szerk. 2000 *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág
- Cultures & conflits* [Kultúrák és konfliktusok] (1993) 9-10., tavasz-nyár, 1993, La Violence politique dans les démocraties européennes occidentales [A politikai erőszak a nyugat-európai demokráciákban]. <http://www.conflits.org/index61.html>
- Csíki Tamás 2008 Holokauszt, emlékezet, identitás. *Kommentár*, 3:4-12., <http://www.kommentar.info.hu>
- Dénes Iván Zoltán 2008 *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.

- Desbois, Patrick 2007 *Porteur de mémoire. Sur les traces de la Shoah par balles* [Emlékezet hordozója. A lövés általi holokauszt nyomán]. Neuilly-sur-Seine, Éditions Michel Lafon.
- Desbois, Patrick 2009 *Porteur de mémoire. Sur les traces de la Shoah par balles* [Emlékezet hordozója. A lövés általi holokauszt nyomán]. Paris, Flammarion.
- Dobry, Michel szerk. 2003 *Le mythe de l'allergie française au fascisme*. Paris, Albin Michel.
- Elias, Norbert 1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Erős Ferenc – Ehmann Bea 1997 Jewish Identity in Hungary. A Narrative Model Suggested [Zsidó identitás Magyarországon. Javaslat egy narratív modellre]. *Replika* (angol nyelvű) 2., www.c3.hu/scripta0/replika/honlap
- Ferencz Győző 2005 *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ferge Zsuzsa 1997 És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László szerk. *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. Budapest, Helikon- Korridor, vagy http://www.fergezszusa.hu/docs/es_mi_lesz_ha_nem_lesz.pdf
- Frischer, Dominique 2008 *Les enfants du silence et de la reconstruction. La Shoah en partage. Trois générations, trois pays: France, États-Unis, Israël* [A csend és újjraépülés gyerekei. A soát megosztani. Három nemzedék, három ország: Franciaország, Egyesült Államok, Izrael]. Paris, Éditions Bernard Grasset.
- Frojimovics Kinga 2008 Helyünk a holokauszt történetírásában a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve. *Kommentár*, 6:113-116., <http://www.kommentar.info.hu>
- Gerlach, Christian – Aly, Götz 2005 *Az utolsó fejezet. A magyar zsidóság legyilkolása*. Budapest, Noran Kiadó. Eredetileg: *Das Letzte Kapitel. Realpolitik und der Mord an den ungarischen Juden. 1944–1945*. Stuttgart et München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2002.
- Gitelman, Zvi – Kosmin, Barry – Kovács András szerk. 2003 *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond* [Új zsidó identitások: a jelenkori Európában és azon túl]. Budapest, New York, Central European University Press.
- Gradwohl, Paul – Royer, Clara (közreműködésével) szerk. *Les tragiques destins des Juifs hongrois au vingtième siècle : une histoire européenne* [A magyar zsidók tragikus sorsai a XX. században: egy európai történet]. Kézirat, a Fondation pour la Mémoire de la Shoah kötete, megjelenés alatt.
- Guéry, Alain 2006 Emlékezőpolitika és a történelem kötelezettsége. 2000. *Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2006. október, 26-32. Eredeti megjelenése: Erinnerungspolitik und Pflicht zur Geschichte. *Transit-Europäische Revue*, Heft 30, März, 124-136.
- Gyáni Gábor 2002 *Történezdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan.
- Gyáni Gábor 2008b A pontosítás jegyében – Észrevételek Pók Attila írásához. *Kommentár*, 5:89-91. <http://www.kommentar.info.hu>
- Gyáni Gábor 2008c Egy magyar holokauszt-történező portréjához. *Kommentár*, 6:105-112. <http://www.kommentar.info.hu>
- Gyáni Gábor 2008d Gondatlan olvasatok – Megjegyzések Frojimovics Kinga vitacikkéhez. *Kommentár*, 6:117-118. <http://www.kommentar.info.hu>
- Gyáni Gáborral (2008a): Helyünk a Holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3:1-23. <http://www.kommentar.info.hu/kommentar0803.pdf>
- Hanák Péter szerk. 1984 *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- Haraszti György (szerk. és a bevezetőt írta) 2005 *Auschwitz-i jegyzőkönyv*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Hosszú Gyula 2002 *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Budapest, Pedellus Tankönyvkiadó Kft.
- Jankélévitch, Vladimir 1957 *Le Je-ne-sais-quoi et le presque-rien* [A nem is tudom és a majdnem semmi]. Paris, PUF.
- Joanna Nowicki – Czesław Porębski szerk. *L'invention de l'Autre* [A Másik kitalálása]. Paris, Sandre.
- Karády Viktor 2002 *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek.
- Karsai László 1999 Táborok, haláltáborok. *Beszélő*, 12., <http://beszelo.c3.hu/99/12/14karsai.htm>
- Karsai László 2001 *Holokauszt*. Budapest, Pannonica.
- Karsai László 2008 A magyar holokauszt-történetírásról. Válasz Ablonczy Baláznak, Csíki Tamásnak, Gyáni Gábornak és Novák Attilának. *Kommentár*, 6:91-104. <http://www.kommentar.info.hu>
- Katz Katalin 2005 *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez*. Budapest, Pont Kiadó.
- Klemperer, Victor 1984 *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest, Membrán könyvek / Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

- Kovács András 2006 A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben. In Randolph L. Brahm szerk. *Tanulmányok a holokausztról, IV*, Budapest, Presscon Kiadó, 289-304.
- Kovács András 2008 Alkuk, sebek, stratégiák – Kovács András a holokauszt utáni magyarországi zsidóság dilemmáiról. *Kommentár*, 3:24-34., Albonczy Balázs interjúja, <http://www.kommentar.info.hu>
- Kovács Gábor 2004 *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.
- Kovács M. Mária 1998 Az ügyvédi és orvosi politika a zsidótörvények idején. *Mozgó Világ*, 1:109-114.
- Lappin, Eleonore 2000 The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945. *Yad Vashem Studies*, 28., Jerusalem, 203-242, vagy http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft Word - 3218.pdf
- Lindeperg, Sylvie – Wieviorka, Annette 2008 *Univers concentrationnaire et génocide. Voir, savoir, comprendre* [Koncentrációs világ és genocídium. Látni, tudni, megérteni]. Paris, Mille et une nuits.
- Marès, Antoine szerk. 2009 *Lieux de mémoires en Europe centrale* [Emlékezet helyei Közép-Európában]. Paris, Institut d'Études Slaves.
- Maslowski, Michel – Francfort, Didier - Gradwohl, Paul szerk. Anne Necessian és Clara Royer közreműködésével 2011 *Canon et identité en Europe centrale. Canons littéraires et visions de l'histoire* [Kánon és identitás Közép-Európában. Irodalmi kánonok és történelmi látásmódok]. Paris, Institut d'Études Slaves (megjelenés alatt).
- Mihok, Brigitte szerk. 2005 *Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma* [Magyarország és a holokauszt. Kollaboráció, mentés és trauma]. Berlin, Metropolis Verlag.
- Molnár Judit szerk. 2005 *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Muller, Jean-Léon 2001 *L'expulsion des Allemands de Hongrie. 1944–1948. Politique internationale et destin méconnu d'une minorité* [A magyarországi németek kitelepítése. 1944–1948]. Paris, Montréal, Budapest, Torino, L'Harmattan.
- Nivat, Georges – Horsky, Vilen – Popovitch, Miroslav szerk. 2000 *Ukraine, renaissance d'un mythe national*. Genève, Institut Européen de l'Université de Genève.
- Nora, Pierre szerk. 1984–1992 *Les lieux de mémoires* [Az emlékezet helyei]. Paris, Gallimard, 7 kötet.
- Nowicki, Joanna szerk. 2005 *Europe: la danse sur les limites* [Európa: a tánc a választóvonalakon]. Paris, Romillat.
- Okváth Imre 1999 *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, LAP-ICS Könyvkiadó és Kereskedő Kft.
- Orgoványi István 2007 A vasfüggöny örei. *Rubicon. Történelmi magazin*, 1. (ÁVO – ÁVH – III/III) 20-25.
- Panyi Szabolcs 2008 Történészek, ha összejönnek... Panyi Szabolcs blogja. október 22. <http://www.juda-pest.org/torteneszek-ha-osszejonnek.../> vagy <http://www.szombat.org/torteneszek+ha+osszejonnek...html> (A *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat* honlapja) az október 2-i vitáról, amely a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban játszódtott le.
- Pók Attila 2008 ÉN, MI ÉS TI. A magyarországi holokauszt kutatásról. *Kommentár*, 5:84-88. <http://www.kommentar.info.hu>
- Potel, Jean-Yves 2009 *La fin de l'innocence. La Pologne face à son passé juif* [Az ártatlanság vége. Lengyelország szembesült zsidó múltjával]. Paris, Éditions Autrement.
- Pusztai Ferenc szerk. 2003 *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, átd. kiadás.
- Rév István 2004 Auschwitz 1945–1989 [rekonstrukció], *ÉS*, május 7., 19. sz., lásd <http://www.es.hu/>
- Révész István 2005 *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism* [Visszamenőleges igazságszolgáltatás. A kommunizmus őstörténete]. Stanford, Stanford University Press.
- Rey-Debove, Josette – Rey, Alain szerk. 2007 *Le nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Nouvelle édition du Petit Robert de Paul Robert* [Az új Petit Robert. A francia nyelv alfabetikuss és analógiai szótára. *Paul Robert Petit Robertjének az új kiadása*]. Paris, Le Robert.
- Romsics Ignác 1998 *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 1999 *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- Royer, Clara 2008 *Quête d'identité et assimilation d'une génération d'écrivains juifs hongrois 1920–1941. Hongrie, pays slovaque, Transylvanie* [Identitáskeresés és asszimiláció egy magyar zsidó nemzedéknél. 1920–1941. Magyarország, szlovák föld, Erdély]. PhD disszertáció, Université Paris IV, megjelenés alatt franciául (Paris, Honoré Champion éditeur, 2011) és magyarul (Pécs, Jelenkor, 2011).

- Ruchniewicz, Krzysztof 2007 *Polskie zabiegi o odoszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1975* [Lengyel erőfeszítések a német kárpótlásért az 1944/5–1975 években]. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Salomoni, Antonella 2008 *L'Union soviétique et la Shoah* [Szovjetunió és a soá]. Paris, La Découverte (az olaszból ford.).
- Schor, Ralph 1992 *L'antisémitisme en France pendant les années trente. Prélude à Vichy* [Az antiszemitizmus Franciaországban a harmincas években. Vichy előjátéka]. Bruxelles, Éditions Complexe.
- Sémelin, Jacques 2005 *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides* [Tisztogatni és elpusztítani. A mézslárások és genocídiumok politikai használatai]. Paris, Éditions du Seuil.
- Soucy, Robert 2007 *La Rocque et le fascisme français : réponse à Michel Winock* [La Roque és a francia fasizmus: válasz Michel Winocknak]. *Vingtième siècle. Revue d'histoire* 3, 95:219-236.
- Standeisky Éva 2007 *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum.
- Standeisky Éva 2009 *Ötvenhat és nyolcvankilenc. Az elfojtott múlt*. *ÉS*, 2009. július 3., 7.
- Stark Tamás 2005 „Malenki robot”. Magyar kényszer-munkások a Szovjetunióban (1944–1955). *Kisebbségkutatás*, 14. (1):65-75, <http://www.epa.oszk.hu/00400/00462/00025/pdf/06muhely02.pdf>
- Stolberg-Rilinger, Barbara 2004 *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Forschungen – Thesen* [A szimbolikus kommunikáció a modernkor előtti korszakban. Fogalmak – kutatások – Tézisek]. *Zeitschrift für historische Forschung*, 31:489-527. Franciául interneten olvasható: <http://trivium.revues.org>
- Szabó Ildikó 2009 *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szenes Sándor 1986 *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*, Budapest, magánkiadás, Nyíri Tamás előszavával.
- Szita Szabolcs 2005 *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS embervásár 1944–1945*. Corvina, Budapest.
- Szurek, Jean-Charles – Wieviorka, Annette 2009 *Juifs et Polonais 1939-2008* [Zsidók és lengyelek]. Paris, Albin Michel.
- Ungváry Krisztián 2008 (észrevételei). *Kommentár*, 5:83., http://www.kommentar.info.hu/lapszam/2008_5
- Vadkerty Katalin 2002 *Madárská otázka v Československu 1945–1948. Trilógia o dejinách madarskej menšiny* [A magyar kérdés Csehszlovákiában. 1945–1948. Trilógia a magyar kisebbség történetéről]. Bratislava, Kalligram, Szarka László előszavával.
- Vásárhelyi Mária 2006 *A holokauszt a családtrénetekben*. In Randolph L. Braham szerk. *Tanulmányok a holokausztról, IV*. Budapest, Presscon Kiadó, 269-288.
- Venezia, Shlomo – Béatrice Pasquier (közreműködésével) 2007 *Sonderkommando. Dans l'enfer des chambres à gaz* [Sonderkommando. A gázkamrák poklában]. Paris, Albin Michel, Simone Veil előszavával.
- Walter, Jacques 2005 *La Shoah à l'épreuve de l'image* [A soát a kép próbájára tenni]. Paris, PUF.
- Wieder, Thomas 2009b *Querelle autour du Père Desbois* [La Shoah par balles] [Vita Debois páter körül [A lövések általi holokauszt]. *Le Monde* június 18., <http://www.upjf.org/actualiees-upjf/article-16624-145-7-querelle-autour-pere-desbois-shoah-balles-thomas-wieder.html>
- Wieviorka, Annette 2005 *Auschwitz, 60 ans après* [Auschwitz, 60 évvel később]. Paris, Robert Laffont.
- Wieviorka, Michel 2004 *La violence* [Az erőszak]. Paris, Éditions Balland.
- Winock, Michel 2007 *En lisant Robert Soucy : sur La Rocque et les Croix-de-Feu* [Robert Soucy-t olvasva: La Roque-ról és a Tűz-Keresztésekről]. *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 3. (95):237-242.
- Wisliceny, Dieter 1946 *Affidavit of Dieter Wisliceny*. In: *Nazi Conspiracy and Aggression* [Náci összeesküvés és támadás] vol. VIII. Washington, USGPO, document UK-81, 606-619., hozzáférhető az interneten: <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm>
- Yannitsiotis, Yannis – Lampropoulou, Dimitra – Salvaterra, Carla szerk. 2008 *Rhetorics of Work* [Diskurzusok a munkáról]. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press.
- Zawadzki, Paul 1993 *Quatre hypothèses comparatives France-Pologne sur la violence antisémite au XXe siècle (Partie 1) (Partie 2)* [Négy Franciaországot és Lengyelországot összehasonlító hipotézis az XX. századi antiszemita erőszakról]. *Cultures & conflits* [Kultúrák és konfliktusok] tavasz-nyár, 9-10:113-137, online (2003. január 27.) <http://www.conflits.org/index61.html>

ALTERNATÍV ÉLETSTRATÉGIÁK – NÉHÁNY JELLEGZETES MODELL

Ahány ember, annyi féle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciók kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s ily módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiai sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, (amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összeméri tudássá, a folyamatosan bővülő összeméri tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak). Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz, és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹⁴⁰

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltúr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt meta-rendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang minden korban másképpen jön létre. Ama korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, a válság, a gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, melyek az uralkodó (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulási módok; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulási módok alkotta „mainstream”

140 Minderről bővebben lásd Kapitány – Kapitány 2007; az életstratégiákról például: Hankiss – Heltai 2010 is.

számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak. Az elmúlt évszázadokban az Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a haszonelvel, a versenyeszménnyel, a piac illetve a pénzgazdaság preferenciájával, az individualizmussal, a siker kultuszával szokták jellemezni – s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek. Amikor a modern piacgazdaság térhódítása, illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez igazodnak, amelyeket ezek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvet, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egyfajta hedonisztikus élvezet-kultusz is társul.¹⁴¹ (A sikerorientációt olykor a teljesítményelv preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;¹⁴² ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi). A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, bár hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől kü-

141 Rokeach 1973, 1984; Bell 1976; Bourdieu 1978; Inglehart 1990, 1997; Kapitány – Kapitány 1983, 2013/b; Wallerstein 1998; Schulze 2000; Hankiss 2002; Beck 2003; Debord 2006; Böröcz 2010, stb.

142 Weber 1982, 1987.

lönböző értékek, vilásképelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívá.)¹⁴³

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az ezen elvek alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére az eléggé belülről irányított személyiségek megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így az integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is).

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A

143 Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég, ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különcségnak számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstream-szemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott, széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élők legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe bekapcsolása. (E példákban az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény). Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitímálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett – többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselétévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média hozott létre, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírtérket látván „alternativitásukban”.

„mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó –, azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, mert egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott mainstreamnek sok pozitív eleme van is) egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására.* Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream körül válságtünetek jelentkeznek (például, amikor korunkban az egyoldalú haszonelv-követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének – például a kultúrának – gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavarai, az egyoldalú siker-kultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik).

Minthogy társadalmi rendszer-, társadalmi formáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékszerkezete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel „A szellemi termelési mód” című könyvünkben.¹⁴⁴ Amellett igyekeztünk érvelni, hogy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségtávolyan jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordoz-

144 Kapitány – Kapitány 2013/b.

zák,¹⁴⁵ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Minthogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására). Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstream-jellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.¹⁴⁶

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalmelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Ilyen körkép elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne süllyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann effektusnak)¹⁴⁷ örvényébe. Tanulmányunk célja nem több, mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el, (és az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúkat döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró

145 Minthogy az is gyakran előfordul, hogy egy korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlat-típus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet, (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

146 Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenyelv vagy a haszonelv, csak – ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor – nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

147 Noëlle-Neumann 1984.

Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukción az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz-, és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek, s készítsenek velük interjú megadott interjúvázat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabda-módszernek megfelelően – kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével – jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum egyórás mélyinterjú készült, s miután a „mainstream” maga is több elemből összetett, az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta¹⁴⁸ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén – van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

148 Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannyal készített külön-külön interjúkat, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

Főbb modellek¹⁴⁹

A mainstreamhez képest „alternatívának” minősítettekről közvetlenül információt kapunk arról is: *a fiatal felnőttek (többségükben egyetemi hallgatók) egy csoportja* ma milyen életstratégiákat, milyen személyiségeket érez alternatívának. Az elemzés ennek egyes modelljeit tudja elkülöníteni.

A modellekhez-sorolás egyik (kemény) változója az *életkor*. (A nemnek is lesz szerepe, de csak más változókkal együtt). A középiskolás korú fiataltól a nyolcvanas éveiben járó idősebb emberig minden nemzedék képviselve volt,¹⁵⁰ és az egyes válaszadók „alternativitását” egymástól megkülönböztető egyes sajátosságok kifejezetten nemzedéki jellemzők voltak. Másik szempont, ami a modellekhez sorolást meghatározta, a *foglalkozás vagy hivatás*. (Egyeseknél már a választott foglalkozás olyan, amelynek vállalását az interjúkészítő a mainstreamtől eltérő életstratégiának érezte, másoknak nem foglalkozásuk, mellette (illetve nem foglalkozásszerűen) végzett tevékenységük az, ami „alternatívának” minősül. A közös elem, hogy akik foglalkozásuk alapján kerültek a mintába, azok is kivétel nélkül erős *hivatástudattal* űzik az adott foglalkozást. A modellekhez sorolás szempontja természetesen az *értékrend* is, mint erre fentebb már utaltunk.

Az interjúalanyok kiválasztását az esetek nagy részében a *tisztelet* motiválta. Néhány esetben ugyan az „alternatív” az interjúkészítő számára egyszerűen a „különc” szinonimája volt, de ez mindössze egy-két interjúra érvényes. Volt néhány más kultúrából érkezett interjúalany: az ő kiválasztásuk részben a „kuriózumnak” köszönhető, (bár az eltérő kultúra nézőpontja sokszor arra is alkalmasnak bizonyult, hogy jelezze a saját kultúránkban érvényesülő fősodor relativitását, nem-magátólértetődő voltát, megkérdőjelezhető vonásait). A túlnyomó többség viszont egyértelműen olyan embereket keresett, akiket nemcsak atipikusnak, hanem valamilyen szempontból kiválónak, példaadónak, az átlag fölé emelkedőnek, a „mainstreamhez” képest annál gazdagabb és/vagy értékesebb és/vagy vonzóbb életstratégiát követő embernek ítélte.

149 A kutatás további aspektusainak feldolgozása *Alternatív életstratégiák* című, a Typotex kiadónál megjelenés alatt álló könyvünkben olvasható.

150 A legfiatalabb interjúalany 17, a legidősebb 87 esztendő volt.

Tipikus foglalkozások, hivatások

Ez az attitűd is megnyilvánult abban, milyen foglalkozások – vagy pontosabban: milyen hivatások – körében keresték elsősorban interjúalanyait. Sok közöttük a *művész* (a szuverén alkotók személete általában független lévén a mindenkori mainstream egyoldalúságaitól); a *tanár* (a diákjaikban mélyebb nyomot hagyó, az átlagból kiemelkedő tanárok éppen azon sajátosságaikkal emelkednek ki a többiek közül, amelyek eltérőek az átlagostól, a szokásostól); az *önkéntes, karitatív tevékenységet végző* (hiszen ezek az emberek kötelezően el-nem-várható többlet-feladatokat vállalnak magukra; az ilyen emberek értelemszerűen olyan korokban válnak „alternatívokká”, amikor a karitativitás nem általános, nem „mainstream”). Hasonlóképpen kerülnek a kiválasztottak közé különböző mozgalmak *aktivistái* illetve *jogvédők* is. (Utóbbiak, csakúgy, mint a *szociális munkások*, nagyrészt eleve olyan feladatokat végeznek, amelyeknek lényegükhöz tartozik a gyakran a „mainstream” okozta igazságtalanságok, hátrányok korrigálása). Ugyancsak nagy számban szerepelnek a mintában *gyógyítók* (elsősorban *természetgyógyászok*, tehát a hivatalos orvosláshoz képest eleve „alternatív” módszerek alkalmazói;¹⁵¹ *pszichológusok*, és olyan orvosok, akik a mindennapi gyógyító tevékenységükön kívül külön is vállalnak valamilyen ügyet). Az egészséges életforma terjesztőiként több *sportág oktatója* is lényegében ebbe a csoportba tartozik. Bekerülnek a mintába különböző vallások *szertesei* is: a szerzetesség minden korban többlet-vállalást jelentett, s a szerzetesi életvitel következetes betartása egyúttal az eltérés is volt a mindenkori mainstreamtől, (hiszen a szerzetesi kivonulás sosem válhatott „mainstreammé”, és a társadalom fősodrát gyakran éppen a szerzetesség – illetve az átlagfölföltti hivatástudattal megáldott papság¹⁵² – figyelmeztette nemkívánatos túlzásaira, zsákutcáira). Hasonló okkal az interjúkészítők néhány *filozófust* is beválogattak a válaszadók közé. *Vállalkozókkal* is találkozhatunk az interjúalanyok között, ezek azonban szinte kivétel nélkül olyan vállalkozások, amelyeket alapvetően nem a profitorientáció mozgat (bár egyesek ilyen szempontból is sikeresek közülük), hanem valamilyen közhasznú cél megvalósítása. Végül néhány olyan foglalkozást említhetünk, amelynek lé-

151 E gyógyítók egy része – akárcsak a korábban sorolt önkéntesek, aktivisták – gyakran valamilyen kereső foglalkozás *mellett* végzik tevékenységüket, ami azonban számukra (és az őket kiválasztók számára is) jóval meghatározóbb a „főfoglalkozásnál”, személyiségük sokkal inkább meg tud benne jelenni.

152 Mintánkban néhány ilyen pap is szerepelt.

nyege a természet egyes elemeivel való közvetlen foglalkozás, a természetben-élés; őket az elidegenedett ipari társadalommal, a városi léttel alteráló életforma iránti vonzalom, tisztelet juttatta a kiválasztottak közé.

1. A művészek nagy száma nyilván abból is adódik, hogy az interjúkészítők túlnyomó többsége művészeti egyetem hallgatója, így számukra természetes, hogy interjúalanyaikat saját életkörükből, a számukra szakmai és emberi szempontból egyaránt orientáló (többnyire idősebb) kollégák (illetve művésztanáraik) köréből válasszák. De nem csak ők választanak ilyen interjúalanyokat. A művészek, mint erre fentebb utaltunk, eleve a szuverén alkotói alapállás megtestesítői, az új alkotásával valamilyen mértékben mindig alternatívát képeznek a fennállóval szemben – az új formákkal kísérletezők, új stílust teremtők különösen –, s közülük sokan társadalmi kérdésekben is megfogalmazzák „különlémenyeket”, kritikusan szemlélik a jelen viszonyait. Ezenfelül többnyire életformájukban, s szemléletük egészében is eltérnek a mainstreamtől: egyrészt az életük jóval telítettebb esztétikummal, mint ez általában szokás, hangsúlyos benne az alkotás, a szuverén gondolkodás és életforma; a művészek nagy része nincs (vagy a foglalkozások nagy részénél kevésbé van) betagozódva a társadalmi hierarchiába; s az esztétikai szempontok – például a haszonelvűséggel szemben – a mindennapi lét egészen másfajta megszervezését is igénylik.¹⁵³ Környezetükre is a személyiséget kifejező, szuverén ízlést tükröző tárgyak átlagfeletti sokasága, a hangsúlyosan esztétikus elrendezések, tárgy-, és tér-kompozíciók a jellemzők. Életükben a művészet és a mindennapi lét kapcsolata sokkal szorosabb, s ez gyakran azt is jelenti, hogy a világot jóval tágabb perspektívából szemlélik. A művészi alkotás mindig kapcsolatba hozza az egyént a világ mélyebb törvényeivel, (ahogy az egyik interjúalany megfogalmazza: „a művészet segít a lét gyökereihez való visszatérésben”),¹⁵⁴ s ez sokaknál a mindennapokban tapasztalt felszínesség elutasításával is jár. A művészi sűrítés gyakorlata által számos művész nyelvi megfogalmazásaiban is tömör, lényegkiemelő módon fogalmaz, lényeglátó „bölc” imázsát társítják hozzájuk (hasonlóképpen a filozófusokhoz is). Az alkotói attitűd többeknél a jövőorientáltságot is erősíti, hangsúlyt ad a pozitív jövőkép igényének. A megszólaltatott művészek közül több sokoldalú, különböző területeken, vagy legalábbis

különböző műfajokban fellépő alkotó: e tulajdonságuk a túlzott specializáció kritikája is. Minthogy a művészi alkotás szellemi értékek rendszerére épül, s ezek kincsestárát gyarapítja, a meginterjúvolt alkotók többnyire a társadalomban domináló (vagy legalábbis dominálónak tartott) haszonelvűség markáns ellenlábásainak mutatkoznak. A kreativitást sokan játékoságnak élik meg, nem is egy megszólaló művész a gyermekség (késő öregkorig) megőrzésének fontosságát hangoztatja. Jónéhányan az elidegenedett városi léttel szemben a kreatív alkotói létet a természettel való összhangban látják igazán megvalósíthatónak, s ez természetközeli életet, egyeseknél egyfajta kivonulást is jelent. A falu, a vidék preferálása e művészeknél a kulturális hagyomány fokozott tiszteletével, az annak tulajdonított hangsúlyos jelentőséggel is együtt jár. Végül egyes művészek életében abból a szempontból is szembetűnő a mindennapi élet és a művészet szorosabb kapcsolata, hogy a társadalom egyes problémáinak megoldásában is a művészet eszközeit mozgósítják: felhasználják a művészet gyógyító, terápiás hatásait; konfliktuskezelő potenciáit,¹⁵⁵ a szociális problémák enyhítésében felhasználható lehetőségeit.¹⁵⁶

155 Különösen színházművészeknél szembetűnőek a társadalmi kérdésekhez való közvetlen visszacsatolás kísérletei. Idesorolhatjuk a playback színházak törekvését az egyéni élet eseményeinek közös élménnyé tételére és feldolgozására (az elmagányosodást erősítő általános trendekkel szemben), s ezt az eszközt krízisintervencióban is alkalmazzák, (legutóbb például a 2010-es iszapkatasztrófa károsultjainak segítve az őket ért traumák feldolgozásában). Ide sorolhatjuk a Baltazár Színház erőfeszítéseit, sérült emberek számára is megadva az alkotás és a katarzis lehetőségét. De említhető a Krétakör Színház művészeinek azon akciója is, amikor egy falu lakóinak kínáltak eszközöket a településen jellemző konfliktusok feldolgozására, kezelésére.

156 A tárgytervező művészek körében terjed (és az interjúalanyok által is említésre került) a szociális problémákra reflektáló szociális (illetve inclusive) design, amely a tárgyalakotást, a tervezői kreativitást a l'art pour l'art esztétikumtól afelé tereli, hogy a tervezők olyan megoldásokon gondolkozzanak, amelyek közvetlenül is könnyedséget vihetnek a különböző hátrányos helyzetekbe kényszerült egyének, csoportok életébe. Lásd például: Barcza 2011; Szentpéteri 2010. Ugyancsak terjed, és több interjúban is lelkes támogatást kapott a fenntarthatóság szemlélete a tervezői munkában, az olyan design, amelyben a környezetkímélés, az újrafelhasználható anyagok alkalmazása, a költségtakarékos de „emberbarát” megoldások kerülnek előtérbe (Barcza 2011; Ferka 2009). E szemléletben kiemelt jelentőséget kap a lokalitás, a helyi adottságokhoz és szükségletekhez alkalmazkodás követelménye is.

153 A művészet eszközeinek használati lehetőségeiről lásd Csikszentmihályi 2009; Bodóczy 2012; Cosovan 2009.

154 Lásd 68. interjú.

2. A *tanárok* közül kiemelkednek a mintában egy-egy tanári karból kiemelkedő nők és férfiak, akik diákjaik kedvencévé, mesterévé, akár példaképévé is válnak. Közös jellemzőjük az átlagosnál erősebb *hivatástudat*. Valamennyien rendkívül szeretik szakmájukat, életenergiájuk nagy részét belefektetik. Szenvedélyesek, *motiváltak*, ezáltal magukkal ragadják hallgatóikat. Amit tanítanak, az vagy a mai napig is *kíváncsisággal* tölti el őket, vagy belőle új s új inspiráció felé kanyarodnak. Mindez azzal jár, hogy saját dinamikájuk, nyitottságuk ragad át diákjaikra is, *érdekesé* téve mind az oktatottakat, mind magát az oktatót. A merev tananyag-átadásal szemben e tanárok mindig *új módszereket* vetnek be az érdeklődés felkeltésére, a megértés fokozására. *Kellő rugalmassággal idomulnak a mindig változó helyzetekhez*, és sokan az *egyes diákok személyiségéhez* is külön-külön kulcsokat keresnek/találnak. Tekintélyük van, de általában *nem tekintélyelvűek*; kritikai véleményükkel példát adnak arra, hogy diákjaik is merjenek, tudjanak kritikusak lenni. Ezzel egyúttal elismerik azt is, hogy a serdülőkor (és a fiatal felnőttkor) természetéhez tartozik a lázadás, s annak nem leverését, hanem konstruktív tételét tekintik feladatuknak. Többnyire az oktatói hivatástudaton kívül nevelői hivatástudattal is rendelkeznek, olykor katartikus helyzetek teremtésével segítik egy-egy diák átlendülését személyiségfejlődése kritikus pillanatain. Mindehhez a művészekéhez hasonló *kreativitásra, alkotóképességre* is szükségük van (egyesek ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a jó tanár egyúttal jó színész, jó dramaturg és jó rendező is), és többre közülük az oldott légkört teremtő *játékos* is jellemző. Gyakran élnek azzal az eszközzel, hogy *saját tapasztalataik példáját* tárják hallgatóik elé, vállalva azt is, hogy gyengeségeik is napvilágra kerülnek, tudatosítva a nehézségek, hibák, kudarcok szükségszerűségével is a fiatalok identitásának kialakulásában általában nem könnyű folyamatát. Igyekeznek *erkölcsi mintát* is közvetíteni: fölé emelkedni az alantásnak, saját gyakorlatukban kerülni mindent, ami hazugság vagy hipokrizis (hiszen az ezekre különösen érzékeny fiatalok körében minden egyéb erőfeszítésük kárba vesznék, ha ezen a vizsgán elbuknának).¹⁵⁷ *Elfogadják a vélemények pluralizmusát*, nem erőltetik rá a tanulókra saját véleményüket, ugyanakkor *nekik maguknak mindig határozott véleményük van*, hiszen ezzel lehet példát adni arra,

157 A korábban említett „filozófusok” tekintélye is hasonló alapokon nyugszik; sok tekintetben ők is hasonló „tanárai” azoknak, akik az alternativitás példái közé választották őket.

mennyire fontos, hogy az embernek legyen – önálló – véleménye, s azért álljon is ki. Ahogy egyikük fogalmaz: „minden tanár választhat, hogy gondolkodtat-e, vagy végrehajthatat nevel”. Talán legfőbb közös sajátosságuk, hogy a fentiek következtében is hallgatóik azt érezhetik: ők fontosak oktatójuknak, s ami ebből következik: *van fontosságuk, jelentőségük a világban*. (Ami természetesen e jó pedagógusok esetében sosem jelentheti a diákjaik szeretetéért, elismeréséért való önälrendelő ácsingózást). Ellentétben azokkal a tanárokkal, akik rejtik tanítványaik elől ismereteiket, e pedagógusok mindent igyekeznek átadni tudásukból. Mindennek következtében ezek a kiemelkedő tanárok nemcsak tanártársaikhoz képest képviselnek pozitív alternatívát diákjaik szemében, hanem egyúttal egyes, a társadalomban domináns modellekhez képest is: a bemutatott sajátosságok közvetett *kritikai a hierarchikus szemléletnek, a versenyelv, a másokkal szemben érvényesített individualizmus mindenek-fölöttiségének, a személyi sajátosságokra érzéketlen piaci kiválasztódásnak*.¹⁵⁸

3. A következő hivatáscsoport az *önkéntesek, aktivistáké*. Közöttük igen sok fiatal, huszoneves található. Túl azon, hogy az ifjúkor általános sajátja az, hogy a fiatal ilyenkor helyét, az értelmes cselekvés lehetőségét keresi, a jelenkorban (örvendetesen) növekedni látszik az ilyen tevékenységet vállaló fiatalok aránya. Az esetek többségében a hivatalos munkalehetőségek között nem talált, értelmes, felemelő, lelki egyensúlyteremtő tevékenységforma *választásáról* van szó, (bár persze a nem pénzért végzett, de a társadalomnak és egyénnek is hasznos munka a magas munkanélküliség idején egyfajta „menekülési út” is lehet az aktivitás-szükséglet és

158 Néha közvetlenül meg is fogalmazzák, hogy mivel szemben képviselnek alternatívát. (Van, amikor keserűen, például abban az esetben, amikor egy középiskolai tanár arról beszél, hogy elavultnak érzi magát, mert ma „az ügyeskedés kap nagy teret”; ha az ember „mutatja magát”, ez többet jelent, mint a tényleges teljesítmény; a fiatalok e körülmények között a túlélésre játszanak, a minimumteljesítésre építenek /103. interjú/. Egy másik tanár, aki azt hangsúlyozza, fontosnak tartja, hogy morált, emberi tartást is adjon a diákjainak, ehhez hozzáfűzi: „lehet, ez ma már múlt századi” /70. interjú/). Az a mainstream nagy súlyának következménye, a mainstream nagy felelőssége, s még inkább növeli az „alternatívok” jelentőségét, hogy éppen e példaadó tanároknak kell azt érezniük: nem ők a „korszerűek”. (Jóllehet korántsem idős, megkeseredett emberekről, hanem frissen, nyitottan gondolkodó pedagógusokról van szó).

az önbecsülés megtartására). Több aktivista explicit módon ki is fejtí, hogy az alternatív jelleg a munka általuk használt fogalmára is érvényes. A hivatalos munkák nagy részét elidegenedettnek, agyonbürokratizáltak, társadalmi hasznosságától elszakítottak látják, s ezzel szemben találnak egyensúlyra, kielégülésre olyan önkéntes munkákban, amelyek *karitatív* jellegűek (tehát segítő funkciójuk, társadalmi *hasznosságuk* közvetlenül érzékelhető); *kreatívak* (tehát az ember nem egy lélektelen végrehajtó gépezet csavarjaként, hanem aktív egyéniségként tud benne megnyilvánulni); olyan munkában, amely – lévén önkéntes – *optimális mennyiségű*, az egyén energiáit nem kizsigerelő tevékenység, és többnyire kooperatív is, megadva az egyénnek a *közösség* mind ritkábban átélhető élményét is. Mindezeknek köszönhetően e szabadon választott (s ezáltal a szabadság érzését is közvetlenül sugárzó) munka *értelmes és örömmel végzett*, az egyént ily módon fiziológiailag is közvetlenül jutalmazó munka. Ugyanakkor többen tudatos szembenállást is megfogalmaznak a *munkanélküliséggel*, az egyén képességeit herdáló „*rabszolgamunkával*”, vagy a munka olyan öncélúvá váló önkéntes túlhajtásával, amit a „*work-alcoholism*” fogalma takar. Bírálattuk a kapitalizmus állandó növekedéskényszerével összefüggő, magasan pozícionált, de túlhajszolt, az egész életet a munkának alárendelő életforma, illetve az emberek nagy részét értelmetlen, szellemi-lelki kielégülést nem nyújtó, a személyiség sajátosságaira érzéketlen tevékenységekbe kényszerítő foglalkoztatási formák kritikája is. Megfogalmazzák, hogy – az agyonhajszolt menedzserek által jelképezett (de sokkal többek által követett) úttal szemben – jóval kevesebb pénz is elég lenne a magas életszínvonalhoz, ám a növekedésre épülő rendszer ezt a választást a mainstream munkaformákban nem teszi lehetővé. A jelen társadalomban ugyanakkor adottak olyan csatornák, amelyeken keresztül azok, akik aktívan keresik céljukat, megtalálhatják az alternatív munkavégzés lehetőségét. S egyáltalán nem csak „idealista” altruistákról van szó. Számos önkéntes, aktivista nagyon is *gyakorlatias* megfontolásból, kézzel fogható hasznú, bizonyítható értelmű feladatokat keres, s talál meg a karitatív szervezetekben, szociális munkásként, vagy különböző érdekvédő, jogvédő mozgalmakban és intézményekben. Egy olyan társadalomban, amelyet a felelőtlenség aggasztóan széleskörű elterjedtsége jellemez, az is fontos szempont sokak számára, hogy átélhessék az önként vállalt *felelősség* súlyát, ami legalább annyira emelője az egyénnek, mint terhe; s rendszerint

a résztvevők egymás iránti *kölcsönös tiszteletével* is együtt jár. Azt is többen hangsúlyozzák, hogy e munkákban nincs korlátozó munkaszerződés, s ez *függetlenségérzést* is biztosít, továbbá nem kell betagozódni hivatali hierarchiákba, a főnöknek a beosztott fölött túlhatalmat biztosító viszonyokba, tehát az egyén önértetét nem kezdik ki az egyenlőtlenség negatív hatásai sem.

Az e csoportba sorolható személyek elsősorban tehát a *társadalom foglalkoztatási rendszerének* főáramával, hivatalosan preferált munkaformáival szemben „alternatívok”, (legyen szó akár a nagy mértékben elbürokratizált és alkalmazottjait időnként agyonterhelő állami, akár a munkavégzők képességeit, energiáit gyakran szintén szélsőségesen kizsákmányoló magánszektor által kínált munkalehetőségekről); s gyakorta tevékenységük tartalmával is e foglalkoztatási rendszer kritikáját nyújtják. A munkanélküliek körében végzett szociális munka, a sérült emberek támogatása például arra adott válasznak is tekinthető, hogy a társadalomban uralkodó *versenyelv, piaci logika, teljesítménykényszer* kiszelektálja azokat, akik nem felelnek meg az ezen elvek szerint szerveződő világnak, (vagy hátrányban vannak e világ logikája szerint). Az ilyen kiszorulókat támogató, életük értékesként elismerése, speciális értékeik hangsúlyozása a teljesítményelv, a mindenek fölé helyezett haszonelv indirekt kritikája is. A fellépés a kiszolgáltatottság különböző fajtái ellen,¹⁵⁹ a gyerekek és egyéb kiszolgáltatottak védelmében (vagy akár az állatok kiszolgáltatottsága ellen szót emelve) a társadalom dezintegráltságával, atomizáltságával, az empátia hiányával való szembeszögülés is: a „*mindenkire szükség van*” szemlélete, a hajléktalanokkal, mélyszegénységben élőkkel vállalt szolidaritás egy humanisztikusabb, igazságosabbnak remélt világrend jegyében próbál szembenenni a mainstream szelektáló hatásaival. Hasonló eszmények vezetnek az önkéntesség azon formáit, amelyek más országok, szegény, háború-, betegségepusztította társadalmak embereivel vállalnak szolidaritást; ez esetekben gyakran az a motiváció is jelen van, hogy kilépve a modern civilizáció világából levetkezzék annak élet- és természetidegen, irracionálisan pazarló és enervált, dekadens jellegét, s *feltöltődjenek* a nehéz kihívások, az emberhez méltó nagy feladatok energiáival.¹⁶⁰

Gyakran az e csoportba soroltakhoz sok mindenben hasonló motívumok vezetnek olyan emlé-

159 Például 7, 44, 67 interjú.

160 Az önkéntességről lásd Bartal – Kmetty 2011; Fényes – Kiss 2011.

tett *vállalkozókat* is, akik szintén közhasznú tevékenységnek kötelezik el magukat; a különbség csak az, hogy ők ezt nem elsősorban egy közösségbe csatlakozva teszik meg, hanem vagy maguk hoznak létre közösségeket, társulásokat, vagy pénzüikkel támogatják azokat, vagy egyedül tevékenykednek; s hogy a közhasznú tevékenységet egyes esetekben megpróbálják lehetséges megélhetési formaként is működtetni. E vállalkozások sikere vagy sikertelensége annak fokmérője is lehet, hogy a társadalom integrációs mechanizmusai mennyire biztosítanak lehetőséget a felsorolt alternatívaként felmerülő célok rendszerbe-épülésére, illetve mennyire van átjárás vagy mennyire élesek a határok a piaci logikájú mainstream és az alternatív stratégiák között.

A segítők csoportjába sorolhatjuk a „*gyógyítókat*” is. Őket is a szolidaritás, a másokon segítség vezeti. „Alternatívva” az teszi őket, hogy valamilyen sajátos módon, többnyire a hivatalos egészségügyi rendszeren kívül (és gyakran ellenszolgáltatás nélkül, valamilyen más, pénzkereső foglalkozás mellett) végzik tevékenységüket. (A viszonyítási alapot képező „mainstream” tehát az ő esetükben az egészségügyi rendszer fősodrát jelenti).¹⁶¹ Jelentős részben más kultúrákban létrejött megoldásokat képviselnek, ilyenek terjesztői közé szegődnek; e vonzalmaikkal közvetve a saját társadalmuk bírálatait is adják, amelyről úgy látják, a maguk eszközeivel kevésbé tudják kezelni a problémákat (e tekintetben attitűdjük – a saját civilizációjuk domináns rendszerükből való kivonulásuk – hasonló a más országokban feladatokat vállaló önkéntesekhez, a különbség az, hogy ők nem pusztán a maguk személyiségének megerősítését, energiáik feltöltődését nyerik a másik kultúrából, hanem annak előnyeit a hazai társadalomban is terjesztetni igyekeznek).¹⁶² Az erős hivatástudat és ezen keresztül öntudat a művészekhez és a sikeres tanárokhoz hasonlóan őket is jellemzi, s annyiban is eltér a mainstreamhez sorolt gyógyítókéttől, hogy míg az egészségügyi rendszerben a felelősség igen megosztott, az alternatív gyógyítók gyakran személyükben vállalják magukra a felelősséget; e tekintetben – az ő „alternatív” jellegük olykor ezzel is jellemezhető – visszatérve azokhoz a szerepekhez, amelyek az egészségmegőrzés rendszerét, az egészségügyet (Foucault által meg-

győzően leírt¹⁶³ ipari és államhatalmi jellegű megszerződése előtt jellemezték. Sok, a mintánkba került gyógyítóra nem ez a jellemző. Jónéhányan az egészségügyi rendszeren belül tevékenykednek; az ő „alternativitásuk” gyakran csak (a jó tanárokéhoz hasonló) fokozott hivatástudatukban, véleményüket mindig és mindenkivel szemben vállaló „nehéz ember” voltukban van. A megkérdéztet gyógyítók között szembetűnő a *holisztikus* szemlélet gyakorisága: a mintába került pszichológusoknak szinte mindegyike például az ember egészben való szemléletét, rendszerként való megközelítést képviseli, s ez is alternatíva a gyógyítás emberi testet és pszichét, az egyes testi szerveket és működéseket még mindig nagyrészt külön kezelő mainstreamjéhez viszonyítva. Külön modellt képeznek azok, akik a gyógyító tevékenységek rendszeréből egy-egy célt kiemelve, arra *mozgalmat szerveznek, szervezetet, alapítványt stb. hoznak létre* (ezzel egyesítve a gyógyító, az aktivista – s egyes esetekben akár a vállalkozó – említett sajátosságait). Gyakran személyes, családjukban történt tragédiák, tapasztalatok vezetik őket erre az útra, de ők – s az interjúkészítők vélhetően éppen ezért tartották őket „alternatívoknak” – nem álltak meg a személyes nehézségekkel való küzdelemnél, hanem azt azonnal kitágították a hasonló nehézségekkel küzdőkkel való szolidaritás, segítségnyújtás útjává. S ez is valóban alternativitást jelent a mainstream szolidaritáshiányos, a társadalom tagjait atomizáló, az individualizmust túlfutató tendenciáival szemben.

A további modellvariációk már nem egy-egy hivatásfajtaéhoz köthetők.

Hitek

4. *A hit, a spiritualitás, transzcendencia iránti igény, a vallásos attitűd* az alternativitás egyik fajtája lehet egy szekularizált, gazdasági, társadalmi rendszerét minden transzcendenciától elválasztva formáló társadalomban. Mégis furcsa lenne „alternatívként” beszélni olyan életstratégiáról, amelynek különböző formái a társadalom tagjainak nagy részére jellemzőek. (S a jelen körülmények között már az sem érvényes, ami az államszocializmus idején, hogy az államhatalom, a hivatalosság vallásellenes lenne, s ez tenné a hívőket „alternatívva”). Olyanoknak, akiket elsősorban mélyen átélt vallásos hitük alapján választottak az interjú készítői az „alterna-

161 Az egészségügyről lásd például Losonczy 1989.

162 Természetesen a kétféle segítőtvevényesség hasznosságában nincs értékkülönbség; e tekintetben mindegy, hogy az általuk felkínált segítség más, balsorsú népek tagjait vagy saját honfitársaikat éri el.

163 Foucault 2000.

tívak” körébe, e hiten kívül további megkülönböztető sajátosságai is vannak. Egyrészt a spiritualitás mindegyiküknek fokozott belső harmóniát, vonzó, (kiválasztóik számára is szembeűnő) *lelki egyensúlyt* ad. Ez nem minden, magát hívőnek tartó ember sajátja, interjúalanyaink többségének azonban igen. Valamennyien olyan emberek, akik *teljes életükkel igazolják, mindennapi életükben gyakorolják elveiket*, (tehát mélyen belsővé tették azokat, s elveik és gyakorlatuk ekképpen összhangban vannak – ez sem minden „vallásos” emberre jellemző). Többen közülük olyan *bensőséges hitel* élnek, amely a transzcendenciát közvetlen kapcsolatba hozza a mindennapi élettel, annak etikai tartalmát adva. Némelyek azt hangsúlyozzák, hogy a transzcendenciához való viszonyukban nekik nincs szükségük közvetítőkre, az *személyes vallásosság*, s vannak, akik azt is kiemelik, hogy az egyházak nem igazán szolgálják azt a hittel áthatott életeszmenyt, ami őket vezérli. Persze sokan az interjúalanyok közül aktív, „gyakorló” tagjai egyházuknak, sőt, papok, szerzetesek is vannak közöttük; ezeket az egyházi személyeket viszont kiválasztóik – a fent említett sajátosságaiknak köszönhetően – paptársaik, szerzetestársaik közül is kiemelkedőnek, választott életútjukat nem szokványosnak, rendkívülinek tekintik. (Az egyházzal, mint részben elidegenült szervezettel szemben egyesekben kialakult kritikai alapállás többeknél azért nem vezetett az egyháztól való elfordulásra, mert annak egyes papjaiban lelkesítő példára, az eredeti eszményeket közvetítő, igazi hívő „lelki pásztorokra”, példaemberekre találtak. S a mintánkba került egyházi személyek jelentős része éppen ilyennek mutatkozik). Hívó interjúalanyaink többségének közös vonása, hogy bár többen közülük „beleszúlettek és belenőttek” vallásukba, nem tekintik azt kétszen kapott szabályrendnek, hanem erős belső motívumokat követnek: az igényt a *saját belső út*, és a *belső rend* megteremtésére, a *transzcendenciával* való kapcsolatra, arra, hogy az egyén élete ne záródjék be az individualitásba, hanem *magasabb célokhoz* kapcsolódjék. A hit azáltal, hogy áthatja, *meg is emelje, nemesebbé tegye* a mindennapi létet. Akár tudatosan-keresően, akár ösztönösen mindannyiukban hatnak *etikai igények*; nem külső parancsok, hanem belülről kiküzdött rendezőelvek; a dogmatizmussal szemben a nyitottság jellemző rájuk. Többségük az eredeti evangéliumi üzenet, a „jó hír” jegyében az egyik létparancsnak tekinti azt, hogy „örömmel kell megélni az életet”, azt Isten adományának tekinteni, minden eleméhez szeretettel közeledni, ami persze *felelősséget* is magában foglal. Az effajta

vallásosság kiegyensúlyozottsága két rossz végtellett: a világot „siralomvölgynek” látó, az életet szenvedésként felfogó alapállással és a felelősség nélküli hedonizmussal is szemben áll. Az eddig bemutatott modellek tagjai között is sok a hívő, akiket éppen a hitük segít művészetükben, tanító vagy gyógyító tevékenységükben, a vállalkozásukhoz szükséges kitartásban. A társadalom mainstream-jével legfőképpen abban helyezhetők szembe, hogy távol áll tőlük annak *lélektelen materializmusa*, a minőséget nélkülöző *menyiségelvűsége*; mindenekfeletti *haszonlogikája*, külsőségekkel foglalkozása, ahelyett, hogy a bensőjükben raknának rendet, s reális önértékeléssel, önbizalommal a test-lélek-szellem harmóniájára törekednének.

A többségükben keresztény hívők mellett szerepelnek az interjúkban buddhista, hinduista, muszlim és zsidó hívők is: a fent említett sajátosságok e különböző hitek követőinek általában közös jellemzői. Aki felnőttként úgy döntött, hogy felnevelő vallása helyett valamelyik – európai szemmel „egzotikus” – spirituális utat választja, abban nyilván munkált a saját civilizáció (és a felnevelő vallás, egyház) mainstream-jével való elégedetlenség is, a kiábrándulás annak kiüresedett formalizmusából, az egyházak dogmatizmusából, (s ennyiben az ő attitűdjük is rokonítható a maguk feladatát távoli országokban megtaláló önkéntesekével). De valamilyen szempontból mindannyian „ugyanoda” érkeznek; ebben vagy abban a szemléleti rendszerben belső békére, etikai iránytűre, szeretetre-szolidaritásra és a transzcendencia felemelő érintésére találva. Az „orientalista” vallások és életgyakorlatok keresztény gyökerű felvállalói többnyire a vallások közti „békét” is megkötik: többen meg is fogalmazták, hogy az ő hitükben, szemléletükben összefonódnak, egymást erősítik a keresztény és a (többnyire a maguk nyugati életviteléhez és szemléletéhez igazított) keleti tanítások.

5. Hívői nem csak vallásoknak lehetnek. Magasabb célokhoz világi eszmék követése is kötheti az embert. Több interjúalany a világi *humanizmus* (az embervoltra való büszkeség és a többi ember iránti felelősség) etikai alapállásában talál hasonló, belső egyensúlyt is adó életelveket, mint a vallásos hívők.

6. A valláshoz hasonló erős emocionális töltést ad sokaknak a *nemzeti elkötelezettség* is. Ha leválasztjuk erről a ma olyannyira felkorbácsolt politikai indulatokat, a nemzetet olyan közösségformának találhatjuk, amely magához vonja az em-

ber identitás-adó érzelmeit; több interjúalanyunk erős szenvedéllyel, bensőséges érzelmekkel beszél a nemzetéhez fűződő viszonyáról, amelyben benne van az egyént az individuális életkereteknél tágabb horizontokhoz kapcsoló magasabb cél, a közösségért vállalt felelősség,¹⁶⁴ a nemzet érdekeiből levezetett etikai premisszák. Az e modellt követő interjúalanyok nagy része a maga nemzethez tartozását mint beágyazottságot (anyanyelvébe, kultúrájába, lakóközösségébe, felnevelő közösségébe illeszkedést) az ember természetéhez-tartozásához hasonló módon éli meg, s szemléletükben a nemzeti érzések többnyire összefonódnak a természetesség, a hagyományokhoz fűződő szerves kapcsolat eszményével, a hagyományok továbbéltetésének igényével. Ezekhez kötődve ők is elhatárolódnak a *globalizáló* mainstreamtől, s annak a nemzeti érzésektől idegen (a nemzet érdekeivel pedig általuk szembenállónak érzékelt) elemeitől. Az általuk használt megfogalmazásokat sorolva: az individualizáció és az urbanizáció túlfutásával, a kulturális sokszínűség sorvadásával, a technokrata és haszonelvű szemlélettel, a neoliberalizmussal, a közösségek gyöngülésével, az erőforrások pusztításával. A természetesség és a hagyományok továbbvitelének igénye kritikussá teszi őket a „túlpörgés”, a munkahajza jelenségei iránt is.

Civilek, kivonulók, koherens életük

Több más módon is megvalósulhat „alternatív életstratégia”.

7. Egy demokratikus hagyományokban szegegyebb, önszerveződő közösségeitől a diktatúrák által megfosztott társadalomban a *civil szerveződésekben* való aktív részvétel, s főként az ilyenek kezdeményezése a szűkebb értelemben vett politikai magatartást is alternatív jelleggel ruházhatja fel. A mainstream itt a pártpolitizálást jelenti, s „alternatívnak” azok látszanak, akik hangsúlyozottan „civilként” fogalmazzák meg társadalom- és hatalom-kritikát; s akik elutasítva a pártok közti csatározásokat,

állóháborúkat, azt képviselik, hogy az embereknek saját kezükbe kell venni sorsukat, s nem a pártok közvetítésével (és a pártpolitika – gyakran kölcsönös gyűlölködéshez vezető, a meglévő ellentéteket elmélyítő – módszereivel), hanem közvetlenül kell érdekeiket illetve a különböző közérdekű ügyeket képviselni. Viszonylag sokan vesznek részt az interjúalanyok közül civil szerveződésekben, s még többben hangsúlyozzák ezek fontosságát.¹⁶⁵

8. Míg a civil szerveződések azt az életstratégiát választják, hogy igyekeznek minél aktívabban részt venni a közügyekben, és ily módon mintegy „kívülről befelé” hatást gyakorolni a mainstreamre, sokan az ellenkező irányt, a „*kivonulást*” választva válnak alternatív mintaadókká. A „kivonuló” attitűdben többnyire az a vélemény tükröződik, hogy a társadalom magjában, a mainstream uralta terepen nem valósíthatók meg a kívánatos célok. Ez rendszerint olyan korszakokban válik jellemzővé, amikor az uralkodó viszonyok mind kevesebb vonzó vonással, jövőperspektívát adó tartalékkal rendelkeznek, de ugyanakkor kereteik túlságosan stabilnak látszanak ahhoz, hogy (közeli) lényegi változásban lehessen reménykedni. Victor Turner, aki a társadalmakat 1) az embereket /az eredeti összetartozás és egyenlőség szellemében/ összekötő és a különböző, az igazságosság szellemét felelevenítő eszmények jegyében való megújulásra nyitott „*communitas*, valamint 2) a különbségeket erősítő, a társadalmi viszonyokat stabilizáló (a civilizációk kialakulásával kialakuló és mind bonyolultabb szerkezetekben megvalósuló) „*struktúra*” kettőségében ábrázolja – s azt vallja, hogy az egyik komponens túlfutása mindig a másik erősödésének szükségességét hozza magával –, a „kivonulókat” a „*communitas*” képviselőiként jellemzi.¹⁶⁶ A „kivonuló” egész életvitelükkel kifejezik, hogy más utat választanak, mint a főirány, de azért nem tűnnek pusztán individualista különcöknek, azért jelenthetnek vonzó példát mások számára, mert a választott életvitel valamiképpen az elvesztettnek, visszaszorultnak érzékelt harmonikusabb állapot közös élményét és közös igényét mozgósítja. A mai „kivonuló” gyakran az urbanizáció negatívumaival helyezik szembe a maguk választott életformáját: a kivonulást nem mindig a szó szoros értelmében megvalósítva. (Vannak közöttük, akik

164 Sokan azok közül, akik valamilyen mértékben elfogadják a társadalom vertikális tagolódását, ezt úgy tudják összeegyeztetni az igazságosság-eszménnyel, hogy az elit felelősségét hangsúlyozzák: „Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre és az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon” (Bibó 2004:418).

165 Lásd például 7, 35, 105, 109, 114, 159, 164, 171, 179, 180, 187, 206, 238, 241 interjúk. Lásd erről: Kondorosi 1998; Gerő 2012; és Kuti–Marschall (www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC).

166 Turner 2002.

vidékre, olykor még a falvaktól is távoli tanyákra költözve tudják megteremteni a maguk számára kívánatos „alternatív” életformát, mások viszont a városi közegben maradvá törekszenek az – általában egyébként a vidéki létehez, annak többnyire némileg idealizált képéhez kapcsolt – *közösségibb-személyesebb, természetközelebbi, a hagyományokra, a lokális értékekre, a kooperációra, a környezet védelmére* épülő életvitel megteremtésére). A kivonulás nem ritkán a szó szoros értelmében is közösségi jellegű: egy-egy kis közösség (többnyire baráti családok közössége) együtt próbál meg felépíteni egy, meggyőződésük szerint tisztább, emberibb életformát.¹⁶⁷ A „kivonulók” olyan eszmevilágot képviselnek, amely sok vonatkozásban a ’60-as évek alternatív mozgalmaihoz kötődik. Ez a nemzedék előbb a hippie-ideológia megjelenésével szegült szembe az ipari társadalommal és militarizmusával, a konformizmussal és konzumerizmussal, majd viszonylag széles tömegek csatlakoztak a zöld mozgalmakhoz, lettek a környezettudatosság, a természetvédelem képviselői.¹⁶⁸ A gondolatrendszer a kilencvenes évek konzervatív hullámával találkozva a modernizmus kritikáját sok esetben összekapcsolta a népi-nemzeti szellemiség hagyományésztésével és a vallási megújulás iránti vonzalommal is. A gondolatrendszer középpontjában a *haszonelvű mainstream kritikája* áll: elutasítása annak a szemléletnek, amely a természetet erőforrásnak tekinti, kizsákmányolja; az embert elidegeníti, természetellenes életformákba kényszeríti, képességeit elsorvasztja, egyszerűsíti. Ezzel szemben fogalmazódik meg a természettel való egység, a természet tiszteletének eszménye, a diverzitás megbecsülése és védelme, amelyben a természeti diverzitás minta a társadalmi, emberi és kulturális diverzitás számára is.¹⁶⁹ Eszmény számukra a személyre szabott és közösségbe ágyazott, nem elidegenedett, az élet természetes alap-értékeit felerősítő, azokat megbecsülő életforma. Hasonlóképp a függetlenség, a tág értelemben vett önállóság képessége, az emberi alkotóképesség, az esztétikum és a kétkezi munka együttes kultusza. A természetesség eszményítése gyakran puritanizmusban is megnyilvánul (a fenntartható fejlődés elvével összhangban a felesleges dolgok kiiktatását, a szükségletek önkéntes, belső meggyőződésből vállalt redukálását is jelenti).

167 Különösen kedvező terepet nyújtanak ehhez egyes elnéptelenedett falvak, ahol a „kivonulók” zárt és teljes faluközösséget tudnak teremteni. Lásd például a somogyi Visnyeszéplak történetét.

168 Klaniczay 2003.

169 A diverzitásról lásd például Csányi 2000.

Mindezzel igen sokféle változatban lehet találkozni, a szélsőséges (például még az ünnepeket is „feleslegesként” kiiktató) puritanizmustól az egész életből ünnepet csináló (a természet nagyszerűségét ünneplő) ritualizmusig. Egyes esetekben a „kivonulás” a „hivatalos” világtól való idegenség jegyében az ahhoz kötő kapcsolatok minimalizálására irányul, máskor egyszerűen az egészséges élet vágya vezérli; van, amikor az elsődleges cél szépnek, de megtámadottnak látott értékek és életformák őrzése, s van, amikor felkészülés az egész civilizáció összeomlásának lehetőségére. A különbségek folytán közülük sokan talán nem is fogadnák el, hogy közös nevezőre hozzák őket, hiszen lehet, hogy a vallásos és erős nemzeti elkötelezettségű „kivonuló” a hippie-szemléletűekben a dekadens „túloldal” képviselőit látja, az alapvetően lázadó attitűddel bíró „kivonuló” meg tiltakozna az ellen, hogy neki bármi köze is lenne „konzervatívizmushoz”. A közös vonások mégis szembetűnőek. Nem véletlen a szecesszió iránti vonzalom sem (már a hetvenes évek óta). A mai kivonulók szellemisége ugyanis kétségkívül rokon Henry David Thoreau, William Morris és mások tizenkilencedik századi kivonulásával.¹⁷⁰ Ők is az ipari társadalom, a természetire rátelepedő elgépiesedés, a túrburbanizáltság, a lélektelen bürokratizálódás, a haszonelvűség (és gyakori megfogalmazásuk szerint: a kizsákmányolás és a nyárspolgári önelégültség) világával fordultak szembe, ők is *viszszakanyarodtak* az elhagyott természeti alapokhoz, ők is nagyra becsülték a népi hagyományokat és rájuk is nagymértékben hatottak a (természettel való harmónián alapuló) keleti filozófiák, (amelyekhez ők is társítottak – a romantikában újra-felfedezett – őskeresztény elemeket). Vannak azonban különbségek is: a huszonegyedik század eleje nem a tizenkilencedik század. A közben eltelt több mint száz esztendőben egyrészt folytatódtak a korábbi tendenciák, s a mai viszonyok között a korábbiaknál nagyságrendileg nagyobb mértékű elgépiesedés, urbanizáltság és individualizáltság jellemző; mára az akkor az ipari társadalommal még többé-kevésbé szembehelyezhető mezőgazdaság is ipari jellegűvé vált. Kialakult a fogyasztói társadalom, ami minden korábbinál szélesebb körben és hatékonysággal terjeszti az anyagi javak kultuszát. Az individualizáció

170 Lásd Thoreau 2008; Morris 1973. Nálunk Körösfői-Krieschék, Nagy Sándorék közössége indult el hasonló úton a huszadik század elején a gödöllői telep létrehozásával, ami nem egyszerűen művésztelep volt, hanem életforma-kísérlet is. A magyar kísérletekről lásd Gellér – Keserü 1987; Kós – Gall 2002.

az akkor még nagyrészt eleven közösségi életformák nagy részét felszámolta (a faluközösségektől a különböző városi „testvériségeken” át a többgenerációs nagycsaládig).¹⁷¹ A diktatúrák és világháborúk tapasztalatairól nem is beszélve. Mindez azt jelenti, hogy egyrészt a „kivonulók” által tagadott erők sokkal nagyobbak lettek, másrészt ők maguk sem tudják teljesen kivonni magukat a fejlemények hatásai alól. A mai „kivonulók” legyenek bármilyen lelkes hívei például a kézműves-eszménynek és a természetelvűségnek, valamilyen szinten többnyire beépítik életükbe a high-tech eszközöket is, (tudatosan vállalva azok ésszerű keretek közti használatát). Az ő közösségeszményükben jóval erősebb az individualitás védelme, mint a tizenkilencedik században volt. Önellátás-elképzeléseikbe beépültek a háborús nélkülözések szülei-től-nagyszülei-től átvett tapasztalatai is. De nemcsak másként, más tapasztalatok birtokában követik lényegében ugyanazokat a célokat – arculatuk egésze is más jellegű. A tizenkilencedik századi szecesszióban több volt a tudatos szerepjátszás (ma, a virtuális valóságok világában a szerepjáték és a valóság közti határok sokkal kevésbé élesek); a tizenkilencedik századiaknál (a romantika szellemiségében élve) sokkal hangsúlyosabb volt az élet-, és halálkultusz, (a dekadens mainstream elutasítása közben az akkor új irányzatot magát is áthattották a dekadens korszakok jellegzetességei, ettől a mai kivonulók életérzése többnyire mentes). A fő különbség pedig talán az, hogy míg a tizenkilencedik századi kivonulás – bár szándékuk szerint a világ megújítására irányult – (a teljesen más irányba száguldó világban) a marginalizálódás vállalását is jelentette; a mostaniak – minthogy a „zöld ideológia” a korszak egyik erős befolyású eszménye –, még amikor a szó szoros értelmében is „elvonulnak a világtól”, alternativitásukat a két legfőbb lehetséges alternatíva között választásként élhetik át.

9. Interjúalanyaink közül sokakat azért választanak az interjúk készítői, mert életük a „*reneszánsz emberhez*” kötődő képzeteket idézi: sokoldalúak, számos – olykor egymástól távoli – területen is kipróbálják képességeiket, s az ilyen életfelfogás vállalása is nagyon elüt attól a szemlélettől, amit a mainstream sugall. (Mivel ez a sajátosság több, a

fentiek során különböző csoportokba sorolt válszóóra is jellemző, sajátosságaikra még a következő alfejezetben is visszatérünk).

10. Végül mindenképpen ki kell emelnünk interjúalanyaink azon csoportját, akiket nem különös tevékenységük, s nem is a mainstreammel így vagy úgy szembeforduló attitűdjük alapján tartanak kiválasztóik „alternatívnak”. Az ő esetükben a vonzó személyiségminta, az autentikusként megélt élet, a koherenciaérzés, a hitelesség, az elvek és gyakorlat egysége a meghatározó. Ha feltételezzük, hogy a mainstream nem tesz lehetővé igazi harmóniát, (mert a túlpörgést, a teljesítményhajsztát és az embereket egy-egy „hasznos” vonásukra redukáló, s ezzel személyiségüket megcsonkító életvitelleket preferálja), akkor nyilvánvalóan „alternatív utat” képviselnek azok, akik egy ilyen világban is képesek a belső harmónia megteremtésére, s kiemelkednek azok sokaságából, akik távol vannak ettől. Az *önazonosság, az egységben tartott élet, a harmonikus kapcsolatok, a kedvesség, szeretetteljesség, a „szépen élni”* eszménye ritkasága révén is külön értékkel ruházódik fel. Ilyen példaképpül választott embereket sok interjúkészítő a saját családjában talál, (mások baráti körükben, kollégáik, tanítóik, egyéb ismerőseik között lelik fel őket). Ezekhez az emberekhez gyakran „semmi különös” sem fűződik, (van, aki önmagát is „átlagos hétköznapi emberként” definiálja), a harmónia, a derű, a pozitív gondolkodás azonban azt sugározza, ami *minden alternativitás* közös lényegét adja: a jelen sok szempontból negatívnak, igazságtalannak, csonkítóknak, torzítóknak, emberellenesnek látott mozzanatainak ellentétét.

A több mint kétszáz interjúalany között a legkülönfélébb életkorú emberekkel találkozhatunk. Alternativitásuk nem mindig jelenti azt, hogy amit képviselnek, eltér a kor divatjaitól (hiszen például a környezetvédelem vagy a sérültek segítése az utóbbi időben divatosnak is mondható); a lényeg mindig az, hogy az uralkodó társadalmi viszonyok integrálják-e ezeket a divatokat a maguk érdekei szerint alakítva azokat, vagy sem. Az „alternatívokban” az a közös, hogy életformájukban nem az uralkodó viszonyok által sugárzott értékrend dominál, hanem *saját értékrendjük*. Ez a saját értékrend származhat jóval régebből, mint a fennálló világrend, (sok esetben éppen azért is más, mint a „mainstream”, mert a mainstream éppen ennek vagy annak a szemlélet-

171 Az urbanizáció és individualizáció tendenciáiról lásd például Lasch 1996; Bauman 2003; A Gergely – Bali 2007; Csanádi – Ladányi 1992; Csizmady 2008; Csizmady – Csurgó 2012; Dúll 2010; Enyedi 2007; Hankiss 2005; Kovács 2012; Szirmai 1988, 2007; Utasi 2004.

nek a *visszaszorításával* lett mainstream-mé).¹⁷² Ám sosem ez a lényege – hiszen akkor el lehetne intézni képviselőit azzal, hogy egy „túlhaladott”, „múltbeli” szemléletet, értékrendet képviselnek. Az itt használt értelemben „alternatívának” akkor tartanak valakit, mintáját, példáját akkor érzik tiszteletre méltónak, amikor – származzék ez a minta a régmúltból vagy a legújabb időkből – egy másféle (emberibb, igazságosabb, stb.) jövő lehetőségét látják benne.¹⁷³

Felhasznált irodalom

A. Gergely András – Bali János szerk. 2007 *Városképzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai*. MTA PTI – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest.

Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2012 Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 343-357.

Albert Fruzsina – Dávid Bea 2007 *Embert barátjáról*. Századvég, Budapest.

Babbie, Earl 2003 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest.

Barcza Dániel 2011 Szociálisan érzékeny design. *Kultúra és Közösség*, 3:49-54.

172 Ez érvényes a bensőséges vallásos hittel átitatott világképre, vagy a hagyományos közösségi etikára éppúgy, mint például az úgynevezett szocialista társadalmakban elültetett, s a rendszerváltással idejétmúlttá tett értékekre. (Társadalmi igazságosság, szolidaritás, munkához, kultúrához, egészségügyi ellátáshoz való alanyi jog). Más-más módon, de a jelenlegi mainstream ezek mindegyikét kiszorította a terjesztett értékrend centrumából.

173 Amikor Kovács András 1964-ben bemutatta *Nebéz emberek* c. filmjét, a mainstream Magyarországon egy dogmatikus, a piaczgazdaságot tagadó szocialista ideológia volt. Kovács filmjében olyan, akkor alternatív értékeket képviselő emberek jelentek meg – az innováció, a vállalkozói szemlélet, a teljesítmény- és sikerorientáció, a gazdasági racionalitás reprezentánsaiként –, akik nyomában aztán mind nagyobb hangsúlyt kaphatott az a folyamat Magyarországon, amely végül átvezetett a piaczgazdaságba. Ez tehát akkor ebből a szempontból „úttörő jelentőségű” film volt. Nem állítható, hogy a jelenleg bemutatásra kerülő alternatívák hasonló módon „hordozzák a jövőt”. De ennek – az ő interjúikban megjelenő célok, értékek, megoldások új mainstreammé váló összeállításának – lehetősége az ő esetükben sem tagadható.

Bartal Annamária – Kmetty Zoltán 2011 A magyar önkéntesek motivációi. *Civil Szemle*, 4:7-30.

Bauman, Zygmunt 2003 *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.

Beck, Ulrich 2003 *A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég kiadó, Budapest.

Bell, Daniel 1976 *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann, London.

Beniger, James Ralph 1986 *The Control Revolution (Technological and Economic Origins of the Information Society)*. Harvard Univ. Press, Cambridge – London.

Bennett, Andy 2005 Szubkultúrák vagy neotörzsek. *Replika*, 53:127-143.

Bibó István 2004 Elit és szociális érzék. In *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Corvina.

Bodóczky István 2012 *Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről*. UKFA, Budapest.

Bourdieu, Pierre 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat, Budapest.

Bourdieu, Pierre 2000 *Férfuralom*. Napvilág, Budapest.

Böröcz, József 2010 *The European Union and Global Social Change*. Routledge, London – New York.

Castells, Manuel 2006 *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II*. Gondolat – Infonia, Budapest.

Cosovan Attila 2009 *Disco. – Design kommunikáció*. Co&Co Communication, Budapest.

Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne – Olt Gergely 2012 *Átváltozóban*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest.

Csanádi Gábor – Ladányi János 1992 *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest.

Csányi Vilmos 2000 *Az emberi természet: humán etológia*. Vince, Budapest.

Csíkszentmihályi Mihály 2009 *Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Akadémiai, Budapest.

Csizmady Adrienne 2008 *A lakóteleptől a lakóparvig*. Új Mandátum, Budapest.

Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett 2012 A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In Kovách Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 149-167.

- Debord, Guy 2006 *A spektakulum társadalma*. Balassi, Budapest.
- Dúll Andrea 2010 *A környezetpszichológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest.
- Enyedi György szerk. 2007 *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA TKI, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006 *Kis helyek, nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2009 *A pillanat zsarnoksága. (Gyors és lassú idő az információs társadalomban)*. L'Harmattan, Budapest.
- Feischmidt Margit 2007 A megalapozott elmélet. In Kovács Éva szerk. *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban*. Regio könyvek, Budapest, 234-242. www.elte.hu/szabaddolcsoszet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Ferge Zsuzsa 2010 *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*. Napvilág, Budapest.
- Ferkai András 2009 „A jövő nemzedék egészsége fontosabb minden stíluskérdésnél” Építészek a falukutatásban és a népi szociográfiában a két háború között. *Kommentár*, 1:21-35.
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella 2011 Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség*, 1:35-47.
- Foucault, Michel 2000 *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Budapest.
- Garnham, Nicolas 2000 *Emancipation the Media and Modernity. (Arguments about the Media and Social Theory)*. Oxford Univ. Press, Oxford – New York.
- Gazsó Ferenc – Laki László 2004 *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág, Budapest.
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba szerk. 2006 *Ifjúságszociológia*. Belvedere, Szeged.
- Gellér Katalin – Keserü Katalin 1987 *A gödöllői művésztelep*. Corvina, Budapest.
- Gerbner, George 2000 A média rejtett üzenete. Osiris – MTA – ELTE, Budapest.
- Gerő Márton 2012 A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. In Kovács Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 317-343.
- Habermas, Jürgen 2001 *A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete)*. Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss Elemér 2002 *Új diagnózisok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér 2005 *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér 2006 *Félelmek és szimbólumok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér 2012 *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér – Heltai Péter szerk. 2010 *Té rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. Médiavilág Kft, Budapest.
- Inglehart, Ronald 1990 *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Inglehart, Ronald 1997 *Modernization and Post-modernization*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1983 *Értékrendszereink*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007 *Túlélési stratégiák*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013/a *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Typotex, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013/b *A szellemi termelési mód*. Kossuth, Budapest.
- Klaniczay Gábor 2003 *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Noran, Budapest.
- Kondorosi Ferenc 1998 *Civil társadalom Magyarországon*. Politika + Kultúra alapítvány, Budapest.
- Kopp Mária – Kovács Erika szerk. 2006 *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kós Károly – Gall, Anthony 2002 *Kós Károly emlékezete*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Kovács Imre 2012 *A vidék az ezredfordulón*. Argumentum, Budapest.
- Kovács Éva 2007 Interjú módszerek és technikák. In Kovács Éva szerk. *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban*. Regio könyvek, Budapest, 269-277. www.elte.hu/szabaddolcsoszet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.

- Kuti Éva – Marschall Miklós szerk. A harmadik szektor. www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC Utolsó megtekintés 2013. május 8.
- Lasch, Christopher 1996 *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Lányi András 2007 *A fenntartható társadalom*. LHarmattan, Budapest.
- Lányi András 2010 *Az ember fája a földnek – utak az ökofilozófiához*. LHarmattan, Budapest.
- László Ervin 2009 *Új világkép. A tudatos változás kézikönyve*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Losonczy Ágnes 1989 *Ártó-védő társadalom*. KJK, Budapest.
- Molnár Tamás 1996 *Az értelmiség alkonya*. Akadémiai, Budapest.
- Morton, A. L. ed. 1984 *Political Writings of William Morris*. Lawrence and Wishart, International Publishers, New York.
- Mugleton, David 2005 A poszt-szubkulturalista. *Replika*, 53:111-126.
- Noëlle-Neumann, Elisabeth 1984 *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion. Our Social Skin*. Chicago, University of Chicago Press.
- Novák Ágnes 2011 Öko-otthonok. *Kultúra és Közösség*, 3:29-48.
- Rosta Gábor 2009 *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején*. Leviter Kft, Budapest.
- Rokeach, Milton 1984 A nézetek rendszerének szerveződése. In Hunyady György szerk. *Szociálpszichológia*. Gondolat, Budapest, 469-490.
- Rokeach, Milton 1973 *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York.
- Ságvári Bence 2012 Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 317-343.
- Schulze, Gerhard 2000 Élmenytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*, 1-2:135-157.
- Somlai Péter 2013 *Család 2.0*. Napvilág, Budapest.
- Szabó Ildikó 2009 *Nemzet és szocializáció*. LHarmattan, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2011 *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Szentpéteri Márton 2010 *Design és kultúra (befogadó design-kultúra)*. Építészfórum, Budapest.
- Szirmai Viktória 1988 „Csinált” városok. Magvető, Budapest.
- Szirmai Viktória 2007 A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 6:740-758.
- Terbe Teréz 2012 Szocio és öko. A közösségi gazdálkodás dilemmáiról. *Eszmélet* 95:5-27.
- Thoreau, Henry David 2008 *Walden. A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Fekete Sas, Budapest.
- Turner, Victor 2002 *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.
- Utasi Ágnes 2004 *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA PTI, Budapest.
- Utasi Ágnes 2008 *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre*. Új Mandátum, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel 1998 *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*. The New Press, New York.
- Weber, Max 1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max 1987 *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest.

BEVÁNDORLÓK, MUZULMÁNOK ÉS A NYUGAT

avagy a multikulturalizmus és asszimilációs modell válaszai a bevándorló-kérdésre

Amikor a politika erőszakosan avatkozik be a vallási, de sok más tényező által is meghatározott viselkedésformákba azzal a szándékkal, hogy például felszabadítsa a nőket vagy a vallási közösségek tagjainak szabadságát biztosítsa, leggyakrabban teljesen figyelmen kívül maradnak azok a személyes indíttatások, meggyőződések és érzelmi kötelékek, amelyek arra ösztönzik a muzulmánokat, hogy bizonyos normákkal, viselkedési modellekkel azonosuljanak.

A második világháború utáni évtizedekben a Nyugat-Európában elinduló gazdasági terjeszkedés következtében munkaerő-toborzás vette kezdetét. Az eleinte csupán vendégmunkásokként kezelt bevándorlók – közöttük muzulmánok – tömege azonban letelepedett a befogadó országokban; a hazatelepítési kísérletek sikertelennek bizonyultak.¹⁷⁴ A nyugati államok, valamint a közvélemény kezdeti pozitív viszonyulása a vendégmunkásokhoz fokozatosan megváltozott, mihelyt láthatóvá váltak azok a problémák, amelyeket egy nagyszámú, a helyihez képest idegen politikai kultúrával rendelkező populáció letelepedése von maga után. Ezek a problémák a különböző közel-keleti és afrikai államokból érkező muzulmán bevándorlók körül kristályosodtak ki leginkább, ugyanis számbelileg ők vannak a legtöbben, emellett pedig társadalmi integrációjuk sikeres vagy sikertelen volta máig vita tárgyát képezi. A köztudatban is a muzulmánokról alkotott fogalom fémjelezi az általában vett *idegennel* való szembesülés nyugati nézőpontját. Ennek oka lehet a több évtizednyi – intenzitásában változó – problémák által megerősített számos előítélet, amely az európai közvéleményben a muzulmánokat illetően gyökeret vert, de ok lehet az is, hogy az iszlám és a nyugati civilizáció közötti kulturális különbségek valóban olyan látványosak, szembetűnőek, hogy a muzulmánokat az *idegen-*, sőt, *ellenség*-fogalom mintapéldájává tehetik.

A muzulmán bevándorlókra még napjainkban is sokszor úgy tekint az európai közvélemény, mint egy idegen elemre, mint egy olyan csoportra, amely csupán átmenetileg tartózkodik Európában, és amelytől még el lehet várni, hogy idegenségét

felismerve egyszercsak „hazamenjen”. Ez a fajta elgondolás, ha nem is mindig jelenik meg ilyen explicit módon a nyilvános diskurzusokban, mélyen ott gyökerezik az európai ember tudatában. Ennek oka olyan fajta viszonyulás az iszlámmal és a muzulmán emberekkel szemben, amely a sajátjától merőben eltérő kultúrát, sőt, az európai eszmékkel, értékekkel és politikai renddel egyenesen ellentétben álló hagyományokat vél látni az iszlám kultúrában.

Azok a nyugat-európai államok, amelyek az elmúlt évtizedekben fokozottan szembesültek a bevándorlók problémájával, eltérő modellek alapján próbálták integrálni az újonnan érkezetteket, többkevesebb sikerrel. A bevándorló-problémában, valamint a témáról zajló vitákban leginkább érintett országok között Nagy-Britannia és Franciaország is ott van, amelyeknek egymással szembenálló integrációs modelljei elvi viták hosszú sorát eredményezték. A két modell, a multikulturalizmus, illetve a *laïcité*n alapuló asszimilációs modell nemcsak különböző konkrét eljárásmodokat érint, hanem elvi hátterük is különbözik, ugyanis a problémában érintett alapfogalmak különböző értelmezése képezi alapját a kettő mindennapokban is használatos irányelveinek. Olyan alapfogalmakról van szó, mint az egyén, szemben a közösséggel, az identitás, a nemzeti homogenitás, a kultúra önmagában vett értéke; ezeknek a fogalmaknak az értelmezése, filozófiai tematizálása nélkül a konkrét intézkedésekben megnyilvánuló politikai modelleket sem lehetne megérteni.

A továbbiakban két problémát szeretnék felvetni: elsőként azt, hogy kik is azok a muzulmánok, akikre egységesen így referálunk. Olivier Roy *Globalised Islam* című művében amellett érvel, hogy számos félreértést tisztázni kell a muzulmán bevándorlókkal kapcsolatban, mielőtt európai életükről és integrációjukról beszélni kezdünk. Röviden áttekintem érvelését és az általa használt főbb fogalmakat. Másodsorban azt szeretném felvázolni, miként épül fel a bevándorlók kérdésével is foglalkozó multikulturalizmus modellje, valamint a laïcité-központú asszimilációs modell, az alapfogalmak milyen értelmezése áll mögöttük, és hogy milyen lehetőségek rejlenek bennük a muzulmán bevándorlók sikeres integrálását illetően.

174 Ruth-Rubio Marín 2004 *Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press, 11.

1. Az európai muzulmánok

Olivier Roy szerint akkor, amikor úgy tesszük fel a kérdést, hogy összeférhet-e az iszlám a nyugati értékekkel, egy túlságosan leegyszerűsített nézőpontba helyezkedünk, mivel kérdésünk implicit az azt jelentené, hogy beszélhetünk egy egységes és változhatatlan jellemvonásokkal és értékekkel rendelkező iszlámról és egy ugyanilyen Nyugatról, és hogy ezen értékek segítségével – mindössze megfelelő elemzés révén – végérvényesen eldönthetjük a kompatibilitás kérdését. Azt látjuk azonban, hogy a „Nyugat” és az „iszlám” olyan megkonstruált fogalmak, amelyekhez lehetetlen tényszerű és egységes jellemvonásokat rendelni. Az, hogy mit tartunk a Nyugat megkülönböztető jellemvonásainak, például a történelmileg kibontakozott politikai rendet, vagy éppen egy sajátos kultúrát, amelyet a kereszténység formált, nagymértékben meghatározza, hogy egy olyan típusú elemzést, amely a Nyugat és az iszlám összeférhetetlenségét vizsgálja, milyen szemszögből indítunk. Ugyanígy tevődik fel a kérdés az iszlám kapcsán is. Mi az tulajdonképpen, ami összeütközik, és ami tapasztalataink szerint összeférhetetlen a nyugati értékrenddel? Egy sajátos környezetben, sajátos történelem során kialakult politikai-társadalmi rend, vagy esetleg egy vallás teológiai és normatív rendszere, és az ennek hatása alatt kifejlődött kultúra? Egyáltalán problematikus kell-e legyen, hogy honnan vegyünk mintát, amikor az európai muszlim populáció jellemvonásait vizsgáljuk, vagy pedig léteznek olyan jellemvonások, amelyek bármely muszlim közösségben fellelhetőek, függetlenül a nemzeti, kulturális, nyelvi hovatartozástól?

Roy megközelítésének újszerűsége abban áll, hogy azt javasolja: lehetőség szerint szakadjunk el a kulturalista megközelítéstől, és anélkül vizsgáljuk meg a nyugaton élő muzulmánok identitásának szerkezetét, valamint mindennapi életüket és problémáikat, hogy ezeket minduntalan a muzulmán vallás előírásaira vagy a közel-keleti politikai, társadalmi tapasztalatokra próbálnánk visszavezetni. Emögött a javaslat mögött az a premissza áll, miszerint a nyugati muzulmán bevándorlók, avagy egyszerűen *a nyugati muzulmánok* olyan csoportot képeznek, amelynek jellemvonásait, életmódját, problémáit nem lehet egyenesen levezetni sem azokból a jellemzőkből, amelyeket a közel-keleti társadalmakban tapasztalunk, sem pedig az iszlám hit elveiből. A jelenlegi állapotok oly nagy mértékben függnak a jelenkori eseményektől, valamint a nyugati hatásoktól, hogy azok okainak felkuta-

tásakor ezeknek lesz döntő szerepük. Más szóval tehát ahhoz, hogy a valóságot a lehető legjobban megközelítsük, elemzésünkben is egyensúlyba kell kerüljön a nyugati muszlim identitás két alappillére: az iszlám, és a nyugat. Ez a látszólag banális kité egy meglehetősen összetett problémát takar: a nyugati muszlimok vizsgálatakor rendszerint alulproblematizált marad a „nyugati” tényező, és a hangsúly szinte kizárólag a „muszlim” összetevőre helyeződik. Holott a nyugaton élő, általunk muszlimokként identifikált csoportok, s főként a második- és harmadgenerációs bevándorlók identitását, mindennapi életét és problémáit kevésbé határozza meg az a hagyományos iszlám, amelyet a közel-keleti társadalmakban találunk, mint ahogy azt mi látni véljük, és sokkal nagyobb jelentősége van a nap mint nap tapasztalt nyugati életmódnak, szokásoknak, általános tendenciáknak, amelyekkel a muszlimok – ehhez való viszonyulásuk pozitív vagy negatív, illetve aktív vagy passzív voltától részben függetlenül – folyamatosan szembesülnek.

Néhány évtizeddel ezelőtt, amikor a muzulmánok tömeges bevándorlása még viszonylag új jelenségnek számított, és amikor a muszlimok jelenléte által generált problémák még éppen csak körvonalazódtak, az európaiak ellenséges viszonyulását még nem súlyosbította az integrációs törekvések szerény sikerei láttán érzett frusztráció, s még nem is volt meg az a történelmi távlat, amelyből jól láthatókká váltak azok a valós és imaginárius problémák, amelyeket – jogosan vagy meggondolatlanul – a muszlimok európai jelenlétének tulajdonítanak. Ennek ellenére ekkoriban – pont a helyzet újdonsága miatt – még sokkal könnyebb volt objektív ismérvek alapján idegenként detektálni a muszlimokat, ugyanis ekkor még sokkal láthatóbbak voltak a befogadó társadalom és a bevándorlók közötti kulturális különbségek. Az első generációs bevándorlók magukkal hozták hátrahagyott országuk kultúráját (nyelv, szokások, vallás, családi minták, étrend, zene stb.), amelyek a befogadó ország szokásaihoz való adaptálódás első éveiben, évtizedeiben meglehetősen láthatóak voltak, a figyelem középpontjában álltak, annak ellenére, hogy ezek a bevándorlók még nem igyekeztek kitűnni, eltérő nézeteiket nyilvánosság előtt vállalni, avagy kultúrájukat szembehelyezni a befogadó ország kultúrájával. Céljuk sokkal inkább az volt, hogy új környezetükbe integrálódjanak, illetve idővel az is, hogy egyéni és csoportos identitásukat egyaránt újraépítsék, a megváltozott életkörülményeknek megfelelően. Ez azonban egy hosszú

és összetett folyamat volt. A legalapvetőbb tapasztalat, amin a bevándorlóközösségek keresztülmentek, írja Roy, az a gyökértelesség megtapasztalása, amely során a hagyományos muszlim társadalmakból kiszakadt közösségek elvesztették azt a támogatást, amellyel a környező társadalom, s annak minden intézménye a vallásos-kulturális gyakorlatokat nap mint nap lehetővé tette, elsősegítette, illetve azok betartását megkövetelte. Ezeknek a segítő tényezőknek a hiánya, amelyet súlyosbított a nyugati országokban tapasztalt ellenséges viszonyulás, oda vezetett el, hogy ezek a közösségek elvesztették azt a biztonságot, amelyet egy közös identitás által összefogott stabil közösséghez való tartozás jelent. A Nyugatra kivándorolt muzulmánok másik alapvető tapasztalata a fokozatos kultúravesztés folyamata volt. Eredeti kulturális környezetüktől elszakadva a muzulmánok számára nehézségekbe ütközött a hagyományaikhoz való ragaszkodás, szokásaik, identitásuk eredeti formában való megőrzése. Egy ellenséges, vagy legalábbis nem-támogató társadalomban találva magukat lassan elidegenedtek a magukkal hozott kulturális hagyományaiktól, de mindeközben a befogadó ország domináns kultúrájába sem tudtak integrálódni, nem tudták azt teljesen a magukévá tenni. Ez a kulturális marginalizáció negatív kihatással volt a mindennapi életük olyan területeire is, mint a politikai érdekérvényesítés vagy a gazdasági érvényesülés sikeressége.

A Nyugaton letelepedett muzulmánoknak rekonstruálniuk kell identitásukat, amelybe bele kell építeni az új környezet elemeit is. Roy öt különböző identitás-réteget különít el, amelyek egyidőben jelen lehetnek az európai muszlimok identitásában, és amelyek olykor ellentétben is állhatnak egymással. Az első két réteg főként az első generációs bevándorlóknál található meg, míg a következő három inkább a fiatal generációra jellemző. Jól láthatóak ezekből a generációs szakadéknak az identitáshoz köthető elemei, amelyeknek jelentősége – mivel különböző értékek rendelődnek alájuk – átfogó és a mindennapi életet is átható. Az első identitásréteg az otthonról hozott szűkebb csoportidentitás, amelyet egy adott földrajzi helyen, közvetlen kapcsolat útján kialakított rokoni, baráti, szomszédi kapcsolatok és egy közös szolidaritás szilárdít meg. A második egy szélesebb etnikai vagy nemzeti identitás, amely közös nyelvre és kultúrára, esetleg egy közös országhoz való hűségre alapul. A harmadik réteg egy neo-etnikai jellegű muszlim identitás, amely egy közös értékrenddel rendelkező muszlim identitásra hivatkozik, némiképp eltekintve tagjai-

nak konkrét nyelvi, kulturális vagy vallási háttértől. A negyedik egy kizárólag vallási terminusokban megragadott muzulmán identitás, amely egyáltalán nem hivatkozik a konkrét kultúrára, az ötödik pedig egy dekuluralizálódáson és asszimiláláson keresztülment identitás, amely vagy a magánszférában kezeli a vallási kérdéseket, vagy pedig olyan szubkultúrákat hoz létre, amelyeket a kívülállók sokszor etnikai jellegűnek fognak fel. Ezek az identitásrétegek többféle elemet foglalnak magukba: családi/törzsi, etnikai, nemzeti, kulturális kötelekeket. Roy ezen a ponton is hangsúlyozza: észre kell vennünk, hogy a vallás csupán egy azok közül a hűségek közül, amelyek a muszlimok identitását formálják.

A bevándorlók megváltozott életkörülményei, amelyek legteljesebben a kultúravesztés folyamatában kristályosodtak ki, arra is kihatással voltak, hogy a következő nemzedékek milyen kulturális közegben nőnek fel, és hogyan tudják átvenni szüleik eredeti kultúráját. Egyértelmű, hogy a második generáció már egy teljesen más környezetben nő fel, mint az előző. A fiatalok szocializációja már nagy mértékben annak az országnak a szabályai és lehetőségei között zajlik, amelyben letelepedtek; igen gyakran az ország nyelve lesz anyanyelvük, de legalábbis sokkal kevésbé jelenik meg hátrányként számukra a hiányos nyelvtudás, mint szüleik számára. A nyugati minták, értékek elsajátítása önkéntelenül is megtörténik elsősorban az oktatási rendszerben való részvétel által, még akkor is, ha az otthoni nevelés hangsúlyosan fellép ezen értékek és modellek ellen. A fiatal generáció már csak közvetve találkozik szülei kultúrájával: mindössze a család és a kis helyi közösségek révén. Lehetetlenné válik ezeknek a mintáknak a gördülékeny átvétele, akárcsak a mindennapok gyakorlatának reflektálatlan beleágyazódása az eredeti kultúrába egy olyan társadalmi rendszer által, amely minden ponton elősegíti ezek megvalósítását. A hagyományos gyakorlatok magától-értetődőségének hiánya, valamint a nyugati államok bizalmatlan viszonyulása ezekhez azt eredményezi, hogy a muzulmánok címkézett közösség – főként a fiatal generáció – identitása vallási elemeit (avagy egyenesen *vallásos identitását*) oly módon kell megkonstruálni (tudatosan, reflexió által), hogy kész legyen azokat érvek segítségével megvédeni az olyan kívülállókkal szemben, akik kíváncsian, gyanakvóan vagy akár támadóan kérdeznak rá az egyes elemek alapjára.

A nyugaton élő fiatal muszlimok az előző generációhoz képest sokkal hangsúlyosabban megtapasztal-

talják azt, hogy bár két párhuzamos kultúra árnyékában nőnek fel, valójában egyikhez sem tartoznak. A gyökértelenség, a kulturális marginalizáció és egy stabil közösséghez való tartozás élményének hiánya alapvetően két dologhoz vezet el: a vallásos identitás teljes individualizációjához, illetve a fundamentalista közösségek virágzásához a nyugati fiatal muszlimok körében. A kettő nem zárja ki egymást, sőt, az előbbi előfeltétele az utóbbinak: ez az új tagság tulajdonképpen egy individualizált vallásosság élményére épül, egy olyan tapasztalatra, amely eddig teljesen idegen volt a muzulmán vallás hagyományos megnyilvánulásaitól, és amelyet alapvetően a Nyugaton való kisebbségi élet, valamint a természetes kulturális környezetből való kiszakadás tapasztalata termelt ki.

A vallásos identitás individualizációja mint globális jelenség, a kereszténységre és a zsidó vallásra is hatással van, mivel okai nemcsak az egyes egyházakat, hanem a vallást mint olyant, annak társadalmi pozícióját, illetve a vallásos tudás és identitás elsajátításának, átöröklésének struktúráit is érintik. A szekularizáció folyamatában, amely az individualizáció elindítója volt, létezik egy időbeli csúszás (a Nyugaton minimum két évszázada hatni kezdett, míg a muszlimok számára még viszonylag új jelenségnek számít), de következményei hasonlóak a három világvallás számára:¹⁷⁵ válságba jutott a vallás társadalmi autoritása, és nem létezik már olyan központi hatalom vagy intézmény, amely az egyes hitelveket, vallási gyakorlatokat, egyáltalán az igazi vallásos élet mibenlétét egységes, és mindenki által legitimnek elfogadott módon meg tudná határozni. De még ha létezne is egy egységes elgondolás ezekről a kérdésekről, egyetlen egyház sem rendelkezik már olyan eszközökkel, amelyek segítségével ellenőrizhetné vagy kikényszeríthetné híveiből az általa helyesnek ítélt vallásgyakorlást. Ezek a megváltozott körülmények életre hívtak számos új szektát, amelyek a helyes útról alkotott saját értelmezéseik köré toboroznak híveket, de megjelentek új teológusok, prédikátorok és egyéb karizmatikus, önjelölt vallási vezetők is, akik – saját hitvallásuk szerint – szembefordultak az évszázadok során megkövese-

175 Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az eddig késett szekularizáció a fejlődésben hátramaradt muzulmán társadalmakban is ugyanazokat a változásokat és fejlődési folyamatokat fogja elindítani, mint a nyugati társadalmak esetében. Csupán arról van itt szó, hogy a globalizációval együtt terjedő szekularizálódási tendencia a vallást mint olyant viszonylag hasonlóan érinti, bármelyik partikuláris vallást vizsgálunk is.

dett hitelvekkel és kiüresedett gyakorlatokkal, és a fokozatosan megszerezhető teológiai tudás helyett egy közvetlenül elérhető, élmény-alapú hitet kínálnak. Vannak közöttük fundamentalista, konzervatív vagy liberálisabb hangoltságú vallási vezetők is, de legtöbbjük eltávolodott attól az autoritatív, mereven előíró hangvételtől, amely a hagyományos társadalmakban természetesnek számított.¹⁷⁶ A hit és a vallásos élet ilyen fajta pluralizálódása vezetett el a személyes hitélet individualizálódásához. Az, hogy a vallásosság részét képezi-e vagy sem az egyén identitásának, többé nem egy önkéntelen, természetes módon átvett-megörökölt tényező, hanem az egyén sokszor maga döntheti el, és szabadon választhatja meg eme identitásának összetevőit. A vallásos egyén pedig, egy újfajta szabadsággal felruházva, és végső soron magára maradvra az igazság keresésében, immár saját maga döntheti el (és kell is eldöntse), hogy mit jelent számára az igazi hit, az igazi vallásosság. Ezt a folyamatot a következőképpen foglalja össze röviden Roy: az egységes *vallásról* az egyéni *vallásosságra* helyeződött át a hangsúly, és tulajdonképpen ez jelenti a vallásos identitás individualizálódását.¹⁷⁷

A hit individualizációja mindazonáltal nem jelenti azt, hogy a vallásosság és egyáltalán a belső identitás új formáját megtapasztaló bevándorlók, elsősorban a fiatalok ne éreznék készletet arra, hogy egy olyan közösség tagjai legyenek, amely híven tükrözi és határozottan asszertálja identitásukat. Az elmúlt években azt tapasztalhattuk, hogy a fundamentalista érzületű, sokszor radikális programmal rendelkező közösségek nagy vonzerővel rendelkeznek a másod-generációs bevándorlók számára. Megfigyelhető, hogy az a generációs szakadék, amely néhány évtized leforgása alatt ékelődött a két (vagy három) generáció közé, számottevő különbségeket eredményezett a közösségépítés, csoportidentitás területén is. A bevándorlók első generációja, bár földrajzilag igen, érzelmileg nem szakadt el teljesen a hátrahagyott országtól, az otthonmaradt

176 A muzulmán vallás kapcsán itt Roy egy olyan új tendenciáról beszél, amelyet Tariq Ramadan kifejezésével „iszlám humanizmusnak” nevez. Ez a muszlim erkölcsiséget az értékek felől, nem pedig a kinyilatkoztatás felől közelíti meg. Gyakorlóit főként azok a liberális vagy konzervatív értelmiségiek és vallási vezetők, akik a keresztényekéhez hasonló érveléssel, tehát a Nyugat számára is érthető és elfogadható terminusokban próbálják kezelni az olyan problematikus kérdéseket, mint a válás, az abortusz vagy a homoszexualitás.

177 Roy 2006:5-6

családtól, közösségtől. Sok esetben egész családok, vagy akár teljes közösségek települtek át egy nyugati országba, megőrizve ezáltal csoportjuk zártságát és belső funkcionalitását. Vallási vezetőiket is általában saját országukból hívták, és így az első évtizedekben ezek a csoportok némiképpen megmaradtak olyan szerves-összetett közösségeknek, amelyeket közös értékek, kulturális szokások, közös nyelv és közös vallás tartott össze. Az új generáció fentebb felvázolt helyzete és tapasztalatai azonban oly mértékben különböztek szüleik tapasztalataitól, hogy még ezek a nyugatra „importált” közösségek sem voltak képesek egy koherens szocializációs közeget nyújtani számukra. A kettős identitás élménye egyfajta bizonytalanságot, ingadozást idézett elő ezekben a fiatalokban: egyszerűen nem volt számukra olyan *készen adott* közösség, amely egy magától értetődő, a társadalmi struktúrába szervesen beépülő, koherens identitást-formát nyújtott volna számukra. Így tehát, ezt az űrt betöltendő, az identitáskeresés és egy közösséghez való tartozás kérdése egy aktív folyamattá, egy tulajdonképpen *kereséssé* vált. Ez volt az, ami népszerűvé tette azokat a fundamentalista vallási csoportokat, amelyek vonzereje abban állt, hogy határozott válaszokat kínáltak a kérdésre, hogy kik is tulajdonképpen ők, miben hisznek és mit képviselnek. Ezek a sokszor akár radikális hangvételű (sok esetben egyetemeken keretén belül működő) vallási közösségek mindig az individuumot szólítják meg. Felkarolják ezekben a bizonytalan fiatalokban szunnyadó vallásos érzelmet, és olymód formálják át azokat, hogy egy erős vallásos identitás szilárd alapjaivá váljanak. Céljuk mindig egy „jobb muszlimot” formálni a hozzájuk csatlakozókból, és – ahogy ezt könnyedén ki lehet következtetni – egy egyszerű, világos, határozott képet nyújtanak arról, hogy mitől válik valaki jó muszlimmá. Ezek a vallási közösségek nem úgy fordulnak az iszlámhoz, mint egy elvesztett hagyományos életmódhoz, amelyhez vissza akarnak térni, sőt: erős kritikával illetnek minden olyan hagyományos „muszlim” életmódot, amely egy partikuláris kultúra ölen virágzott, és képtelen volt megőrizni a vallási kategóriák tisztaságát és univerzalitását. Azért képesek ezek a közösségek olyan fiatalokat magukba olvasztani, akik szüleiktől különböző kulturális mintákat sajátítottak el, mert alapvető értékeik és összetartó elemeik nélkülöznek mindenféle referenciát valamely partikuláris kultúrára. Ehelyett egy tisztán vallási fogalomrendszerben határozzák meg lényegüket és céljaikat: olyan vallási fogalmakban, amelyek univerzálisak, és ezáltal –

saját elképzelésük szerint – megfelelnek az iszlám igazi üzenetének. Roy hangsúlyozza, hogy ezek az új vallási közösségek egy globális *ummának*, vagyis egy absztrakt, virtuális közösségnek a részei, amely olyan individuumokat foglal magába, akiket egyetlen dolog köt össze: a kulturális tényezőktől megtisztított vallás. A muszlim vezetők hivatalos állásfoglalásai és az általuk hirdetett ideológiák ellenére ez egy *de facto* szekularizálódási tendenciára mutat: a vallás kivonult a közzférából, nem politizál, nem tarthat igényt valós társadalmi szerepre.¹⁷⁸ Ennél tovább is megyünk: a vallásos fundamentalisták egy független, politika-mentes teret szeretnének a vallásnak, amelyet nem érinthetnek ezek a megosztó erők. Úgy is gondolhatunk erre a jelenségre, mint a nyugati szekularizációs folyamat megismétlődése – fordított előjellel. Az eredmény azonos, különvlik a vallás és a politikum. A mögöttes indok azonban más: immár nem a politikumot akarják megszabadítani a vallásos motivációktól, hanem a vallási közösséget akarják megtisztítani a politikai tényezők megosztó erejétől.¹⁷⁹

Az Európában élő muzulmánokat két nagyobb csoportra oszthatjuk. Van egyrészt a „csendes többség”, amely vagy már szinte teljesen integrálódott az új országba, amelyben letelepedett, vagy pedig nem vesz részt a muszlimokat érintő közpolitikákról szóló nyilvános vitákban, és így a vitás kérdéseket érintő álláspontja, esetleges elégedetlenségei nem ismeretek a nyilvánosság számára. A másik csoportba azok tartoznak, akik a nyilvánosság szeme előtt vannak, akiknek a különböző kérdésekben való állásfoglalását ismeri és figyelemmel kíséri a politika, a média, illetve a közvélemény. Ezt a második csoportot további két részre oszthatjuk: egyrészt azokra, akik szokásaik, meggyőződéseik egzotikus avagy éppen problémás volta miatt vannak az érdeklődés közép-

178 „To be a » fundamentalist« Muslim in a non-Muslim society means experiencing secularisation; that is, the separation of church, or more precisely faith, from state. Religious norms have no relationship with social and political spheres; religion is *de facto* confined to the private sphere. Trying to externalise it does not mean changing society but joining others in building a community that is no more than a congregation of believers who follow their own rules of conduct”. Roy 2006:148.

179 Ennek gyökerénél az áll, hogy a muzulmánok csatlódtak az elmúlt évtizedek iszlamista törekvéseiben, amelyek a vallás és a politikumot akarták egyesíteni. Az ezt felváltó irányzat, a poszt-iszlamizmus a kettő különválasztására törekszik. Roy 2006:3.

pontjában, de ők maguk nem kívánnak részei lenni a nyilvános vitáknak, valamint azokra, akik aktívan részt vállalnak a muszlimok érdekképviselésében. Ebben a részben először az első csoportot vizsgáltuk, azt a réteget, amelyet főként az első generációs, mára már nagyrészt integrálódott muzumán bevándorlók tesznek ki, utána pedig azokat az univerzális vallási közösséghez csatlakozott, főként fiatal muszlimokat, akik fundamentalista vallásosságuk, sokszor radikális vallási nézeteik miatt kerültek a figyelem középpontjába. Szó volt azokról a tényezőkről is, amelyek az Európában letelepedett muzulmánoknak az identitását formálta, figyelembe véve, hogy ezek a tényezők nem korlátozódnak a muzulmán vallás hitelveire, valamint a közel-keleti államok őshonos kulturális tényezőire, hanem nagy szerepet játszanak bennük a modern Nyugat olyan sajátos elemei, mint a globalizáció és a szekularizáció.

A következő rész a nyugati muszlimok harmadik, legszűkebb, de ugyanakkor a legláthatóbb csoportját fogja érinteni némileg, azt, amelyik politikál, egy névleges „muszlim közösséget” képvisel, és hajlandó együttműködni világi hatalmakkal vagy más egyházakkal azért, hogy érdekeit ezáltal előmozdítsa. Megvizsgáljuk, hogy a muszlim intézményesülés és közösségépítés különböző formái hogyan állnak kölcsönhatásban az egyes országok ezeket szabályozó modelljeivel. A teljesség igénye nélkül, inkább csak egy keresztmetszetet nyújtva az európai országoknak az integrálás lehetőségei körüli igen összetett problematikájából, megnézzük, hogy milyen alapvető különbségek állnak fenn a brit multikulturális modell, valamint a francia asszimilációs modell között. Kapcsolatba hozzuk ezeket az az általánosabb kerettel, amelybe illeszkednek, a liberális demokráciák alapvető értékrendszerével, és azt a kérdést tesszük fel: a két modell milyen lehetőségeket nyújt, illetve milyen gátakat szab a muszlim kisebbség különféle politikai, szociális és kulturális törekvéseinek.

2. A multikulturalizmus

A multikulturalizmus ideológiáját a 20. században felgyorsuló, az élet minden területét átható globalizáció hívta életre, amelynek hatásai még a legelzárkózottabb országokat is elérték. A másfél évszázaddal korábban még főként nemzeti diskurzus alapján felépülő, jobbra monokulturális államok a 20. században új hatásokkal, új kihívásokkal szem-

besültek: a szabad információáramlás, a globális kommunikációs hálózatok elterjedése, illetve a tömeges migráció hatására minden állam megtapasztalta valamilyen szinten a kulturális homogenizáció, az értékbeli pluralizáció folyamatát. E külső hatások mellett egy „belső” változás is szerepet játszott a multikulturalizmus ideológiájának kialakulásában és robbanásszerű elterjedésében: maga a demokrácia keretrendszere, a demokratizálódás, illetve az ezzel járó társadalmi emancipáció folyamata volt az, ami életre hívta az *elismerés politikáját*, azt az új társadalmi mozgalmat, irányvonalat, amely a multikulturalizmussal szoros összefüggésben áll.

A multikulturalizmus egyrészt a kulturálisan heterogén társadalmak leírásával foglalkozó gondolatrendszer, másrészt egy olyan normatív politikafilozófiai modell, ideológia, amely a társadalmak kulturális sokszínűségét kívánatos állapotként ismeri fel, és amelynek legfőbb célkitűzése, hogy a hagyományos monokulturális modellekben hátrányos helyzetben levő kisebbségi csoportok számára a domináns kultúrával egyenlő mértékű tiszteletet, elismerést és jogokat vívjon ki. Előfeltevése, hogy a *kultúra* mint olyan – egyaránt ideértve az egyes csoportok, népek *kultúraalkotó képességét*, valamint az egyes népek konkrét kulturális objektivációit – önmagában értékes és megőrzésre érdemes, emiatt az egyes kultúrákat tartalmilag nem lehet egymással összehasonlítani, ami azt is jelenti, hogy egyik konkrét kultúrának sem lehet a többihez képest több vagy kevesebb joga a fennmaradáshoz és az érvényesüléshez. A multikulturalizmus eszméit egyrészt az értékpluralizmus, másrészt – s a kettőt csak egy vékony határ választja el egymástól – erőteljes relativizmus jellemzi, amelynek gyökerénél az a megfontolás áll, miszerint nincs a kezünkben olyan eszköz, olyan mérce, amelynek segítségével az egyes kultúrákat egymással összemérhetnénk.¹⁸⁰

Az itt megjelenő sajátos kultúra-fogalom egy olyan kontextusba ágyazódik, amely egyszersmind kritikát fogalmaz meg a liberalizmus erőteljesen individualizált eszmerendszerével szemben, s ezzel szembehelyezkedve teszi hangsúlyossá a *közösséget* mint az egyén identitásának, s végső soron szabadsága megvalósulásának elsődleges kontextusát és lehetőségfeltételét. Joseph Raz a multikulturaliz-

180 Egedy Gergely 2006 A multikulturalizmus dilemmái: Nagy-Britannia példája. *Polgári Szemle*, 2. évf. 6. szám.

must bemutató esszéjében¹⁸¹ a kultúra fontossága mellett érvel, és rámutat arra, hogy a multikulturalizmus hogyan teszi lehetővé a kultúra ezen esszenciális behatásainak minél nagyobb mértékű érvényesülését. Érvei abból indulnak ki, hogy az egyéni szabadság, amely tulajdonképpen a szabad választás képességében és lehetőségében gyökerezik, nem különíthető el attól az átfogó, értelemadó keretrendszerrel, amelybe az egyén összes értelmes választási lehetősége, valamint az összes eltanult társadalmi gyakorlata beágyazódik. Ez az értelemadó keretrendszer a kultúra. A kulturális tagság az, ami teljességében meghatározza az egyének lehetőségeinek keretét – mondja Raz. Ezért nem tekinthetünk úgy a kultúrára, mint az egyén identitásának valamilyen járulékos vonására, amelynek elemei szükség esetén módosíthatóak vagy felcserélhetőek.¹⁸² A kultúra, amelybe az ember beleszületett, alapvető módon meghatározza világlátását, társadalmi interakcióit és a számára értelmes élethez szükséges választási lehetőségek horizontját. Továbbá szintén a kultúra az, ami lehetővé teszi a társadalmi kapcsolatteremtést és a személyes kapcsolatok hosszútávú fenntartását. Végül pedig azért életbevágóan fontos a kultúra, írja Raz, mert az emberek önképét, identitását döntő mértékben meghatározza kulturális tagságuk, valamint annak a tudata, hogy az a közösség, amelyhez tartoznak, sikeres, és általános elismerésnek örvend. Raz hangsúlyozza, hogy ebben a gondolatmenetben a kulturális csoportok boldogulása nem vezethető vissza az egyének boldogulására, cselekedeteire vagy lelkiállapotaira, ugyanis ezeknek a csoportoknak, közösségeknek „megvan a saját életük”, viszont az egyének boldogulásához elmaradhatatlan feltétel az, hogy egy virágzó és megbecsült kultúrának legyenek tagjai. Ebből a szempontból nézve tehát a multikulturalizmus eszméje, amelynek alapjául a kulturális identitás fontosságának felismerése szol-

gál, teljességgel összeegyeztethető a liberális alapelvekkel.

A multikulturalizmus gondolatrendszerének megértéséhez, mint látjuk, szükséges megvizsgálunk néhány alapvető fogalmat, valamint a közöttük fennálló összefüggéseket. Joseph Raz a fentebb felvázolt érvelésében rámutat arra, hogy az egyén boldogulásához, a számára is értelmesként felfogható élethez elmaradhatatlan feltétel, hogy egy olyan kulturális közösség tagja legyen, amely köztisztvisletben áll, amelynek tehát elismerik legitím és értékadó voltát. Charles Taylor *Multiculturalism: The Politics of Recognition* (Elismerési politikák) című esszéje¹⁸³ magának az elismerésnek a fogalmát vizsgálja, amelynek értelme az utóbbi évtizedekben politikai színezetet kapott, de amely alapvetően az egyén identitásának egy létfontosságú összetevője. Taylor hipotézise az, hogy az utóbbi időkben egyre többet hangoztatott *elismerés* problémája szoros összefüggésben áll az *identitás* kérdésével. Az identitás ugyanis nem egy szilárd, objektív és változatlanul létező entitás, amellyel az egyén belép, mintegy pusztán asszertálva azt, a nyilvános szférába, hanem sokkal inkább olyasvalami, ami a másokkal való interakciók során folyamatosan alakul: épül vagy rombolódik. Taylor szerint ez magából az emberi természetből következik, amely alapvetően dialogikus karakterű.

Az elismerés fogalma csak a 20. században vált hangsúlyossá, de azok a körülmények, amelyek megjelenését lehetővé tették, már a 18. században munkálni kezdtek. Taylor szerint az elismerésről és az identitásról szóló diskurzus akkor vette kezdetét, amikor összeomlottak azok a társadalmi hierarchiák, amelyek a *becsület* kategóriáját fenntartották, és ennek helyét átvette a *méltóság* egalitárius fogalma. E folyamat második mozzanata az volt, amikor a 18. század végétől, Rousseau munkásságával kezdődően megjelent az individualizált identitás új fogalma, amelyet az autenticitás, azaz a magunkhoz való hűség, a valódi belső énkéntesség felkarolásának ideálja alapozott meg. A modern demokráciák térnyerése következtében a társadalmilag kijelölt, nagyrészt predeterminált identitásokat felváltja az autenticitás ideálja, a valódi, belső önazonosság keresése, amelyet a külső normák már nem tartanak

181 Joseph Raz 1997 Multikulturalizmus – liberális szempontból. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.

182 Létezik a kérdésnek olyan megközelítése is, amely az egyén kulturális meghatározottságaira (faj, etnikum, nyelv, nem, vallás, társadalmi osztály stb.) úgy tekint, mint olyan különbözőségekre és árnyalatokra, amik mintegy külsőleg rakódnak rá egy ennél sokkal alapvetőbb identitás-rétegre, a minden emberben közös, tulajdonképpeni ember-mivoltra. Vö. Stanley Fish 1998 Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Lettre*, 31. szám.

183 Charles Taylor 1994 The Politics of Recognition. In Amy Gutman ed. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

fenn, nem erősítenek meg, vagy akár ellentétben is állhatnak azzal. Ezek a társadalmi elmozdulások és hangsúlyváltások vezettek el ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely az identitás és az elismerés között fennáll, mondja Taylor.

A multikulturalizmus, illetve a vele szoros összefüggésben álló *elismerés politikája* tehát két premiszszábról kiindulva legitimálható. Az egyik premiszszabót hangsúlyozza, hogy a 18. század végétől kezdődően az identitásnak a társadalmilag szigorúan szabályozott, predeterminált határvonalai nagyrészt lebomlottak vagy összemosódtak, és ennek következtében a partikuláris – elsősorban a szabadon választott – identitások nincsenek egy jól meghatározott társadalmi szokásrend, intézmények és társadalmi előítéletek rendszere által megerősítve, elismerve. A második premiszszabót azt mondja ki, hogy az emberi természet alapvető dialogikus karakteréből következik, hogy az egyén identitása számára létfontosságúak a másoktól kapott visszajelzések, annak mások általi elismerése, illetve társadalmi – olykor politikai – megerősítése. Mindezekből tehát az következik, hogy a modern identitások viselői, és elsősorban azok a csoportok, amelyek korábban elnyomás alatt álltak (mint például a nők, a nemzeti kisebbségekben élők, a homoszexuálisok stb.), láthatóvá akarják tenni partikuláris identitásukat, a „többségi” kulturális csoportokkal egyenlő mértékű elismerést akarnak élvezni. Nem csupán toleranciát kérnek, hanem kérik a sajátos identitásukhoz kapcsolódó, annak fenntartásához szükséges különféle követeléseik figyelembevételét is.

Nagy-Britannia egyike azon nyugat-európai országoknak, amelyek a 20. század folyamán, s főként a második világháború után megtapasztalták a gazdaságilag fejletlenebb, politikailag instabilabb államokból érkező emberek tömeges bevándorlását. Ötven év alatt Nagy-Britanniába mintegy 2,5 millió ember érkezett, részint a Brit Birodalom egykori polgárainak a szigetországba biztosított szabad belépés és letelepedés jogán, részint pedig menedékjogot kérve. Az 1948-as brit állampolgársági törvény lehetővé tette a brit korona fennhatósága alatt állott területek lakóinak (mintegy 800 millió ember esett ennek hatálya alá), hogy vízum nélkül dolgozhasson és telepedhessen le Nagy-Britannia területén. Ez a törvény a bevándorlók olyan nagy mértékű áradatát vonta maga után, hogy 1962-ben, többek között a közvélemény nyomására reagálva, az akkori konzervatív kormány elfogadta az új bevándorlási törvényt, amely tulajdonképpen az első lépés volt a bevándorlás szabályozása érdekében. Ezt

további intézkedések, szabályozások követték: egyre szigorúbb feltételeket szabtak az állampolgárság, a végleges letelepedési engedély, a tartózkodási- és munkavállalási engedély megszerzésének. A bevándorlók első hulláma a háború utáni Nagy-Britannia szakképzetlen munkaerő-szükségletét volt hivatott kielégíteni, de ahogy egyre csökkent a kereslet a munkaerő-piac ezen rétege iránt, úgy jelentett egyre nagyobb gazdasági kihívást a szakképzetlen, szegény bevándorlók magas száma. A későbbi, a bevándorlási áramlatot szabályozni hivatott intézkedések nagy része éppen a szakképzettség terén állított fel szigorú feltételeket a szigetországban letelepedni vágyók számára, figyelembe véve az ország munkaerő-piacának szükségleteit.

Miközben lassan úrrá lett az általános aggodalom és egy nagymértékű ellenérzés a bevándorlók körüli problémákat illetően, ezzel egyidőben – az első évek tapasztalataiból kiindulva – megjelentek a diszkrimináció-ellenes, emberjogi, egyenlőség-párti mozgalmak, és nyomukban az új intézkedések, amelyek határozottan szembefordultak a széles körben terjedő, a bevándorlókat érintő diszkriminatív magatartásformákkal és intézkedésekkel, elsősorban a munkavállalás, a lakáshoz jutás és az oktatás terén.¹⁸⁴ Az 1976-ban aláírt Faji Megkülönböztetés Elleni Törvény (Race Relations Act) bevezetőjében körülhatárolja, hogy mely kritériumok alapján történő diszkrimináció minősül faji diszkriminációnak: ide tartozik a bőrszín, a faj, nemzetiség, valamint nemzeti, etnikai gyökerek.¹⁸⁵ Ezek a törvényes intézkedések, az akkoriban domináló amerikai diszkrimináció-ellenes diskurzusok hatására, legfőképpen a faji hovatartozást, a bőrszínt tekintették a diszkriminatív magatartások fő célpontjának. Ez rámutat arra a tényre is, hogy a bevándorlókat, akik diszkriminálása ellen a jogvédő szervezetek harcoltak, alapvetően faji alapon határolták körül, s ezáltal ezt tették meg identitásuk és különbözőségük lényegéül.

Tariq Modood az európai államok bevándorlópolitikáit elemző munkájában arra mutat rá, hogy a muszlim bevándorló-csoportok faji alapon történő megközelítése elhibázott, csak hogy a legfinomabbat mondjuk rá, de sokan egyenesen konspirációs motivációkat vélnek felfedezni ezekben a politikákban, amelyek célja az, hogy megakadályozzák a muszlimok egységes, politikai súllyal

184 Egedy 2006.

185 *Race Relations Act*, 1976 <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1976/74/introduction/enacted>

rendelkező csoportra szerveződését.¹⁸⁶ Ha a muszlim bevándorló-közösségeket érintő integrációs, diszkrimináció-ellenes intézkedések, és egyáltalán a problémáikról szóló elméleti diskurzusok és viták abból a minimalista különbségtételből indulnak ki, amelyek a brit lakosságot – faji terminusokkal – gyakorlatilag két részre osztják (fehérek és nem-fehérek csoportjára), ezzel figyelmen kívül hagynak minden egyéb partikuláris vonást, amelyek nemcsak a fehér, brit lakossággal szembeállítva jelentkeznek különbségekként, hanem e homogénnek feltételezett széles csoport belső különbségeit is magukban hordozzák. Ebből a gondolatmenetből fejlődtek ki a 80-as évekre azok a diskurzusok, amelyek differenciáltabban látják a bevándorlók társadalmi rétegét. Maguk a bevándorlók is hajlottak egy olyan identitás felkarolása felé, amely magában hordozza és nyilvánosan is képviseli azokat az etnikai, vallási alapú partikuláris jellemvonásokat, amelyek a kisebb közösségeiket meghatározzák.

Olivier Roy az európai iszlámmal foglalkozó könyvében¹⁸⁷ ezt a tendenciát nevezi a muszlim neo-etnicitás kialakulásának. Ez azt jelenti, hogy a muszlim bevándorlók közössége a nyilvános diskurzusokban, ha nem is expliciten, de lényegileg egy etnikai csoporttal alakul át, a kívülálló és az érintettek szemében egyaránt. A *muszlim etnikum* nem egy természetes közösség, ugyanis tagságfogalma nem tud egy közös történelemből ágyazódó valódi kultúrára hivatkozni, hanem kénytelen néhány izolált jellemvonást kiragadni (legfőképpen a vallás szférájából), és azokból mesterségesen felépíteni a muszlim etnikum kulturális identitását.¹⁸⁸ A legutóbbi időkben a nyugati államokban – lehangsúlyosabban pedig éppen Nagy-Britanniában – a *muszlim* kifejezéshez egy erőteljes etnikai konnotáció társul, mondja Roy. Ennek alapját képezi néhány, a kultúra fogalmához implicit módon hozzágondolt előfeltevés, mely szerint: a) minden olyan ember, akít a *muzulmán* jelzővel illethetünk, illetve minden partikuláris, etnikai terminussal megnevezett muzulmán kultúra (arab, perzsa, török stb.) olyan általános *muszlim kultúra* részeseként van elgondolva, amelynek legfőbb összetartó eleme a muzulmán vallás; b) a *muszlim kultúra* fogalma minden olyan emberrel összekapcsolódik, akinek muzulmán gyökerei vannak, függetlenül az illető személyes meg-

győződéseitől és gyakorlataitól; c) a *muszlim kultúra* terminus, illetve az ez alá sorolható közösségek mindig úgy jelennek meg Nyugaton, mint a *vallásos másik*.¹⁸⁹

Ezek az elgondolások tehát azt feltételezik, hogy a Nyugaton élő muzulmánok csoportja olyan *közösség*, amely jól körvonalazott, közös jellemvonásokkal rendelkezik, amelynek alapját képezi egy közös vallásos kultúra, és amely – mihelyt eltekintünk a felszínes partikularitásoktól – alapvetően egységes, homogén közösséget alkot. A neo-etnicizálás tendenciája tulajdonképpen azért indult el, mert az idegen bevándorlók tömeges jelenlétével szembeesülő nyugati államok nyugati mintára próbálták megközelíteni az újonnan érkezetteket; olyan közösségként, amely képviselő útján tudja majd érdekeit érvényesíteni, a domináns társadalommal kommunikálni és végső soron abba beintegrálódni. A muszlimok etnikumként kezelése visszhangra talált azoknál a vallási vezetőknél és a muszlimok (sok esetben önjelölt) képviselőinél, akik ily módon lehetőséget láttak arra, hogy bekerülve a nyugati politikai szféra főáramába, nyugati terminusokban megfogalmazott követeléseiket érvényre juttassák. Az a tény, hogy a muszlimok etnikumként vannak kezelve, illetve az, hogy számos muzulmán vezető támogatja is ezt a gyakorlatot, erőteljes szekularizációs folyamatot feltételez. Az iszlámra úgy tekinteni, mint egy vallási-kulturális ernyőre, amely maga alá gyűjti mindazokat, akik eltérő kulturális környezetből érkeztek – ez csak akkor lehetséges, ha a vallást el tudjuk választani azoktól a konkrét, partikuláris kultúráktól, amelyben az a társadalmi élet szerves részét képezte. Ez pedig a *de facto* szekularizálódás lényege, amely nagyrészt független már a hivatalos ideológiáktól és az ellenkező irányú törekvéseiktől.¹⁹⁰

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést: milyen mértékben valósak ezek a muszlim „közösségek”, amikről oly sok vita folyik? Milyen értelemben beszélhetünk egy összefüggő és egységes *közösségről*, amikor valójában olyan emberekről van szó, akiket mindössze a nagy vonalaiban közös alapokon nyug-

189 Roy 2006:126.

190 „The definition of Islam as a culture per se is possible only after the process of immigration has disconnected religious tenets from a given culture. This disconnection fits with Western secularism, for which a religion is defined as a mere religion separated from other sociocultural fields. After this break Islam is then re-objectified as a culture in itself and called to explain the social attitudes of Muslims” – Roy 2006:128-129.

186 Tariq Modood 2006 *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*. Oxon: Routledge, 38-39.

187 Olivier Roy 2006 *Globalised Islam*. London, Hurst & Co.

188 Roy 2006:125-126.

vó és közös szabályok mentén felépülő vallásos hit és vallási gyakorlat köt össze e feltételezett közösség többi tagjával?

A Nagy-Britanniában élő muzulmánok közösség-építésének három szintje különíthető el egymástól: a helyi közösségek szintje, egy nemzeti közösség szintje, valamint az univerzális *umma*.¹⁹¹ Ezek a szintek összefüggésbe hozhatóak azzal a kérdéssel, hogy milyen mértékben tekinthető sikeresnek e csoportok befogadó államba integrálódása. Különbséget kell tennünk „látható” és „láthatatlan” csoportok között. A „láthatatlan” csoportba tartozik a muszlim populáció azon csendes többsége, amely nagy vonalakban integrálódott már a befogadó ország társadalmi szövetébe, és megtalálta a maga számára az egyensúlyt a szociális szférában való részvétel és az immár magánéleti kérdésként tekintett vallásosság között. E többség *muszlimként* történő szocializációja a helyi mecsetek köré szerveződik. Tulajdonképpen ez az a szintje a muszlim közösség-építésnek, amelynél ténylegesen *közösségről* beszélhetünk: olyan emberek kapcsolatáról, akiket nemcsak egy közös vallás formális szabályai, hanem a mindennapi élet gyakorlatai, interakciói, közösségi eseményei is összekötnek.

A közösség-építés második szintje a nemzeti szintű muszlim közösség létrehozásán, a muszlimok politikai képviseletén fáradozó, a nyilvános ideológiai, politikai vitákban résztvevő személyek csoportjából áll. Ez a csoport abba a „látható” kategóriába sorolható, amely igyekszik ugyan a nyugati játékszabályokat, keretfeltételeket figyelembe venni nyilvános interakciói során, de az integrációja körüli kérdések még mindig aktuálisak, sőt, sokszor a teljes muszlim populáció integrációját az e csoportról kialakított kép szerint ítélik meg. Ez nem véletlen, ugyanis az ide tartozó személyek maguk is tudatosan felvállalják a csendes többség képviseletét, és úgy jelennek meg, mint akik e többség konszenzuális érdekeit képviselik. Roy szerint ezek az önjelölt vezetők azok, akikkel a befogadó állam együtt tud működni, és akiknek az érdekei amellettszólnak, hogy visszaigazolják a befogadó állam felülről jövő kommunitarizáló törekvéseit, valamint a muszlim „közösség” etnikumként kezelését. A nagy-britanniai muszlim vezetők elsősorban azért harcolnak, hogy a muszlimok csoportját is a Faji

191 Az *umma* kifejezés az összes hívő muszlim embert magába foglaló virtuális közösséget jelöli. Vö. Olivier Roy 2007 *Secularism confronts Islam*. New York, Columbia University Press, 42, 84.

Megkülönböztetés Elleni Törvény (Race Relations Act) hatálya alá helyezték, hogy annak értelmében – etnikai kisebbségként – élvezhessen egy bizonyos fokú autonómiát, valamint a brit kisebbségi- és diszkriminációellenes törvények védelmét.

A közösség-építés harmadik szintje az univerzális, globális *ummában* gondolkodó, többnyire fundamentalista beállítású vallási közösségek szintje. Az ide tartozók elfordulnak a befogadó ország közösségi, politikai életétől; diskurzusaik a hit kérdéseivel, az igaz vallásosság keresésével foglalkoznak, amennyiben azonban mégis érintik a közéleti kérdéseket, rendszerint erős kritikát fogalmaznak meg azzal szemben. Ide tartoznak azok a radikális csoportosulások is, amelyek nem fogadják el a befogadó ország integrációs kereteit; cselekedeteiket, amelyek sokszor erőszakosak, csupán vallási terminusok által legitimálják. Ennek a csoportnak nincs átfogó társadalmi üzenete, „láthatósága” leggyakrabban pusztán abból adódik, hogy nézeteit a közvélemény egzotikusnak vagy egyenesen veszélyesnek tartja.

Azt láthatjuk tehát, hogy az a „muszlim közösség”, amelyre sokszor hivatkoznak, tulajdonképpen egy igen megosztott csoport, amelyben az integráció szintje sem egységes. A közvitákban csupán a „látható” csoportok jelennek meg, amelyeket, részben az ő szándékukkal is egybevéve – a teljes muszlim populáció képviselőinek tartanak, nemcsak a nyilvános diskurzusokban, hanem csoportidentitásuk, jellemzőik, értékeik, céljaik tekintetében is. Ennek – mondja Roy – az a hátulütője, hogy nem ad reális képet azokról a muszlimokról, akikről tulajdonképpen szó van, illetve hogy azok, akik magukat a muszlim közösségek szószólójának tartják, sokszor olyan értékek elkötelezettjei, amelyeket a nagy többség nem ismer el sajátjának. A brit multikulturalizmus modellje egységes kulturális csoportként, etnikumként akarja kezelni a muszlim populációt, holott, mint láthattuk, az egységes muszlim közösség képzete külsőleg megkonstruált és nem fedi a valóságot. A muszlim érdekek képviselőivel és közvetítő szervezetekkel való együttműködés egyrészt azt a veszélyt hordozza magában, hogy a muszlim többséget kiszolgáltatja egy olyan politikai képviseletnek, amely valójában nem az ő értékeit képviseli, másrészt pedig fenntartja azt a sémát, hogy a kisebb, hangosabb csoportról ítélik meg a szélesebb populációt, ezzel tovább éltetve a muszlimokról kialakított, sokszor előítéletekkel átszótt képet.

3. A laïcité és az asszimilációs modell

A multikulturalizmus modellje mellett a sajátosan francia asszimilációs modell a másik, amely a bevándorló-közösségek kezelésére koherens ideológiai keretet ad. Míg a multikulturális modell abból indul ki, hogy az iszlám mint vallás egy specifikus kultúrába van beágyazódva, és hogy nincs ellentmondás abban, hogy valaki jó állampolgár legyen és közben egy olyan elsődleges kulturális identitással rendelkezzen, amely nem azonos az adott állam domináns kultúrájával... – addig az asszimilációs modell szerint a nemcsak formális, hanem lényegi értelemben vett állampolgárság megszerzéséhez szükséges az eredeti kulturális identitás eltörlése és ennek egy új, politikai terminusokban megfogalmazott identitással való felülírása. Ez a modell erőteljesen individuum-központú. Nem fogadja el azt az elgondolást, miszerint az egyének identitása csak akkor maradhat fenn sértetlenül, ha a csoport, amelyhez tartozik, társadalmilag elismert, és amelynek alkalomadtán speciális csoportjogok biztosítják fennmaradását. Ehelyett egyrészt azt a meggyőződést képviseli, hogy a partikuláris csoportidentitások nyilvánosan történő megerősítése fragmentáltá teszi az egységes társadalmat, másrészt pedig hogy az egyes kulturális csoportok, főként azok, amelyek egy nem-liberális kultúra részei, elnyomóan bánhatnak tagjaikkal (például a nőekkel), és emiatt semmiképp sem szabad megerősíteni hatalmukat tagjaik fölött.

Olivier Roy a francia modellnek szentelt, már említett munkájában azt mondja, hogy a mind a multikulturalizmus, mind az asszimilációs modell egyaránt válságba jutott, mégpedig ugyanazon ok miatt: egyik is, másik is alapvető köteleket feltételez vallás és kultúra között, és ezzel implicite azt is feltételezi, hogy a vallás megőrzése egyenértékű a kultúra megőrzésével. A multikulturalizmus azt sugallja, hogy a vallás megmarad az eredeti kultúrába beágyazva, az asszimilációs modell pedig azt, hogy a vallási kötelek az asszimiláció során, az eredeti kulturális környezettől való elszakadás miatt maguk is eltűnnek. Valójában pedig azt látjuk, hogy a jelenkori vallásosság individualizálódik, elszakad a kulturális háttérétől. Emiatt az asszimilációs modell valóban sikeres a kulturális-társadalmi integrálás terén, ám a muszlimok körüli fő problémák ezektől a tényezőktől némileg függetlenek.¹⁹²

Ahhoz, hogy megértsük a francia asszimilációs modell lényegét, röviden meg kell vizsgálnunk

kialakulásának folyamatát, valamint a *laïcité* fogalmát, amely a modell filozófiai alapját képezi. Meg kell különböztetni a jogi *laïcité*, illetve az ideológiai *laïcité* fogalmát. Az első az egyház és az állam olyan szigorú különválasztására vonatkozik, amelynek következtében törvények szabályozzák a vallás jelenlétét a nyilvános szférában. Az utóbbi a *laïcité* olyan filozófiai, ideológiai értelmezését jelenti, amely szerint vallás magánszférába való visszaszorítása által az állam képes lesz az összes állampolgárnak egyenlő hozzáférést biztosítani az állampolgári jogokhoz. A *laïcité* fogalma tehát a nemzeti kohéziót biztosítja azáltal, hogy a nyilvános szférában csak egy tisztán politikai identitást ismer el, minden más tényező a magánszférába van utalva. Továbbá határozottan el kell különítenünk a *laïcité* fogalmát a szekularizáció fogalmától. A szekularizáció egy társadalmi jelenség, amely nem követel politikai végrehajtást; akkor jelenik meg, amikor – bár sokan továbbra is hívőnek vallják magukat – a vallás többé nem képezi az emberek életének középpontját. A szekularizáció nem vallásellenes vagy egyházellenes; ez egy magától működő, természetes társadalmi folyamat. A *laïcité* ezzel szemben világos, célravezető intézkedés eredménye: olyan politikai döntés, amely törvényi keretek között megszabja a vallás helyét a társadalomban, azaz különválasztja a politikai szférától, és lényegében a magánszférába utalja azt.

Franciaországban a *laïcité* sajátos történelmi és politikai kontextussal rendelkezik, amelyet az állam és az egyház hosszú ideig konfliktusos viszonya formált. A *laïcité* eszméje abból a törekvésből született, amely meg akarta szüntetni a katolikus egyháznak az államra és a társadalomra gyakorolt befolyását. Ez az igény visszavezethető az 1789-es francia forradalomra, amikor is az *ancien régime* szerves részét képező katolikus egyház megfosztott előjogaitól, kitüntetett pozíciójától. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata egyik híres paragrafusában értelmében: „Senkit meggyőződése, vallási s egyéb nézetei miatt háborgatni nem szabad, feltéve, hogy e meggyőződés s e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti”.¹⁹³ A lelkiismereti szabadság eszméje alapját képezi egy olyan nyilvános társadalomnak, amelyben a résztvevők identitása független a vallási meggyőződésre és felekezeti hovatartozásra való hivatkozástól, azaz egy olyan nyilvános szférának, amelyből a vallás kérdései – a semlegesség nevében – átkerültek a politika területéről a társadalmi-

192 Roy 2006:xi.

193 Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata: 10. § (<http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>)

magánszférába. A Nyilatkozat által meggyökeresített szekuláris állam eszméje több olyan próbálkozást vont maga után, amelyeknek célja az állam semlegességének ténylegesen gyakorlatba ültetése volt (például a szekuláris állami oktatás bevezetése az 1800-as évek végén). Ennek végérvényes megvalósítása azonban csak 1905-ben történik, amikor a képviselőház megszavazza az egyház és az állam szétválasztására vonatkozó törvényt. Ennek értelmében az állam egyrészt garantálja a lelkiismereti szabadságot, másrészt pedig megvon minden támogatást az egyházaktól.¹⁹⁴

Az egyház és az állam közötti konfliktusok azonban nem értek itt véget. A civil társadalom kettészakadt; a katolikusok és *laikusok* külön körökben szocializálódtak; ez a megosztottság csak az utóbbi évtizedekben kezdett elhalványulni. Olivier Roy ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az 1905-ös törvényben érvényesülő *laïcité*-elv elismerése a katolikus egyház részéről nem teológiai megfontolásokból, tehát nem a teológiai tételek újraértelmezéséből származott, hanem kimondottan politikai gesztusként értékelendő. Ugyanis lényegileg egyetlen kinyilatkoztatáson alapuló monoteista vallás sem lehet laikus; mindegyik azt állítja, hogy egy olyan, Istentől származó igazságból indul ki, amelynek törvényei felülmúlják az emberi törvényeket, és amelyek végső soron az egyetlen érvényes igazságot képezik. A *laïcité* ilyen értelemben nem közös értékeket, hanem csupán közös játékszabályokat jelent állam és egyház között, ami abban áll, hogy az egyház nem tiltakozik erőszakos vagy törvénytelen módon az olyan törvények ellen, amelyekkel nem ért egyet.

Alighogy megszűnni látszottak a katolikus egyház és a francia állam közötti konfliktusok, egy új formában elevenedett fel a probléma épp a muzulmán bevándorlók révén. Az új konfliktusok mintázata némiképpen megegyezik a korábbival, legalábbis elméleti síkon: a francia identitás és egy nyilvános, laikus állampolgárság ideálja áll szemben a vallás és a vallási identitás által felvetett kérdésekkel.

Roy a *laïcité*-elvnek egy fontos összetevőjére hívja fel a figyelmet. A *laïcité* mint ideológia és mint politikai intézkedés mindenekelőtt negatív kell le-

gyen. Célja felszabadítani a politikai és a nyilvános szférát a vallás befolyása alól, de nem célja a vallás egy új erkölcsi rendszerrel helyettesíteni. Mivel a *laïcité* az egyház és az állam valódi szétválasztását célozza, nem formálhat véleményt a különféle vallási dogmák tartalmi vonatkozásairól, ugyanis ez ellentmondana célkitűzéseinek. Mindezek ellenére sok esetben láthatjuk, hogy a muszlimokat érintő kérdésekben a francia álláspont is vallási terminusok segítségével vitázik; nem jelöli ki határozottan a vallás szerepét a közszférában, hanem annak belső kérdéseiben is irányításra törekszik. Több példával is találkozunk, amelyek azt bizonyítják, hogy a vallási szférát az állam is igyekszik kontroll alatt tartani: először is az állami alapítású *Conseil Français du Culte Musulman*¹⁹⁵ tagjainak megválasztásakor ütközünk bele ennek tényébe, amikor az a kérdés merül fel, hogy kit kell a muszlimok képviselőjével megbízni: a legnagyobb muzulmán szervezeteket, amelyek a legszervezettebbek, de a legdogmatikusabbak is, vagy inkább a kisebb, de liberálisabb szervezeteket? Ott van aztán az imámok kiképzésének problémája, amelynek során arról folyt a vita, vajon lehetséges-e csökkenteni a vallási fundamentalizmust a muzulmán fiatalok körében azért, hogy lehetőséget biztosítsunk az arra elhivatottaknak, hogy francia intézményben, tehát állami kontroll alatt képezhessék magukat vallási vezetőkké? Ez az elgondolás azt feltételezi, hogy az államilag biztosított teológiai iskolák liberálisabb, a francia identitáshoz közelebb álló vallási vezetőket tudnak „kitermelni” azoknál, akik valamelyik muszlim-többségű országból érkeznek. Ugyanez az érvelés támasztja alá muzulmán hitoktatásnak az állami iskolák tantervébe való bevezetését. Roy szerint a *laïcité* legfőbb hibája az, hogy túllép negatív jellegű szabályozásainak körén, és valójában irányítani próbálja a vallási szférát.¹⁹⁶ Franciaország kétirányú veszélyt lát a muszlimok közösségében: egyrészt egy alulról szerveződő, etnikai alapú közösség részéről, amely partikuláris csoportidentitásának nyilvános megerősítése végett speciális jogokat és védelmet követel; másrészt egy nemzetfölötti, globális szintű közösség felől, amely teljesen elzárkózik a francia nyilvános szférától, annak intézményi kereteitől, és

195 Nemzeti szintű választott szerv, amelynek közvetítői szerepe van a franciaországi muzulmánok és a francia állam között.

196 „Laïcité is, above all, an obsession with religion, and it leads to the desire to legislate about religion instead of accepting true separation”. Roy 2006:33.

194 „La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte.” Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l’Etat: 2. §.” <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070169&dateTexte=20110614>

sokszor radikális terminusokban fogalmazza meg vallásos indíttatású céljait. A francia állam törekvései ezért a muszlim csoportok nacionalizálására, szekularizálására irányulnak.

Fontos észrevenni: ahogy akárcsak Nagy-Britannia esetében láthattuk, úgy Franciaországra is igaz, hogy problematikus muzulmán *közösségekről* beszélni. A francia muszlim populáció tulajdonképpen szétszórta, többnemű, és nem is igazán törekszik az egyesülésre, a közös képviselőre, de még arra sem, hogy önmagát vallási közösségként határozhassa meg. Napjainkban az iszlám fedőneve alá vesznek egy csomó különböző magatartásformát, követelést és identitást, amelyeknek csak akkor van igazán értelmük, ha azokat más, hasonló, a vallási kontextustól elvonatkoztatott elemekkel, illetve más vallások hasonló elemeivel egybevetve vizsgáljuk. Amikor a politika erőszakosan avatkozik be a vallási, de sok más tényező által is meghatározott viselkedésformákba azzal a szándékkal, hogy például felszabadítsa a nőket, vagy a vallási közösségek tagjainak szabadságát biztosítsa, leggyakrabban teljesen figyelmen kívül maradnak azok a személyes indíttatások, meggyőződések és érzelmi kötelékek, amelyek arra ösztönzik a muzulmánokat, hogy bizonyos normákkal, viselkedési modellekkel azonosuljanak. Ily módon a francia nacionalizáló, szekularizáló törekvések eredményei egyelőre megmaradnak a felszínen, mert ha képesek is formálisan, például a nyelv, az öltözködés, az oktatás területén a franciák gyakorlataival kompatibilis gyakorlatokra ösztönözni – avagy kényszeríteni – a muszlimokat, a tulajdonképpeni integrálódás, a francia nemzeti közösséghez való tartozás élményének megtapasztalása még várat magára.

Absztrakt

A második világháború utáni évtizedekben, amikor a Nyugat-Európai államoknak külföldi munkaerőre volt szüksége, elindult egy intenzitásában változó, de azóta is folyamatos bevándorlók hullám Európában. Ez a masszív migráció olyan társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális problémákhoz vezetett, amelyekre az érintett országok nem voltak – nem is lehettek – felkészülve. A migráció során kikristályosodott *idegen*-fogalom leginkább talán azokhoz a bevándorlókhoz köthető, akik az európaihoz képest a legerőteljesebben más (politikai) kultúrával rendelkeznek: azokhoz, akik valamilyen módon (eredeti országukat, kultúrájukat, vallásukat

tekintve) az iszlámhoz kapcsolódnak.

Miért okozott különös nehézséget a muzulmán háttérű migránsok integrálása a különböző nyugat-európai országokban? Egyáltalán milyenek *ők* – azok, akik bevándoroltak, és azok, akik már Európában nőttek fel? És hogyan, milyen politikai filozófiai modellek alapján próbálták meg ezek az országok – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – integrálni a muzulmán bevándorlókat? A tanulmányban ezekre a kérdéseket próbálom meg körüljárni.

Abstract

After the Second World War, when several states of Western Europe had to rely on imported labor for decades, a migration wave has started, which had altering intensity, but is continuous ever since. This massive migration was to cause social, economical, political and cultural issues that the receiving countries weren't – and couldn't possibly be – aware of and prepared for. During the decades, a new european notion of *alien* has emerged, which mostly relates to those immigrants who have a strong and different (political) culture than that of western European states, namely those who in different regards (of their countries of origin, their culture or religion) are related to Islam.

Why has it been especially difficult and problematic to integrate immigrants of muslim-background in several of the Western-European states? Who are *they* and what are they like – those who migrated, and those who were born and raised in Europe? And what political philosophical models do different states – with particular emphasis on Great-Britain and France – use in the context of their integration? These are the issues I am going to examine in my paper.

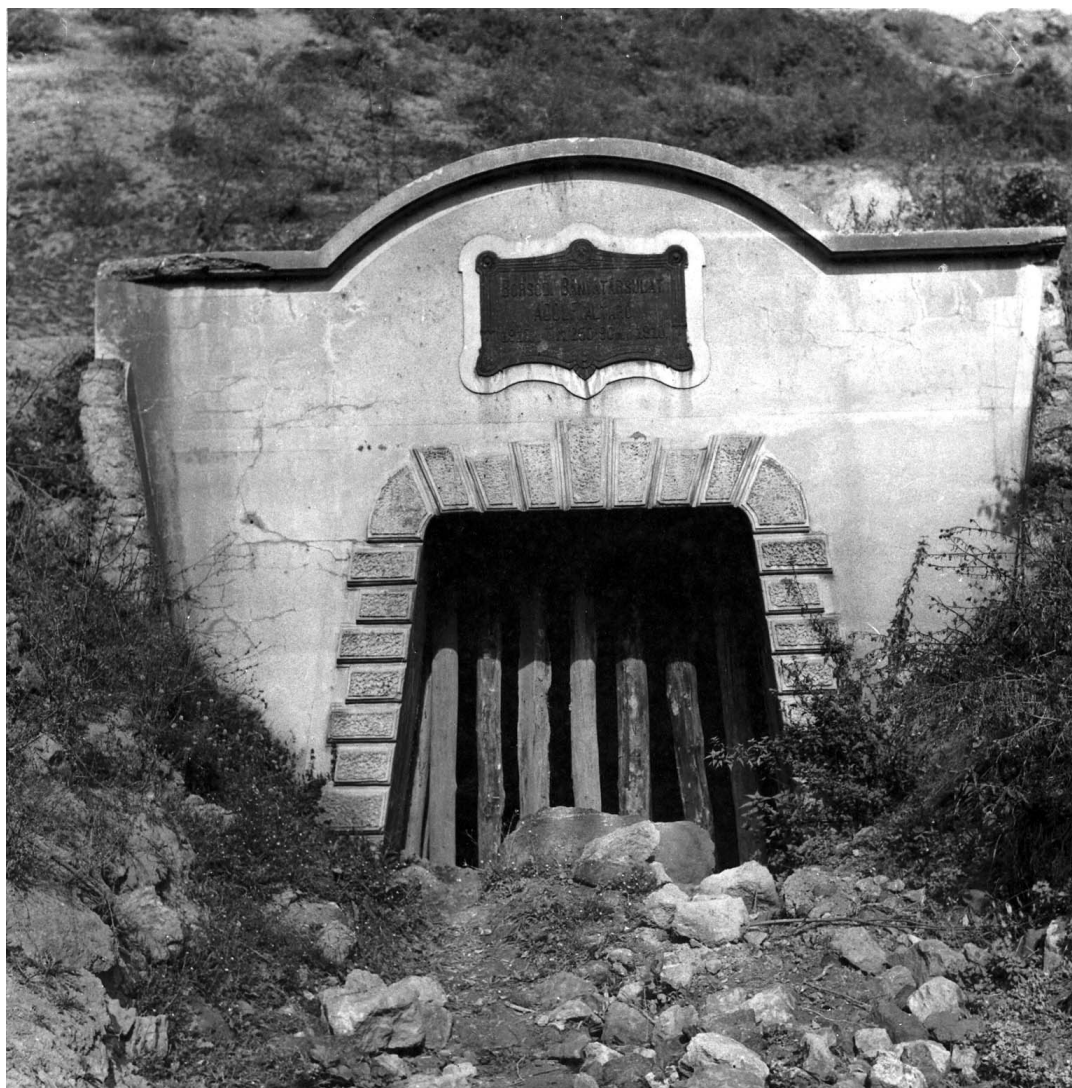
Felhasznált irodalom

- Egedy Gergely 2006 A multikulturalizmus dilemmái: Nagy-Britannia példája. *Polgári Szemle*, (2) 6. szám.
- Fish, Stanley 1998 Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Lettre*, 31. (téli) szám, 76-80.
- Marin, Ruth-Rubio 2004 *Immigration*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Modood, Tariq 2006 *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*. Oxon: Routledge.
- Raz, Joseph 1997 „Multikulturalizmus – liberális szempontból”. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Roy, Olivier 2007 *Secularism confronts Islam*. New York: Columbia University Press.
- Roy, Olivier 2006 *Globalised Islam*. London: Hurst & Co.
- Taylor, Charles 1994 *The Politics of Recognition*. In Amy Gutman ed. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Internetes források

- Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, 1789.
<http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>
- Race Relations Act, 1976 <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1976/74/introduction/enacted>
- Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT00006070169&dateTexte=20110614>

AZ ANDRAGÓGIA SZEREPE AZ ÉLETKÖZEPI KRÍZIS KEZELÉSÉBEN¹⁹⁷

Környezetemben legyen az a munkahely, az iskola, a szabadidő világa az elmúlt években egyre többször találkozom olyan barátokkal, ismerősökkel, ismeretlenekkel, akik életközepi krízissel küzdöttek. Vannak közöttük, akik felismerték helyzetüket és vannak, akik nem. Hogyan jelent ez meg esetükben? Van, aki munkahelyet, szakmát váltana önszántából vagy kényszerűségből, de nem tudja, merre induljon. Azok a cselekvési utak, amelyeket ismer, és amelyek eddig beváltak, most valamilyen okból nem vezetnek eredményre, illetve bizonytalan kimenetelük miatt nagy feszültséget jelent az ismeretlenbe való „ugrás”. Vannak olyanok is, akiknek nincsenek a váltáshoz kapcsolódó tapasztalataik, így bennünk még nagyobb feszültséget indukál ez a kérdés. Vannak, akik egyszerűen csak úgy érzik, hogy az elmúlt 10-20 évben, amelyet munkával töltöttek el, eljutottak valahova, elértek valamit, de most másra, újra vágnak, és ezen vágyaik teljesítéséhez nem találják a megoldást. Van, akit a magánéletében történt változások állítanak új kihívások elé. Megint mások hosszas családi „szolgálat” után illeszkednének vissza egy teljességgel megváltozott munkaerőpiacra. Továbbá vannak olyanok is, akik az ország határain belül nem látják a saját és családjuk jövőjét, ezért akár konkrétumok nélkül, de a külföldre költözés lehetőségét fontolgatják.

Dolgozatom alapját jelentő kutatásom a felnőttek életközepi krízisének egy olyan dimenzióját vizsgálta, melyben a krízis egy kényszerű, vagy önkéntes útkeresés – foglalkozás vagy munkahelyváltás – mentén alakul ki. Tapasztalatom szerint egyre többen vannak, akik az előbbi vagy az utóbbi okok valamelyike miatt kerültek nehéz gondolati, érzelmi, anyagi helyzetbe és nem tudják hogyan tovább. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy ezekben a krízishelyzetekben az andragógia tudománya és képviselői hogyan nyújthatnak segítséget az érintetteknek.

Szakedzői kutatásom során arra kerestem a választ, hogy a munkavégzéshez kapcsolódó életközepi kríziseknek melyek a kiemelt probléma-

csoporthai? Az életközepi krízist milyen módszerekkel lehet hatékonyan kezelni? A kezelésben lehet-e szerepe az andragógiának és az andragógusoknak?

Az empirikus kutatásnál kvalitatív kutatási módszereket alkalmaztam, így a dokumentum-elemzés, a félig strukturált interjú és a fókuszcsoportos interjú módszerét választottam. A dokumentumelemzés során a pszichológia és az andragógia szakirodalmából kerestem és válogattam a témához kapcsolódó szerzők írásait.

Egyéni interjút készítettem:

- krízisalanyokkal
- felnőttképzési szakemberekkel
- pszichológusokkal
- egyéb humán szolgáltatást végzőkkel
- felsőoktatásban tevékenykedő oktatókkal.

Mivel az életközepi krízis általánosan és a munkavégzéshez kapcsolódóan is rejtett probléma, így a populációról nem áll rendelkezésre egy nyilvános adatbázis. A krízisalanyok célcsoportját a szakirodalomban megfogalmazottak alapján saját magam határoltam körül. A szakirodalom segítségével az adott életkori határok, viselkedési és problematikai sajátosságok szerint az alábbiak szerint határoztam meg krízishelyzetben lévő alanyok tulajdonságait:

- 40-45 év közötti életkor
- felismerte, hogy jelenlegi munkáját nem tudja, nem akarja tovább végezni
- félelmek, szorongás gyötri a szakmaváltással kapcsolatban
- ismereteit nem tudja rendszerezni, átgondolni.

Ilyen típusú interjút folytattam öt fő krízis-alannyal. A megkérdezettek számára anonimitást biztosítottam, mivel a téma egy nyíltan nem felváltott problémához kapcsolódik. Az interjú első részében a bizalmas légkört kellett kialakítanom.

Kutatásom során a felnőttképzési szakembereket a következők szerint választottam ki, ebbe a körbe tartozó interjúalanyom öt fő volt:

- lehetőleg andragógus BA végzettség és/vagy
- gyakorlati működés és tapasztalat felnőttképzési, szolgáltatási tevékenységben.

Az egyéni interjúkra, egy külön a krízisalanyoknak és egy külön a felnőttképzési szakembereknek szóló kérdéssort állítottam össze.

197 E témakörben írott diplomamunkámat az Eötvös Loránd Tudományegyetem, andragógia mesterszakos képzésének keretében készítettem 2014-ben. Konzulensem Dr. Kraiciné Szokoly Mária PhD főiskolai docens volt.

Pszichológust, egyéb humán szolgáltatást végző (családsegítő, munkaügyi központ munkatársa) és felsőoktatásban tevékenykedő oktatót két-két főt kérdeztem meg. Esetükben egy-egy releváns kérdést emeltem ki a felnőttképzési szakemberek interjújából.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjú az ELTE andragógia mesterszak, végzős levelezős csoportjának tagjával készítettem. A résztvevők andragógusként (képzésszervező, tanulmányi előadó), szociális munkásként és pedagógusként dolgoznak tanulmányaikkal mellett. Az interjú ötvözte a fókuszcsoporthoz tartozó interjú és az ötletroham módszert. A klasszikus fókuszcsoporthoz tartozó méret 8-12 fő, kutatásomban én a mini fókuszcsoporthoz tartozó technikát alkalmaztam, hat fő részvételével.

Interjúalanyaimat személyes ismeretségi körömben toboroztam hólabda módszer segítségével. Fentiek alapján nem valószínűsítettem, hanem önkényes mintavételi eljárást alkalmaztam, a mintavétel nem reprezentatív.

Kutatásomban szereplő alanyok lakhelye és munkahelye Budapestre és Pest megyére korlátozódott. Az interjúk lefolytatására 2013 decembere és 2014 márciusa között került sor.

Első hipotézisem szerint, szükséges és lehetséges különbséget tenni, az életközépi krízis a kapuzási pánik és a burn out szindróma között. A hipotézis vizsgálatához kapcsolódó kérdéseimet feltettem pszichológusoknak és felnőttképzési szakembereknek is. A megkérdezett andragógusok kérdésre adott válaszai tükrözték azt a bizonytalan határvonalat, ami a fenti fogalmak esetében a közvéleményt is jellemzi. Ennek oka lehet, hogy az andragógusok nem, vagy csak közvetetten foglalkoznak az életközépi krízis témakörét érintő kérdésekkel, fejlesztéssel. Véleményük és tapasztalataik szerint az andragógus képzés pszichológia modulja nem nevesíti, érinti részletesen a témakört. A válaszadók többsége az életközépi krízist magánéleti és/vagy munkakapcsolati problémaként írta le. A magánéleti problémák esetében a testi változásokat, a házastárssal kapcsolatos problémákat sorolták fel. A munkahelyi válsággal kapcsolatban, több esetben szinonimaként használták a burn out kifejezést. A kapuzási pánikot szinte kivétel nélkül magánéleti problémakörrel azonosították, elsősorban férfiakra vonatkozóan.

A megkérdezett karrier-tanácsadó kiemelte, hogy tapasztalata szerint azok is az életközépi válság „kategóriába” sorolják magukat, akik a szakirodalomban meghatározott életkortól még nagyon

messze vannak. Elmondása szerint számos 35 év körüli alannal találkozott, akik magukról azt állították, hogy életközépi krízisben vagy annak előszobájában vannak. Ennek több kiváltó okát látja. Egyrészt a felgyorsult világban 35 évesen a csúcson „kell lenni” és ha az ember eléri, akkor érdemes váltania, újra kezdenie. Másrészt nagyon nehéz boldogulni a munkaerőpiacon, így ha valaki mégsem érzi magát a csúcson, akkor ezt válságként értelmezi. Fialokról van szó, 10-15 évük lenne a valós életközépig, de önismeret hiányában vagy kevés önismerettel már jóval korábban ezzel a kérdéssel kezdenek foglalkozni. A karrier-tanácsadó úgy véli, hogy egy tömeghisztéria is kezd kialakulni a kérdéskör körül. Ugyanakkor véleménye szerint valóban igaz, hogy a felpörgetett életvitel miatt az emberek hamar kifáradnak, kiégnek a stressztől, de ez nem feltétlenül az élet közepén következik be. Felborul a munka-magánélet egyensúlya, káros szenvedélyek rabjaivá válnak.

A pszichológusok szakképzettségüknek és tapasztalatuknak köszönhetően is árnyaltan látják a kategóriákat. Nézetük szerint az életközépi krízis életkorilag egyre jobban kitolódik. Úgy találják, hogy ma főként 45-48 éves kor körül és felett, a fizikai változásokban a klimax- és potenciazavarok megjelenésével, az üres fészek szindrómával (kirepülő gyerekek) kezdődik. Mivel tendenciózusan megfigyelhető jelenség, hogy a fiatalok egyre később kezdenek gyereket vállalni, így az ezt követő problémák is tolódnak. Véleményük szerint a szakirodalom nagy része nem követi a jelen kor tendenciáit ezen a téren.

A pszichológusok szerint az életközépi válság az a tág kategória, amibe beletartozhat a burn out, és a kapuzási pánik is. Ez utóbbi általában a férfiakra jellemző, még egyszer megélni a szerelmet, a fiatalságot. Holdudvar-hatás jelenik meg, a problémák összekapcsolódnak (önkép, család, stb.). Véleményük szerint a burn out szindróma egy olyan probléma, ami az embert, elsősorban, mint munkavállalót, mint szakembert érint. Független az életkortól, tehát nem csak az élet közepén jellemző. Az egyén egynek tekinti magát a munkaadóval és ebbe „fullad bele”. Nem csak a munkában, hanem sportban és a magánélet területén is jelentkezhet a kiégés. A kiégésnek egészségre kifejezetten káros végkimenetele is lehet, szinte kivétel nélkül megjelenik a depresszió.

A pszichológusok fontosnak tartották megemlíteni, hogy azok a kliensek, akik ilyen helyzetben

vannak, nem szeretik a címkézést (kiégett, válságban van). Kiemelték, hogy akkor lehet az alannyal beszélni, amikor konkrétan történik vele olyan esemény, ami felerősíti problémaérzetét (munkahely elvesztése, válás, stb.). Elmondták, hogy tapasztalataik szerint a magyar lakosságnál még mindig nem evidens, hogy élete során folyamatosan tovább kell képeznie magát. Megszerzett diplomához kapcsolódó tevékenységet végezve szeretnének nyugdíjba vonulni, ezért válságként élik meg, ha váltani kell.

A vizsgálati eredménnyel kapcsolatos szubjektív véleményként osztom a karrier-tanácsadó nézetét, miszerint sokan tévesen diagnosztizálják magukat krízisalanyként. A pszichológusokkal ugyanakkor csak részben értek egyet abban, hogy a probléma egyre későbbi életkorra tolódik ki, mivel személyes tapasztalataim mást igazolnak. Elképzelhetőnek tartom, hogy a jelenleg 30-35 éves korosztály esetében valóban ki fog tolni néhány évet a kritikus korszak, de jelenleg még a 45 év alatt is megjelenik a probléma. A pszichológusok által az adott életközépi krízis, burn out, kapuzárási pánik fogalmakra vonatkozó meghatározásokkal a szakirodalmi kutatások alapján is egyetértek. A fogalmak elhatárolhatóak egymástól.

Második hipotézisem szerint, az életközépi krízissel érintetteknek ma Magyarországon nincs intézményes segítő-tanácsadási rendszere, az érintettek nem tudják, hogy problémáikkal kihez fordulhatnak. A hipotézist több kérdéssel jártam körbe, mind a krízisalanyok, mind a felnőttképzési szakemberek és az egyéb segítő foglalkozású szakemberek tekintetében. A krízisalanyok nem ismernek segítő-tanácsadási rendszert, amely a problémáik kezelésében segíthetne. Voltak köztük, akik a munkaügyi központtól várták volna az ezirányú támogatást, ez az egyik esetben egyszeri csoportos foglalkozás keretében elkezdődött, ahol segítséget ígértek, de később ezt a segítséget, sem telefonon, sem levélben, sem személyesen nem tudta igénybe venni az érintett. A másik esetben a munkaügyi központ egyáltalán nem foglalkozott ilyen jellegű segítségnyújtással. Volt, aki internetes keresés alapján eljutott olyan karrier-tanácsadó portálra, ahol tesztek kitöltését, majd személyes tanácsadást ígértek, de a személyes tanácsadás olyan triviális dolgokról szólt, hogy az alany becsapottnak érezte magát. A krízisalanyok között volt olyan is, aki elmondták: számára akkor lenne hiteles a tanácsadás, ha tudná, olyan valaki ül vele szemben, aki maga is volt már hasonló helyzetben. Általánosan mindannyian megfogalmazták, hogy nincs számukra ismert segítő rendszer.

Erre reflexióként, egy anonimitást kérő, Pest megyei Munkaügyi Központ volt munkatársát kérdeztem meg, aki elmondta, hogy az ő intézményükben eseti, egyéni pályatanácsadási tevékenységet folytattak, valamint egy dedikált alapítvány, mint segítő szervezet felé irányították az ilyen érdeklődőket.

A felnőttképzési szakemberek esetében feltettem a kérdést, hogy szerintük ma Magyarországon kihez fordul egy krízishelyzetben lévő személy? Egyöntetűen azt mondták, hogy még nincs kultúrája a szakembertől való segítségkérésnek, véleményük szerint elsőként a családtól, baráti körtől kérnek, vagy kéretlenül tőlük kapnak segítséget. Egy szűk kör fordul karrier-tanácsadóhoz, coach-hoz, de számuk elenyésző és nem feltétlenül anyagi okok miatt. Pszichológus felkeresésére még ritkábban van példa.

Egy budapesti családsegítő szolgálat anonimitást kérő pályaválasztási tanácsadóját is megkérdeztem tapasztalatairól. Elmondta, hogy az intézményesült segítségnyújtásra, pályakorrekciós tanácsadásra három úton jelentkeznek. Egyrészt amikor már a családsegítő valamely munkatársa foglalkozik a családdal és ő „küldi” az egyént (az esetek 50 %-a ilyen), másrészt ismerőstől szerzett információ alapján jelentkeznek, harmadrészt helyi lapban megjelent szolgáltatási híreket olvasva, az „utcáról”. Nagy területet lát el a szolgálat, a pályaválasztási tanácsadó szerint vannak olyanok, akik hiába élnek a közelben nem is tudnak a létezéséről. A leggyakoribb a klasszikus öt alkalmas tanácsadás, melynek során a szociokulturális feltételek feltérképezésével (családi helyzet, anyagi helyzet, elvárások, feltételek, körülmények) és megoldási lehetőségek keresésével, döntési pontok azonosításával dolgoznak. Az utánkövetésre a magas esetszám miatt sincs lehetőség, így van, aki öt alkalom, van aki egy alkalom után „eltűnik”. Előfordul, hogy jóval később érkezik visszajelzés az alanytól, hogy sikerrel megoldotta a problémáit.

Vizsgálatom alapján belátható, hogy a krízisalanyok ugyan tettek kísérleteket intézményesített szakértő segítség igénybevételére, de ez kevés sikerrel járt. Maguk az intézmények esetleges megoldást kínálnak (munkaügyi központ), vagy iszonyú leterheltség mellett igyekeznek ellátni feladataikat. A két interjú alapján természetesen nem lehet általános következtetést levonni, de az interjúk után számos más munkaügyi központnál és családsegítőnél érdeklődtem pályakorrekciós tanácsadás felől és szinte ugyan ezeket a válaszokat kaptam. Legnagyobb

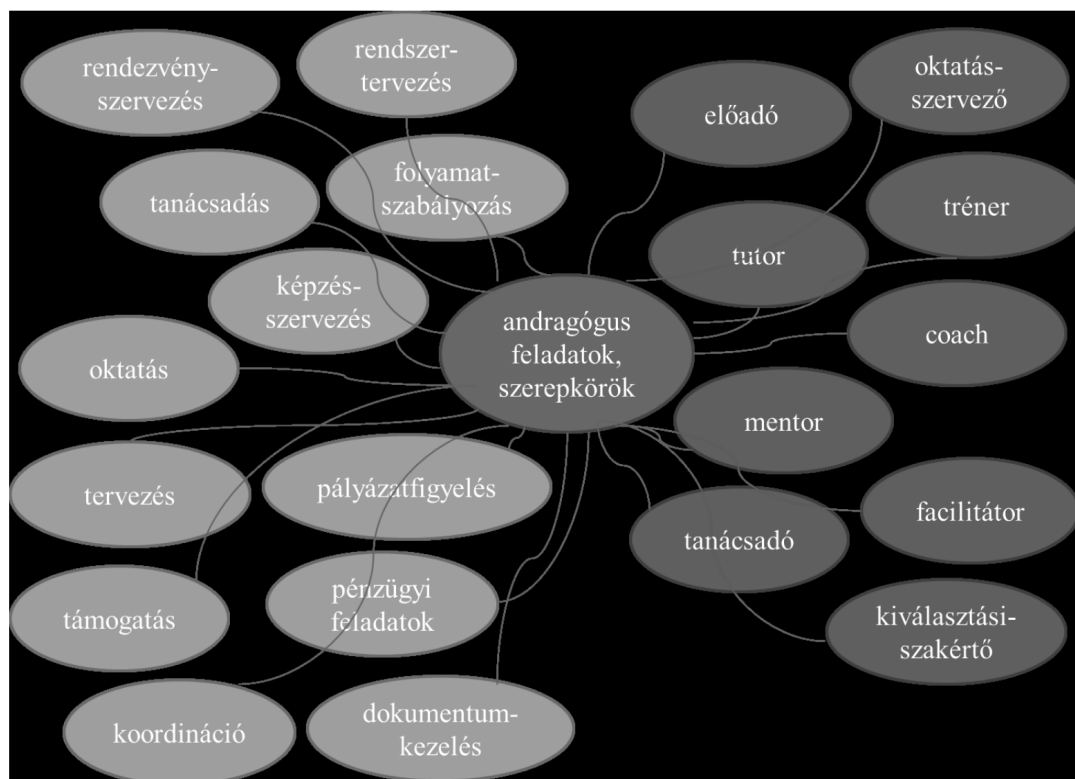
problémának a szervezés és az információáramlás hiányát látom. Nincs egy olyan szervezet/közösség, amely összefogná a segítő szakembereket, és eljuttatná a lehetőségről szóló információt a potenciális célcsoporthoz.

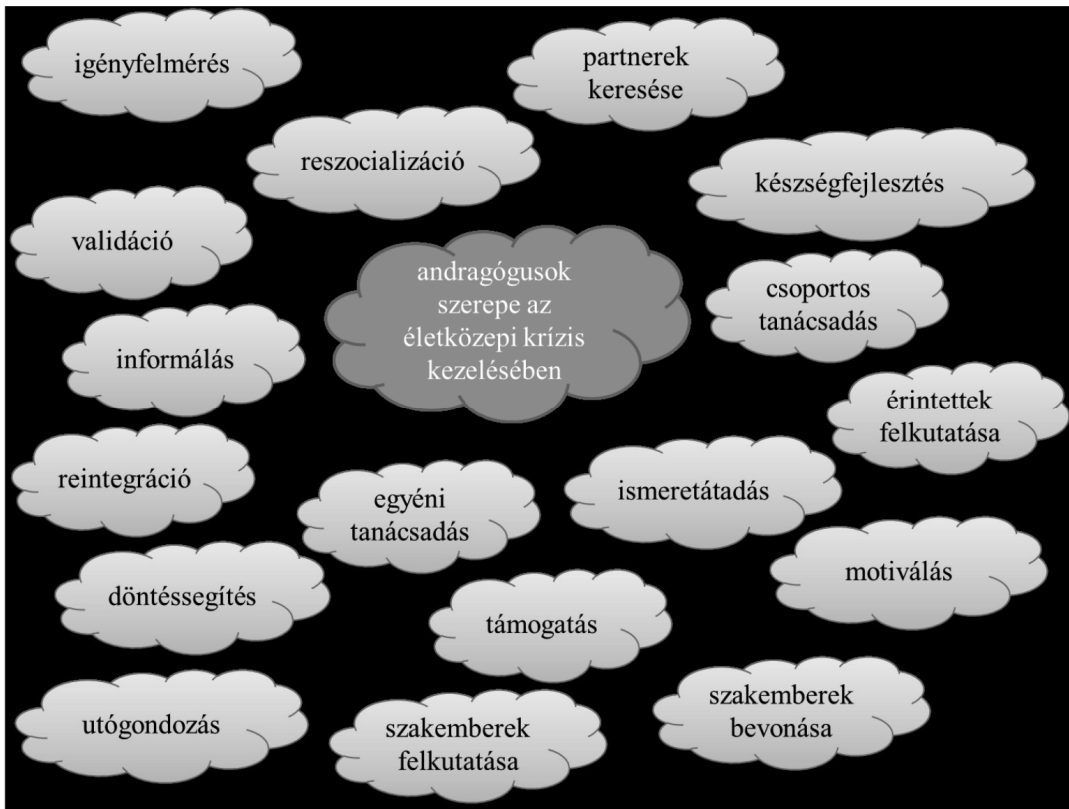
Harmadik hipotézisem az volt, hogy az életközépi krízis kezelésében, a tanácsadásban nem világos a felnőttképzési rendszer és a felnőttoktatók, felnőttképzők részvételének lehetősége feladata. A megkérdezett felnőttképzési szakemberek arra a kérdésemre, hogy életközépi krízisben lévő személyeknek fordulnak-e hozzájuk segítségért, mindannyian elmondták, hogyha nem is feltétlenül krízis problematikával keresik fel őket, de a tanácsadás/képzés/coaching során feltárássá kerülnek a körülmények, amelyek háttérben számtalanszor áll valamilyen krízishelyzet/esemény. A segítségnyújtás célja nem feltétlenül egy teljes karrierút megváltoztatása, de előfordult, hogy szinte 180 fokos változás történik a segített életében. Több esetben az is megfigyelték volt, hogy az alany kiegészítő tevékenység révén már megtalálta azt a célt, amely örömet jelentett számára, így a biztos egzisztenciát jelentő alapfoglalkozását nem kellett feladnia.

A felnőttképzési szakemberek tevékenysége (tanácsadás, coaching, képzés) nem kapcsolódik egy-

máshoz, ezért az alanyok gyakran sziget-szerű segítségnyújtást kapnak. A folyamatot nem támogatja egy dedikált intézmény/személy. A megkérdezettek segítségnyújtásra vonatkozóan olyan módszereket, feladatokat soroltak fel, amelyek a felnőttképzés és a felnőttképzők tevékenységébe beleillik, így például kommunikációs workshop-ok szervezése, ahol az érintettek tudnak előadásokat hallgatni, egymással beszélni, új impulzusokat kapni. Ilyen az egyéni vagy csoportos tanácsadási forma, ahol az egyén önmagáról kialakított képét lehet formálni, akár önismereti tréning, csoport coaching keretében. Kiemelték, hogy fontos a jó példa bemutatása, olyan személy közreműködésével, aki már sikeresen oldott meg hasonló helyzetet, valamint a hiteles csoportvezetés.

A fókuszcsoportos interjú, az ELTE andragógia mesterszak, végzős levelező tagozatos csoportjának hat tagjával készítettem. A résztvevők – tanulmányaik mellett – andragógusként (oktatásszervező, tanulmányi előadó), szociális munkásként és pedagógusként dolgoznak. Az interjú során feltett kérdésemre, az andragógusok feladatait, szerepkörét szemléltetve a következő gondolatterképet rajzolták fel:

Ez alapján pedig kértem, hogy vázolják, szerintük milyen szerepet tölthetnének be az andragógusok a felnőttek életközépi krízisének kezelésében, a válaszokból lásd a fenti ábrát!

A lefolytatott interjúk alapján megállapítható, hogy az andragógusok tevékenységük során kapcsolatba kerülnek életközépi krízisben lévő személyekkel, ezért az ilyen problémával küzdők számára történő tanácsadás, segítség része munkájuknak. Andragógia mesterszakos hallgató csoporttársaim számos tevékenység felsorakoztatásával jelenítették meg, hogy a felnőttképzési rendszer képviselői mely feladatokat láthatnák el a fejlesztés keretében. Ezért is tartom fontosnak, hogy az ilyen típusú változásvezetésben az andragógusok szerepet vállaljanak.

Negyedik hipotézisem, hogy ma az iskolarendszer nem foglalkozik a gyermekek és fiatalok krízishelyzetekre történő felkészítésével, a pedagógusok nem tájékozottak, e feladatot nem tartják szükségesnek, erre nem felkészítettek. A kérdést felsőoktatásban tanító pedagógusoknak, felnőttképzési szakembereknek, pszichológusoknak és a családsegítő munkatársnak is feltettem. Az egyöntetű válasz az volt, hogy bár mindannyian látják, mekkora szükség lenne a fiatalok változáskezelési felkészíté-

sére, de ez sajnos nem történik meg. A felsőoktatási intézmények által folytatott diplomás pályakövetés nem igyekszik kezelni ezt a problémát. A hallgatói centrumoknál inkább a „lélekápolás” megy, nem valós segítségnyújtás, felkészítés. A karrier-tanácsadó szerint az állandó újratervezés még nem épül be a fiatalok szerepkészletébe. A pszichológusok szerint fontos a minta, amit a fiatalok otthon látnak, így változások kezelésével kapcsolatos megküzdési stratégiáikat is nagyban szüleik befolyásolják. A válaszokból kiderült, hogy a változáskezelés tanítására, az ilyen jellegű fejlesztésre a pedagógusok többsége nincs felkészülve. A családsegítő munkatársa elmondta, hogy amikor nagyobb létszámban dolgoztak az intézményben, még volt rá példa, hogy kilátogattak a kerületi szakközépiskolákba pályaaorientációs előadásokat tartani, amelynek keretében a változások kezeléséről is beszéltek. Ezek a megoldások mára elhaltak, információi szerint jelenleg esetleg osztályfőnöki óra keretében esik szó a témáról.

Segítő megoldásként a fentiek alapján egy olyan fejlesztési program részletes kidolgozását látom szükségesnek, amelyben andragógus szakember koordinálása mellett, a téma érintett szakemberei közösen dolgozzák ki a programtervet és referenciájellel kipróbálják, majd megvalósítják a teljes

fejlesztési folyamatot. Emellett szükségesnek látom olyan „jó gyakorlatok, példák” bemutatását, különböző munkaterületeken dolgozó személyek bevonásával, akik korábban már sikeresen oldották meg saját krízishelyzeteiket.

Az andragógia szerepét, az andragógusok feladatait a felnőttek életközépi kríziseinek megoldását segítő program kialakításában és megvalósításában a következőkben látom:

1. A témakörhöz kapcsolódó szakemberek (pályatanácsadó, coach, mentálhigiénés szakember, pszichológus, szupervízor, stb.) felkutatása és meggyőzése a programhoz való csatlakozást illetően
2. A programot befogadó intézményrendszer megtalálása, a finanszírozási feltételek kialakítása, támogatók megnyerése
3. A program működési kereteinek kialakítása, az egyes csoportfoglalkozások tematikájának összeállításában való közreműködés, szakemberek koordinációja
4. A program résztvevőinek (krízisalanyok) toborzása, tájékoztatása, szervezés, folyamatos kapcsolattartás
5. A program egyes blokkjainak vezetése, facilitálás
6. A csoportok működési tapasztalatai alapján a folyamatos tematikai fejlesztés elősegítése
7. A csoportok működéséről, létezéséről a közvélemény minél szélesebb körű tájékoztatása, publikálás.

A diplomamunka védését követően folytatni kívánom a dolgozatban felvázolt fejlesztés kidolgozását, hogy andragógiai nézőpontból segíteni tudjam az életközépi átmenetet az érintetteknek.

Absztrakt

Életünk folyamán számos nehéz időszakon kell átjutnunk, függetlenül attól, hogy tinédzser, középkorú, vagy idősebb generációba tartozunk. Dolgozatom alapját jelentő kutatásom egy aktuális, valós, de rejtett társadalmi jelenség, a felnőttek életközépi krízisének egy olyan dimenzióját vizsgálja, melyben a krízis egy kényszerű, vagy önkéntes útkeresés – foglalkozás vagy munkahelyváltás – mentén alakul ki. Tapasztalatom szerint egyre többen vannak, akik az előbbi vagy az utóbbi okok valamelyike miatt kerültek nehéz gondolati, érzelmi, anyagi helyzetbe és nem tudják hogyan tovább. Munkám során azt vizsgáltam, hogy milyen szerepet tölthet be az andragógia tudománya és a felnőttképzési tanácsadó szakember a felnőttek krízishelyzetekre történő felkészítésében és azok kezelésében.

Abstract

Throughout our lives we need to go through several periods of hardship regardless of whether we belong to teenage, middle-aged or elderly generations. The topic of my research serving as the basis of my thesis is focusing on a certain aspect of a hidden social phenomenon, namely the midlife crisis, in which the crisis occurs due to forced or voluntary path searching, as a result of changing one's job or occupation. In my experience there are more and more people facing demanding mental, emotional or financial situations for the above reasons and do not know how to move on. In my research I examined what roles can the science of andragogy and an adult education specialist play in preparing adults for facing crises and coping with them.

BIOLÓGIA VAGY TÁRSADALOM?

BEVEZETŐ TANULMÁNY A TÁRSADALMI NEMEK KÉRDÉSKÖRÉHEZ¹⁹⁸

Bevezetés

A *Kultúra és Közösség* felkérésére készült összeállítás azokat a legfrissebb tanulmányokat tartalmazza, amelyeket a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának jelenlegi hallgatói készítettek. Mindegyik tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy a nők és férfiak társadalmi és munkaerő-piaci helyzete miként változott meg az elmúlt évtizedekben. Közös pont az írásokban, hogy egy-egyben szemlélik a munkaerő-piaci és a magánéletben zajló változásokat, és az utóbbira nem zavarótényezőként, hanem lényeges feltételként tekintenek. További közös jellemzőjük, hogy kritikai nézőpontot képviselnek, azaz a helyzet pusztá leírásán és megértésén túl a jelenlegi status quo megváltoztatását sürgetik, így közvetlenül is jelentős társadalmi implikációval bírnak. Az összeállítás első tanulmányának célja az, hogy felvázolja az alábbiakban következő öt írás mögött álló társadalomtudományos kereteket.

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon is megnőtt az érdeklődés a nők és férfiak társadalmi helyzetének kutatása iránt. Egyre több eredmény azt mutatja, hogy a társadalom különböző intézményei meghatározóak abban, hogy a férfiak és a nők milyen pozíciókban jelennek meg, és milyen elvárásokkal szembesülnek. Ennek ellenére visszatérően felmerülnek a régi álláspontok, miszerint a biológia, elsősorban a nők reprodukciós funkciója az, ami a társadalmi pozíciókat szükségszerűen determinálja. Egyre több vizsgálat mutat rá arra, hogy a hétköznapokban, különösen a populáris médiában a férfiakkal és a nőkkel kapcsolatban miként szilárdulnak meg az ún. hibás meggyőződések (faulty beliefs), amelyeket sokszor csak nehezen lehet eloszlatni.

Burn az öt ilyen téves nézetet foglalta össze, amelyek tételesen cáfolhatók: 1. A nemek közötti különbségek nagyok, 2. A nemek közötti különbségek alapvetően a nemek közötti alapvető biológiai különbségek miatt vannak, 3. A biológiai különbségek teszik alkalmassá a férfiakat és a nőket a különböző társadalmi szerepekre, 4. A nemek

különbözők, de egyenlők, 5. A társadalom érdekeit a hagyományos nemi szerepek szolgálják a legjobban (Burn 1995:176). Tulajdonképpen ugyanezt az álláspontot erősíti meg a nemi sztereotípiák és a karrier-aspirációk összefüggéséről szóló írásában Kovács Mónika, amikor azt írja, hogy „A szociálpszichológiai kutatások ellentmondanak azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint biológiai neme – feltételezve a „megfelelő” szocializációt – eleve elrendeli az egyén helyét nem csak a szexuális kapcsolatokban, de a társadalmi hierarchiában vagy a munkaerőpiacon is (Kovács 2007:99). A nők és férfiak helyzetét vizsgáló társadalomtudósok között teljes egyetértés van abban, hogy a (társadalmi) nemek helyzete nem biológiai adottságok és folyamatok eredménye, hanem társadalmi konstrukció (Kimmel 2000). A problémát tovább bonyolítja, hogy miként Burn is megemlíti, a férfiak és a nők helyzete nem szimmetrikus és egyenlő, hanem szisztematikus alá-fölérendeltségben vannak, tehát a nemek kérdésével a hatalom kérdésével is vizsgáljuk.

Ebben az írásban éppen ezért azokat a kérdéscélpontokat és vitákat szeretném bemutatni, amelyek erre az alapvető dilemmára reflektálnak. Amellett érvelek, hogy a biológiai különbségeket ismétlődő érvek többnyire elveszítették relevanciájukat a társadalmi jelenségek értelmezése során. Hangsúlyozásuk elsősorban ideológiai célt szolgál, mégpedig a nemek közötti hierarchia megerősítését és a nők egyenlőtlen helyzetének legitimitását (Fausto-Sterling 1992; Neményi 1995). Ezzel a kérdéssel együtt az is előtérbe kerül, hogy milyen mértékű a különbség a nők és a férfiak között. A tanulmány első részében áttekintem azt a vitát, amelyik biológiai és a társadalmi érvek dinamikájáról szól, majd pedig rátérek a társadalmi meghatározottság részletesebb bemutatására, végül összefoglalom a legfontosabb eredményeket.

A nők és a férfiak kutatásának kérdése: a biológiától a társadalmi érvekig

A nemek helyzetével kapcsolatban rendre visszatér az a kérdés, hogy mi lehet a két nem eltérő helyzetének az oka. Ennek kapcsán ismételtelen felmerül két markáns álláspont: az egyik a biológiai

198 Ez a tanulmány a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című OTKA kutatáshoz (K104707) kapcsolódóan készült.

meghatározottságot (*nature*), a másik pedig a társadalmi környezet fontosságát (*nurture*) hangsúlyozza. (A nemzetközi szakirodalom ezt a vitát éppen ezért a „*nature vs. nurture*” kifejezéssel írja le). Ez azt jelenti, hogy míg a biológiai álláspont mellett sikraszállók úgy látják, hogy a biológiai, vagy még pontosabban az agyműködés és a reprodukciós képességek megkérdőjelezhetetlenül előírják, azaz determinálják a férfiak és nők társadalomban elfoglalt lehetőségét és szerepét, addig a társadalmi magyarázat mellett érvelők úgy vélik, hogy a társadalom a saját normáival, értékeivel és szabályrendszerével előírja a nők és férfiak számára elérhető és betölthető lehetőségek körét. Ez tehát azt jelenti, hogy nem a biológiai, hanem a társadalmi szerepek korlátozzák a férfiak és a nők lehetőségeit.

Ezt a kiinduló dilemmát a társadalomtudományi érdeklődésű olvasók számára korábban Neményi Mária (1995) vázolta hiánypótló tanulmányában, amely „*A biológia – sors?*” címet viselte. Az írásában körbejárt központi kategória a nemi szerep volt, amelynek változó vagy állandó jellegét elemezte a szerző. Ehhez két társadalomtudós álláspontját ütköztette, akik a fentiekhez hasonlóan gyökeresen eltérő véleményt hangoztattak: Sigmund Freudét, aki úgy látta, hogy a biológia megváltoztathatatlan sorsként működik, és Simone de Beauvoirét, aki szerint „Az ember nem születik nőnek, azzá válik” (nézeteiket ismerteti: Neményi 1995:7).

Bár Neményi húsz évvel ezelőtti írása feltárta azokat a tényezőket, amelyek a patriarchátus támaszaiként rendszerszerűen működnek – a patriarchális ideológia, a család, a gazdasági függőség, az erőszak és a kulturális mítoszok –, még ma is roppant erős a hagyományos felfogásra voksoló tábora. (Erről, és a nemi szerepek változásaival hevesen szembeszálló genderideológiáról ad áttekintést a Replika tematikus számához írt előszavában Kormos 2014). Még mindig aktuális tehát Neményi alábbi kijelentése: „E felfogás kritikusai hozhatnak ugyan kultúraközi vizsgálatokból nyert ellenérveket a nőiesnek és férfiasnak tartott tulajdonságok szokásosnak tételezettől eltérő vagy egymást átfedő halmazairól, felsorakoztathatnak történeti példákat a biológiai meghatározottságot felülíró társadalmi nemi szerepek köréből, vagy éppen a modern társadalmakon végigtekintve bizonyíthatják, hogy a biologikum béklyóiból van szabadulás, az ember mint társadalmi lény nemcsak az őt körülvevő természetet, hanem saját természetét is folyamatosan alakítja, a tradicionális felfogás a nemi szerepek szimbolikus rendjéről makacsul tartja magát” (Neményi 1995:8).

Kimmel, a maszkulinitás-kutatás kiemelkedő szociológusa azonban ezen a vitán túllépve, arról ír, hogy mind a biológia, mind a nevelés mellett érvelők tévednek, és ennyiben hasonló jellemzőkkel írhatók le. Két pontot emel ki, amelyekben, ahogy ő írja a „természetszeretők” („*nature lovers*”) és „nevelők” („*nurturers*”) módon hasonló állásponton vannak. Az egyik az, hogy mindkét tábor képviselői igazán és megváltoztathatatlanul különbözőnek látják a két nemet. (Kimmel szerint ez utóbbi tábor tagjai látnak ugyan némi változási lehetőséget, de véleményük szerint a szocializáció folyamata a nőket és a férfiakat gyökeresen más helyzetbe hozza, így a különbségek normatívák, szükségszerűek és szinte „természetesek”, ld. Kimmel 2000:4). Véleménye szerint a másik közös pont az, hogy mindkettő a különbségekből vezeti le a dominanciát, ami a nemi különbség elengedhetetlen velejárója. Kimmel kritikájának lényege, hogy a nők és a férfiak közötti különbség sokkal kisebb, mint a nők vagy a férfiak csoportján belüli különbségek, amelyeket amúgy szociálpszichológiai meta-elemzés is alátámaszt (Hyde 2005), továbbá amellel érvel, hogy a nemi egyenlőtlenség következményének tekinthetjük a nemek közötti különbséget (*gender difference*), nem pedig fordítva (Kimmel 2000).

Sokféle álláspont létezhet tehát, amikor a két nem egymáshoz viszonyított helyzetét elemezzük. Powell és Graves (2003) úgy vélik, hogy a nemi különbségek vizsgálata során néha akár elfogultságot is tapasztalhatunk. A kutatók kétféle elfogultságot is mutathatnak, az alfa vagy a béta típusút. Alfa típusúnak nevezik azt az esetet, amikor eltúlozzák a nemi különbségek jelenlétét, míg a béta típusú elfogultság abból áll, hogy minimalizálják, vagy figyelmen kívül hagyják a nemi különbségeket. Bármelyikről legyen is szó, az torzításhoz vezethet a valóság értékelése során (Powell – Graves 2003:6). Minden olyan kérdésfeltevés, amely a tipikus férfi és a tipikus női jellegzetességekre keresi a magyarázatokat, intenzíven előhívja a két nem különbségeibe vetett meggyőződéseket, azaz könnyen mozgósítja a nemi sztereotípiákat (Kovács 2007; Burn 1995; Powell – Graves 2003).

Tovább nehezíti a nemek helyzetének értékelését az a dichotómia, amelybe a nők és a férfiak csoportját rendre belehelyezzük. Ez nemcsak dichotómiát, hanem szembeállítást – szak kifejezéssel élve bináris oppozíciót – jelent. Ennek eredményeként a két csoport közötti különbségre terelődik a fókusz, és így az alfa típusú elfogultságot tapasztalhatjuk. (Ennek népszerű megnyilvánulását jelentik azok

a könyvek, amelyek arról írnak, hogy a férfiak és a nők helyzete annyira különbözik, mintha külön égitestekről származnának. Lásd például: John Gray *A férfiak a Marsról, a nők a Vénuszról jöttek* című könyvét). Mindez a meggyőződés annak ellenére makacsul fennmarad, hogy a vizsgálatok rendre igazolták, hogy a férfi és női populáción belül sokkal nagyobb az egyéni változatosság, mint a férfiak és a nők csoportjának átlagai közötti különbség (Kimmel 2000; Hyde 2005).

Hyde (2005) szociálpszichológiai vizsgálatok meta-elemzését végezte el a nemek közötti hasonlóság vagy különbség tesztelésére, egyszersmind az általa felállított nemi hasonlóságok hipotézisének ellenőrzésére (gender similarity hypothesis). Utal korábbi, hasonló elemzésekre is, elsősorban Maccoby és Jacklin 1974-es *The Psychology of Sex Differences* című munkájára, amely már cáfolta azokat a feltételezéseket, amelyek a pszichológiai nemi különbségekre vonatkoztak, így például, hogy a lányoknak alacsonyabb az önértékelésük, nem motiváltak az előrejutásban, vagy hogy jobbak a tananyagok bemagolásában és az egyszerű feladatok elvégzésében, míg a fiúk jobbak a bonyolultabb kognitív feladatok elvégzésében. Maccoby és Jacklin négy területen látta megalapozottnak a nemi különbségek jelenlétét: verbális képességek, vizuális-térlátási képességek, matematikai képességek és agresszió. (Eredményeiket ismerteti többek között Fausto-Sterling 1992; Hyde 2005:581). Összességében sokkal több hasonlóságot találtak a nemek között, az utókor mégis főleg a különbségeket idézte tőlük.

Éppen ezért végezte el a korábbi meta-elemzések eredményeinek átfogó vizsgálatát Hyde (2005). Eredményei azt mutatják, hogy a korábbiakhoz képest még csekélyebbek a nemek közötti különbségek, és ahogy fogalmaz: „A konklúzió világos: a nemi különbségek nagysága, sőt az iránya is kontextus-függő. Ezek az eredmények határozott bizonyítékot nyújtanak a különbségmodellel és annak elképzeléseivel szemben, miszerint a nemi különbségek nagyok és állandóak lennének” (u.o. 589). Hyde meta-elemzésében mindössze két területen merült fel nagy nemek szerinti különbség: szenzomotoros viselkedésben (pl. dobástávolságban) és a szexualitás bizonyos aspektusaiban. Az agresszióban megfigyelhető nemi különbség nagysága mérsékelt volt (u.o.). A szerző így bebizonyította a két nem hasonlóságára vonatkozó hipotézis érvényességét.

Ennek ellenére változatlanul népszerűek a két nem eltérésére vonatkozó nézetek. Az alábbiakban

éppen ezért felvázolom, hogy milyen tényezőkben látják még ma is sokan azt, hogy a férfiak és a nők alapvetően különböznek. A dilemmák alábbi bemutatása elsősorban néhány fontos szakirodalmi munka bemutatásán alapul, de a kérdések megfogalmazásában és az érvelés kialakításában nagyon inspiráltak az egyetemi hallgatóimmal folytatott beszélgetések és viták. Először tehát nézzük a sokszor hangzottatott érveket arról, hogy honnan ered a két nem közötti különbség, és az miként határozza meg a mai helyzetet!

Minden bizonnyal kevesen vannak, akik még ma is a *bibliai történetekkel* magyarázzák a nemek eltérő helyzetét. A teremtéstörténet, jelesül hogy a nőt másodikként, és akkor is a férfi oldalbordájából teremtette Isten, továbbá a nő szerepe a bűnbeesésben, sokak számára a mai napig meghatározhatja a nők másodrangúként kezelésének indokoltságát (Powell – Graves 2003). Ha ezen túl is lépünk, még mindig fennmarad az előzőekben felvetett dilemma: mi határozza meg a férfi és női viselkedés és motiváció hétköznapi eltéréseit, miért látunk nemi különbségeket például az agresszivitásban vagy a gondoskodásban – amikről amúgy Hyde fent bemutatott kutatása éppen bebizonyította, hogy érvényüket veszítették.

Rendre felmerülő magyarázat, hogy a mai lehetőségeinket még mindig az az *őskori munkamegosztás*, vagy annak hagyománya szabja meg, ami szerint a férfiak vadásztak, a nők pedig gyűjtögettek. A Darwin nyomán népszerűvé vált fejlődéspszichológia egyik alaptétele, hogy ezek a különböző igények, amelyek az őskorban oly meghatározóak voltak, beépültek a génekbe, és ma is alapvetően meghatározzák a biológiai adottságokat és a társadalmi pozíciókat (Powell – Graves 2003). *Darwin evolúcióelmélete* a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenséget magyarázta és indokolta. Ennek központi kategóriája volt a szexuális szelekció, amelyben a hímek erősebb kiválasztódása zajlik, következésképpen a hímek fejlettebbek, mint a nőstények. Darwin 1871-es írását idézi Bem (2008): „... meg kell védeniük párjukat és kicsinyeiket az ellenségtől, illetve vadászniuk kell, a közös fennmaradás érdekében... Ehhez magasabb szintű szellemi képességekre van szükség, nevezetesen a megfigyelésre, az értelemre, a találékonyságra és a képzelőerőre” (Bem 2008:155).

Bár Darwin evolúcióelméletét messze meghaladta a tudomány, a *szociobiológia* az 1960-as évektől újra felvetette ezt az érvet, és ezzel kívánta megmagyarázni a rasszok, osztályok és nemek egyenlőtlenségét. Ezek a megközelítések pedig rendre szál-

lították – a többnyire – az állatvilágból származó megfigyeléseket, amelyek a hímek promiszkuitásáról, majd pedig a férfiak kicsapongásairól, erőszakosságáról, családjuk és gyerekeik elhagyásáról szóltak, annak érdekében, hogy saját génjeiket minél nagyobb körben tudják átörökíteni. A nők ezzel szemben a legjobb és legbiztosabb partnert keresik, és sokkal több időt szentelnek a gondoskodásnak (Wilson munkáit idézi Bem 2008:162). Ezeket a szociobiológiai elemzéseket többen is éles kritikával illették (Fausto-Sterling 1992), mivel szerintük az objektivitás álcáját öltik magukra, de a fő céljuk az, hogy a status quo-t igazolják.

A másik népszerű magyarázat a fenti biológiai meghatározottság mellett a férfi és a női *eltérő agyfelépítés* említésében szokott megjelenni, különös tekintettel az eltérő kognitív képességek hangsúlyozására, így a fiúk matematika-, a lányok pedagógiai, vagy szociális képzésben való intenzív jelenlétére (Fausto-Sterling 1992). Ez pedig összefügg a biológiai meghatározottság dominanciáját igazoló következő népszerű területtel, a *férfi és női hormonok* különbségeivel, amelyekkel a férfiak esetében gyakran magyarázzák az agresszivitást, a nők esetében pedig az anyai ösztön és gondoskodás minden más társadalmi tevékenységet maga mögé utasító fontosságát (Badinter 1999; Bem 2008; Powell – Graves 2003). Azok az írások, amelyek ezt hangsúlyozzák, elsősorban, de nem kizárólag, néhány tudományterületre koncentrálnak: a fejlődépszichológiára és a hormonális változások kutatására.

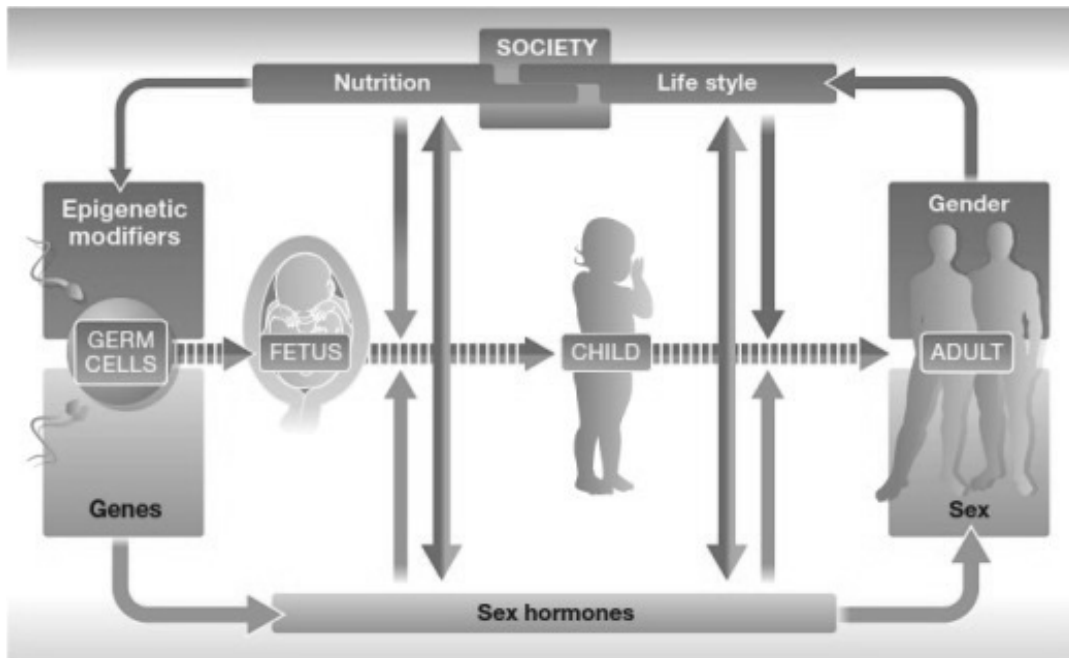
Az *anyai ösztön kérdése* külön figyelmet érdemel, mivel nagyon összetett és érzékeny kérdés, és sokszor ezzel is magyarázzák, hogy a nők bizonyos pályákat, például a természettudományos karriert feladják az anyai feladataik miatt (Paksi 2004). Francia adatok alapján Badinter az anyai kötődés meglétét és változásait vizsgálta azon keresztül, hogy miként tekintettek a gyermekekre, és milyen elvárások voltak az anyákkal szemben (Badinter 1999). Rámutatott arra, hogy a dajkaság már a 13. századtól elterjedt a francia arisztokrata családokban, de a 18. századra már minden városi társadalmi osztályban általános volt. Társadalmi rétegenként ennek más-más oka lehetett, a kényelemtől kezdve a munkavégzésig sokféle magyarázata volt annak, hogy a gyerekeket dajkaságba adták. Ennek következtében nagyon magas volt a csecsemőhalandóság, és az anyák sem gondolták fontosnak a szoros kötődés kialakítását.

Ez a szemlélet a 19. századtól kezdett változni, elsősorban az otthon és a munkahely szétválásával, amikor elkezdett kialakulni az otthonáért mun-

kálkodó nő és a családját kiszolgáló anya figurája. Ennek az új szerepnek meghatározó eleme volt az önfeláldozás, a jelenlét és a büntudat. Elvárttá vált, hogy az anyák örömet és önkiteljesedést találjanak a gyermekek ápolásában és gondozásában. Badinter erről mint „kikényszerített szeretetről” beszélt (Badinter 1999:199). Ezeknek az elvárásoknak a belsővé tételében fontos szerepet játszott a pszichoanalízis és különösen Sigmund Freud. Badinter a francia történelmet áttekintve azt is bemutatta, hogyan vált az anyai szorongás és büntudat a női lét egyre meghatározóbb részévé (Badinter 1999).

Sandra Bem, a nemi szerepek fejlődését vizsgáló szociálpszichológiai iskola talán legnevesebb képviselője, a Bem Sex-Role Inventory (BSRI) kidolgozója, más irányból, különböző kísérletek alapján kérdőjelezte meg az anyai ösztön mint motiváció létét, és úgy vélte, hogy nem az ösztönök, hanem a társadalmi munkamegosztás alakítja ki ezeket a szerepeket. Ezt a következőképpen fogalmazta meg: a társadalmi szerepmegosztásban nem a fiúknak, hanem a lányoknak és nőknek jut a gyerekek gondozásával kapcsolatos tapasztalat, és ennek köszönhető az érdeklődés kialakulása (Bem 2008). Amellett érvelt, hogy elsősorban a csecsemővel való kontaktus mozditja elő a szülők gondoskodó magatartását. Az általa idézett egyik kísérletet patkányokon végezték, a másikon pedig anyák viselkedését figyelték meg. A különböző nemű és hormonműködésű felnőtt patkányok esetében, amelyek közül még egyik nőtény sem szült, mindegyik állat elkezdett gondoskodni a ketrecbe helyezett újszülöttekről. Ennek tapasztalatait Bem úgy összegezte, hogy „az újszülöttel való bármilyen kontaktus megtapasztalása, vagy az értük érzett felelősség is elégséges ahhoz, hogy a hímeket és a nőtényeket ugyanolyan mértékben motiválja a szülői viselkedésre, mint amelyet általában csak az anyákhoz kapcsolunk (Bem 2008:185).

Az anyák megfigyelése során koraszülött gyermekeknek életet adó anyákat vizsgáltak, és két csoportba osztották őket. Az egyik csoportban az anyák gondozhatták és etethették koraszülött gyermekeiket („kontaktus” csoport), míg a másik csoportban az anyáknak ezt nem engedték meg, amíg a gyermek el nem érte a normális születési testsúlyt („kontaktus nélküli” csoport). Az anyákat több alkalommal is megfigyelték: a kórházban, majd pedig otthon, közvetlenül a kórházi elbocsátás után, illetve azután egy hónappal. Az anyák két csoportja között jelentős különbséget figyeltek meg a gondozásban és a gyermekük iránti ragaszkodásban, amelyik még a gyermek egy éves korában is megfi-

1. ábra A biológiai és a társadalmi nem egymásra hatásának elemzése

Forrás: Gendered Innovations. Letöltés dátuma: 2014. november 2.

<http://genderedinnovations.stanford.edu/methods/how.html>

gyelhető volt. Bem azzal a konklúzióval zárja a kísérletek bemutatását, hogy „a nők és a lányok nem az „anyai ösztönnek” köszönhetően motiváltabbak a férfiaknál és a fiúknál a csecsemők és a gyermekek gondozására, hanem mert a nemek szerinti munkamegosztás mindig a „kontaktus” állapotába helyezi a nőket és lányokat, míg a férfiakat és a fiúkat a „kontaktus nélküli” állapotban tartja (Bem 2008:186).

Az itt felsorolt megállapítások és kritikák természetesen nem jelentik azt, hogy ne lennének különbségek a férfiak és a nők között, de a különbségek pusztán a fizikai felépítéshez és a biológiai, reprodukív jelenségekhez köthetők, nem pedig a kognitív vagy szociális képességekhez. Azt viszont mindenképpen jelentik, hogy miként már hangsúlyoztam, a két nem között lényegesen kisebb az eltérés, mint a nemeken belüli variancia. A szakirodalmi munkák általában arra mutatnak rá, hogy a társadalmi környezet és elvárások erősen meghatározhatják a nők és férfiak pozícióit és a helyesnek tartott viselkedésüket. Aki követi az elvárásokat, az jutalmat és társadalmi elismerést érdemel, míg, aki attól eltér, az büntetésben részesül (Powell – Graves 2003).

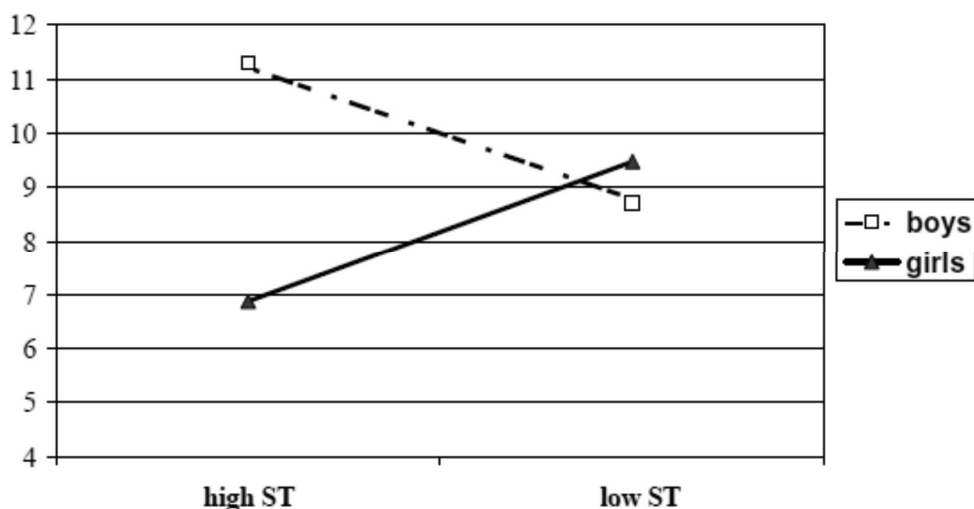
A biológiai és társadalmi nem közötti kapcsolatot magyarázza meg az 1. ábra, amelyet a Stanfordi

Egyetem és az Európai Bizottság által közösen folytatott *Gendered Innovations* projekt mutat be.

A következőkben egy konkrét példán keresztül arról lesz szó, hogyan szilárdulnak meg és reprodukálódnak a nemek különbségeivel kapcsolatos nézetek, meggyőződések és sztereotípiák, illetve hogy milyen egyéni és társadalmi következményei vannak ennek a szemléletmódnak.

A hiedelmek és sztereotípiák fogságában

Bár a fejlődépszichológiai és biológiai megközelítések nagy hatással voltak a kutatókra is, a társadalomtudomány széles köreiből ma már jellemzően az a vélemény az elfogadott, hogy a nemek (gender) társadalmi konstrukció eredményei, ennek megfelelően viszonylag könnyen változnak (Kimmel 2000). A társadalmi nemi szerepek elsajátításainak legfőbb helyszíneit a család, az iskola és a média adja (Powell – Graves 2003). Mivel az összes ilyen hatás részletes bemutatása a jelen tanulmány-nak nem célja, ezért egy kisebb részt választottam ki, mégpedig hogy milyen hatással jár a nemekkel kapcsolatos meggyőződésének (gender beliefs) és a szülői háznak a matematika-tanulással/matematici-

2. ábra Sztereotípa-fenyegetettség és a teszten elért eredmény

Forrás: Osborne 2007: 146

kai képességekkel kapcsolatos sztereotip véleménye a pályaválasztásra.

A sztereotípiák fenyegetést jelenthetnek azok számára, akik a negatív attitűd „kárvallottjai”. Spencer és munkatársai 1999-es írásukban arra hívták fel a figyelmet, hogy szoros kapcsolat van a sztereotípa-fenyegetettség (stereotype threat) és a matematikai teljesítmény között. A sztereotípa-fenyegetettség azt jelenti, hogy azokban a helyzetekben, amikor a sztereotípiák nagyon intenzíven érvényre jutnak, akkor a negatív elvárásokkal terhelt csoport ténylegesen rosszabbul, míg a pozitív elvárásokkal terhelt csoport jobban fog teljesíteni egyrészt egymáshoz, másrészt a nem sztereotip helyzethez viszonyítva. A sztereotípa nemcsak a nemek esetében, de az etnikai csoportokra nézve is aktivizálható. A sztereotípa-fenyegetettséggel kapcsolatos első vizsgálatokat Steele és Aronson készítette és publikálta (Steele – Aronson 1995). Ugyancsak ők utaltak korábbi vizsgálatokra, miszerint a jelképes kisebbségi státusz (token státusz) képes lerontani a vizsgálati alanyok kognitív teljesítményét.

Azokban a kísérleti helyzetekben, amikor a nők matematikai képességeire vonatkozó negatív sztereotípiákat hangsúlyozták a kísérletben résztvevők felé, azaz a sztereotípiák erősek voltak, akkor lényegesen alacsonyabb volt a nők teljesítménye a matematika teszteken. A negatív sztereotípiák hiányában viszont mindenki a saját képességeinek megfelelően teljesített. (A sztereotípa-fenyegetettség hatását szemlélteti a 2. ábra). Nagyon gyakran hivatkoznak erre a jelenségre úgy, mint ami megmagyarázhatja, hogy miért létezik még mindig nemi, etnikai, stb.

különbség a tudományos teljesítményekben. Azt is megjegyzik, hogy a rosszabb teljesítmény miatt a negatív sztereotípa által sújtott egyének általában saját magukat, nem pedig a csoportjukkal szembeni negatív várakozásokat hibáztatják. Mint Shapiro és Williams (2012) is említik, a negatív várakozások nemcsak a matematika teszten vehetők vissza a sztereotipizált csoport tagjait, hanem például a műszaki pályán is, továbbá csökkentheti az aspirációt is. (Ugyancsak utal az összefüggésre: Takács és mtsai 2013). Ezek alapján tehát egyértelműen állíthatjuk, hogy a sztereotípiák ártalmasak, mert meggátolják az egyéni képességek kamatoztatását, és a nemi sémák menti pályaválasztást erősítik.

Sok minden hozzájárulhat ahhoz, hogy a tudományos környezet előállítja a sztereotípiákat: a csoport kis számbeli arányától a környezet előítéletességéig sok tényező létezik. (A vonatkozó kutatásokat részletesen idézi: Shapiro – Williams 2012; Osborne 2007).

A pályaválasztás során a nemi sémák és elvárások erősen befolyásolják a fiúk és lányok döntéseit. Ugyanakkor a látszólag önkéntes választások és folyamatok, amelyek során az egyének meghozzák a karrierrel kapcsolatos döntéseiket, megmagyarázhatják a munkaerőpiac nemek szerinti szegregációját is (Correll 2001). Az ún. kvantitatív foglalkozások („quantitative professions” = Computer Science, Engineering, Economics, Statistics, Math) melletti döntés során rendre kevesebb lány, mint fiú választja ezeket a képzéseket (Paksi 2014). Correll végigvette, hogy mi nem okozhatja a különbséget:

úgy látja, hogy az oktatási karrierutakban több a strukturális hasonlóság, mint a különbözőség, vagyis az általános képzettséget adó intézményekbe a lányok legalább annyian járnak, mint a fiúk. Tehát a fiatal lányok és fiúk társadalmi helyzete, illetve a forrásokhoz való hozzáférése nem indokolja az egyes foglalkozások iránti eltérő érdeklődést. Sokkal nagyobb szerep jut ezzel szemben a nemi sztereotípiáknak és a nemekre vonatkozó hagyományos elvárásoknak (Correll 2001).

A nemekre vonatkozó meggyőződések tetten érhetők a tanári vagy a szülői véleményekben is. Jacobs és Eccles 1985-ös amerikai kutatási eredményei az anyák elfoglaltságának következményeit mutatták. Egy longitudinális kutatás közepén, 1980-ban – a kutatást végző személyek tudtán kívül – napvilágra került az a 7. osztályosokra vonatkozó hír a *Science* magazinban, amelyik azt állította, hogy a fiúk sokkal jobbak matematikából, mint a lányok. Ezt a hírt más újságok is átvették, így az információ nagyon széles körben ismertté vált (Jacobs – Eccles 1985). Azok az anyák, akik erről értesültek, a későbbi mérések során erőteljesen elfoglaltak voltak saját gyermekeikkel kapcsolatban is, míg a hírt elmulasztók esetében gyermekeik matematikatudásának értékelését nem befolyásolta a gyermek neme (Jacobs – Eccles 1985). Ezek a sztereotípiák pedig tartósan továbbélnek, ahogy a Google-keresésekről szóló friss írásban is reflektálnak erre a témára: a fiúk esetében az okosság, a lányok esetében a karcúság a szülők leggyakoribb „vágya”.¹⁹⁹

Correll 1988 és 1994 közötti longitudinális kutatásokat elemezve arra a kérdésre fókuszált, hogy miként befolyásolta a fiúk és lányok matematikával kapcsolatos önértékelése a pályaválasztást. Gimnazistákat vizsgálva azt tapasztalta, hogy még ha azonos is a gimnazista fiúk és lányok pontszámokban és osztályzatokban kifejezett matematikatudása, a fiúk rendre magasabbra értékelik saját tudásukat. (A verbális készségek esetén nem volt ugyanilyen összefüggés). A lányok önértékelésében ugyanakkor sokkal fontosabb szerepet játszottak az osztályzatok mint a pozitív megerősítés eszközei. Az önértékelés aztán nagyban befolyásolta a pályaválasztást. (A mérések során az alkalmasság egyéb mérőszámait standardizálták, azok nem befolyásolták az eredményeket.) Így szinte közvetlenül következett

az az eredmény, hogy a fiúk a továbbtanulás során gyakrabban választottak kvantitatív területeket: a természet- és a műszaki tudományt, illetve a matematikát. Correll külön is hangsúlyozza, hogy ez nem amiatt van, mert valóban több vagy jobb lenne a tudásuk. Így fogalmaz: „A fiúk nem azért folytatnak gyakrabban matematikai tevékenységeket, mint a lányok, mert jobbak matematikából. Azért tesznek így, legalábbis részben, mert azt gondolják, hogy jobbak” (Correll 2001:1724).

Szintén longitudinális vizsgálatokat alkalmazott a kérdés megvizsgálására Catsambis (1994), aki számára az volt a kérdés, hogy a lányok matematikához való negatív hozzáállása és az önbizalom hiánya hogyan befolyásolhatja azt, hogy ne válasszanak matematikával kapcsolatos pályát. Vizsgálatában a 8., majd 10. osztályosokat, azaz a középiskolába való átmenet időszakát nézte, és nemcsak a nemi, hanem az etnikai hatások is a kutatás középpontjában álltak, és azt mutatták, hogy a formális akadályok lebomlása után is még megmaradtak a nemek közötti eltérések a választások és az attitűdök terén (Catsambis 1994).

Gunderson és szerzőtársai (2012) a matematikával kapcsolatos attitűdök teljességét, azaz a matematika miatti aggodalmakat, az abban való sikerekre és kudarcokra vonatkozó várakozásokat és a matematikához fűződő nemi sztereotípiákat vették górcső alá az Amerikai Egyesült Államokban készült kutatások feldolgozásával. Ennek célja az volt, hogy feltárják annak a folyamatnak az első szakaszát, hogy miért választ lényegesen kevesebb lány műszaki karriert. Írásukban elsősorban a „környezeti tényezők”, azaz a szülők és a tanárok szerepét vizsgálták meg, viszont nem foglalkoztak a kortárs-csoport hatásával. A felnőttek hatása sokféleképpen érvényesülhet: akár úgy hogy saját, matematikára vonatkozó nemi sztereotípiáikat, akár a matematikával kapcsolódó saját szorongásukat vetítik a gyerekekre. A felnőttek attitűdjei tehát befolyásolják a gyerekek attitűdjeit, ahogy a szülők is összegzik: „a felnőttek matematikával kapcsolatos nemi sztereotípiái befolyásolják a lányok és fiúk matematikai eredményeire vonatkozó várakozásaikat és attribúcióikat, amelyek pedig hatással lehetnek a gyerekek saját matematikai attitűdjeire és eredményeire” (Gunderson et al. 2012:154). A felnőttek percepciója mögött az a vélemény is ott állt, miszerint a lányok azért eredményesek, mert igyekezők, és azért eredménytelenek, mert nincs meg a megfelelő képességük, míg a fiúkról úgy vélik, hogy a képességeik miatt sikeresek, és az igyekezet hiánya

199 Google: Tell Me. Is My Son a Genius? *The New York Times*, 2014. január 18. http://www.nytimes.com/2014/01/19/opinion/sunday/google-tell-me-is-my-son-a-genius.html?hp&rrref=opinion&_r=1 Utolsó megtekintés: 2014. november 4.

miatt sikertelenek. Ezek a várakozások különösen erősek a gimnáziumi évek elején (Gunderson et al. 2012:156). A szerzők mellett érvelnek, hogy három, mindenben átvélő magatartás-mechanizmus van – a közvetlen tanítás, a fiúk és lányok eltérő kezelése, illetve a mintaadás –, amelyik megmagyarázza a felnőttek és a gyerekek matematikával kapcsolatos attitűdjei közötti kapcsolatot (Gunderson et al. 2012:163).

Következtetések

A társadalmi nemek kutatása mintegy félévszázados múltra tekint vissza. Az eltelt hosszú idő ellenére ismételtelen fel kell tenni a kérdést, hogy miért ilyen makacs az egyenlőtlenségek fennmaradása. Sokan a biológiai érvekben hisznek, és a társadalmi nem fogalmát felforgatónak tartják, azonban ezeket az érveket sem a szociálpszichológiai, sem a szociológiai eredmények nem támasztják alá. A korábbi vizsgálatok meta-elemzései egyértelműen bizonyították, hogy a nők és férfiak közötti képességbeli és pszichológiai eltérések csak jelképesek, és nagyobb a nők és férfiak csoportján belüli, mint a csoportok közötti különbség. A nemek eltéréseire vonatkozó téves meggyőződések ennek ellenére széles népszerűségnek örvendenek. A biológiai szerepekre való hivatkozás nem elégséges magyarázat az egyenlőtlenségekre, és nem is igazságos a nőkkel szemben, mert igyekszik benntartani őket az elnyomott pozícióban. A fenti vita tehát hatalmi pozíciókról is szól, hiszen a női szerepek társadalmi státusa általában alacsonyabb, mint a férfiaké.

A fentiekben bemutatott kutatások társadalmopolitikai implikációja mindenképpen magában foglalja azt, hogy mivel a nemi meggyőződések a pályaválasztáson keresztül hatással vannak a munkaerő-piaci szegregációra és egyenlőtlenségre is, fontos megnézni, hogy a kevésbé sztereotip helyzetekbe való bejutást ellenőrző „kapuőrök” – például tanárok, szülők és munkaadók – miként mozgósítják sztereotípiáikat. Az eredmények azt mutatták, hogy a férfiakat és a nőket nemcsak a saját képességük, hanem a saját képességükről alkotott percepciója is legalább annyira befolyásolja. A társadalom egészében jelenlévő nemi rend a különböző társadalmi intézmények – család, iskola, munkaerőpiac, média – segítségével megerősíti a régi, sztereotip rendszert, és rendre leértékeli a nőket és a nők által betöltött szerepeket.

Absztrakt

A társadalmi nemek tudományának (gender studies) megjelenésével párhuzamosan előtérbe kerültek a biológia vagy társadalom primátusát körbejáró viták. Míg a biológia szerepe mellett érvelők úgy vélik, hogy a hormonok, a gének és a reprodukcióban betöltött eltérő feladatok a döntőek a helyzet megértésében, addig a társadalmi meghatározottság a normák és elvárások befolyását nézi. A korábbi szakirodalom alapján összefoglalom a téma fő megközelítéseit, majd a matematikában való jártasság példáján keresztül bemutatom, hogyan hatnak a nemekkel kapcsolatos meggyőződések a szakmai önbecsülésére és a pályaválasztására. Az eredmények azt mutatják, hogy elsősorban a társadalmi tényezők határozzák meg a lányok és a fiúk lehetőségeit, továbbá hogy a sztereotípiák általi fenyegetettség jelentősen rontja az önbecsülést és teljesítményt. Az összefoglaló rámutat arra, hogy a nemekről szerzett tudás bővülése ellenére még mindig jelentős a nemek eltérésébe vetett hit, ami pedig korlátozza az egyéni képességek kibontakoztatását.

Abstract

Beáta Nagy: *Biology or Society: Introductory essay to gender issues*

In parallel with the emergence of gender studies several debates have come into the limelight on the primacy of biology or society. Those, arguing for biology believe in the importance of hormones, genes and the distinct gender roles within reproduction, whereas the other side is looking for social norms and expectations as an explanation. Based on the previous literature, I summarize the main approaches to the issue, and then through the example of skills in mathematics I present the main results, how gender beliefs influence professional self-esteem and career choice. The results show that mainly social factors determine girls' and boys' opportunities, moreover stereotype threat significantly decreases both self-esteem and performance. The summary points out that in spite of the expansion of gender-related knowledge, there is still a strong support for (faulty) gender beliefs, which in turn restricts the development of individual abilities.

Felhasznált irodalom

- Badinter, Elisabeth 1999 *A szerető anyja. Az anyai érzés története*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Bem, Sandra Lipsitz 2008 A biológiai esszencializmus. In Kende Anna – Vajda Róza szerk. *Rasszizmus a tudományban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 147-198.
- Burn, Shawn Meghan 1995 *The Social Psychology of Gender*. McGraw-Hill, New York.
- Catsambis, Sophia 1994 The Path to Math: Gender and Racial-Ethnic Differences in Mathematics Participation from Middle School to High School. *Sociology of Education*, 67. (3):199-215.
- Correll, Shelley J. 2001 Gender and the Career Choice Process: The Role of Biased Self-Assessments. *American Journal of Sociology*, 106:1691-1730.
- Fausto-Sterling, Anne 1992 *Myths of Gender. Biological Theories about Women and Men*. Basic Books.
- Gunderson, E. A. – Ramirez, G. – Levine, S. C. – Beilock, S. L. 2012 The Role of Parents and Teachers in the Development of Gender-Related Math Attitudes. *Sex Roles*, 66. (3-4):153-166.
- Hyde, Janet Shibley 2005 The Gender Similarities Hypothesis. *American Psychologist*, 60. (6):581-592. DOI: 10.1037/0003-066X.60.6.581
- Jacobs, Janis E. – Eccles, Jacquelynne S. 1985 Gender Differences in Math Ability: The Impact of Media Reports on Parents. *Educational Researcher*, 14. (3):20-25.
- Kimmel, Michael S. 2000 *The Gendered Society*. Oxford University Press, Oxford.
- Kormos Nikolett 2014 Előszó: A genderideológiáról. *Replika*, 85–86, (12):7-11.
- Kovács Mónika 2007 Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio*, 1:99-114.
- Neményi Mária 1995 „A biológia – sors?” . *Info-Társadalomtudomány*, 32:7-12.
- Osborne, Jason W. 2007 Linking Stereotype Threat and Anxiety. *Educational Psychology*, 27. (1):135-154. doi:10.1080/01443410601069929
- Paksi Veronika 2014 Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgóvezeték” kutatásokra. *Replika*, 85–86, (1-2):193-214.
- Powell, Gary N. – Graves, Laura 2003 *Women and Men in Management*. Sage.
- Shapiro, Jenessa R. – Williams, Amy M. 2012 The Role of Stereotype Threats in Undermining Girls’ and Women’s Performance and Interest in STEM Fields. *Sex Roles*, 66:175-183.
- Steele, Claude M. – Aronson, Joshua 1995 Contending with a stereotype: African-American intellectual test performance and stereotype threat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69:797-811.
- Takács Erzsébet – Vicsek Lilla – Pál Judit 2013 Lányok útja a műszaki diplomáig. Középiskolai és felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás területén. Zárótanulmány. In Szekeres Valéria – Krolify Intézet eds. „Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?”. *Nők és a műszaki felsőoktatás*. Óbudai Egyetem, Budapest, 15-213.

A MUNKAHELY ÉS A MAGÁNÉLET KÖZÖTTI KONFLIKTUS IDŐ ALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSE²⁰⁰**Bevezetés**

A foglalkoztatottakkal kapcsolatos elemzések egyik népszerű területét a jövedelemszerző munkavégzés és a családi kötelezettségek összhangjának a vizsgálata jelenti. E kutatási téma napjainkban már nem számít újszerűnek és igen bőséges szakirodalma van. Erre utal, hogy Eby és szerzőtársai (2005) kizárólag csak az ipari szervezetpszichológia, illetve a szervezeti viselkedés témájú folyóiratokból a „munka és család” témakörben publikált kutatások közül 190 tanulmány tartalomlemzését végezték el az 1980 és 2002 közötti időszakra. A munkapszichológiai és szervezetszociológiai vetület mellett családszociológiai, demográfiai, egészségügyi és mentálhigiéniai szempontból is hasonlóan kiterjedt a publikációk köre, amely területeken szintén gyakoriak a korábbi kutatások áttekintésére fókuszáló munkák (Geurts–Demerouti 2003; Greenhaus–Beutell 1985; Greenhaus et al. 2006; Joyce et al. 2010). Habár látszólag e kérdéskör igen könnyen értelmezhető, a különböző definíciók törekvések, illetve ezzel összefüggésben a kutatási módszertan sokfélesége mégis a téma összetettségét mutatják. Az alábbiakban első lépésben ismertetem a főbb fogalmakat és típusokat, illetve azokat az elméleteket, amelyek a nők és a férfiak eltérő típusú és/vagy mértékű munka és magánélet közötti konfliktusát írják le. Ezt követően bemutatom a jelenség kutatásmódszertani hátterét és a fogalommal kapcsolatos főbb kritikai észrevételeket. Végül áttekintem, hogy milyen tényezők vezetnek a munka és a magánélet közötti egyensúly felborulásához, illetve e területen milyen különbségek vannak a nők és a férfiak között. Az elemzés rövid összefoglalóval zárul.

Főbb fogalmak, típusok és elméletek

Az angol nyelvű szakirodalomban már magának a vizsgált jelenségnek a megnevezése is sokféle:

200 A cikk „A női munkavállalás hatása az időfelhasználásra” című doktori disszertáció részlete. Ezúton szeretném megköszönni Nagy Beáta témavezetőmnek mind a disszertáció készítése, mind a cikk írása során nyújtott támogatását és értékes megjegyzéseit.

work-family conflict (Frone et al. 1992; Greenhaus – Beutell 1985; Greenhaus et al. 2006; Higgins et al. 1994, 2008), work-life balance (Fisher – Layte 2002; Lippe et al. 2006; Pichler 2008), work/non-work interface (Geurts – Demerouti 2003) vagy job-home spillover (Mennino et al. 2005). E fogalmak közös pontja a (főfoglalkozású) munka. A kifejezések azt a kutatási célt szeretnék kifejezni, hogy a munkavégzés során felmerülő igények összeegyeztethetőek-e azokkal az igényekkel, amelyek az élet más területein jelentkeznek (magánélet, család, szabadidő). Ebben az értelmezési keretben kiegyensúlyozott az élet, ha az egyik területhez kapcsolódó tevékenységeknek és aspirációknak nincsen negatív hatásuk az élet más területeire (Pichler 2008). Az egyensúly felborulásának kedvezőtlen hatása lehet az életminőségre, az egészségi állapotra és az interperszonális kapcsolatokra is (Eby et al. 2005; Geurts – Demerouti 2003; Greenhaus et al. 2006).²⁰¹

A jelenség „munka” összetevője a fizetett munkára vonatkozik, e tekintetben a különböző megközelítések azonosak (Geurts – Demerouti 2003). A „magánélet” komponens esetében már lényegesen kisebb a tartalmi egyezőség, a nem munkával töltött időbe a házimunka és a szabadidős tevékenységek is beletartozhatnak. A „magánélet” összetevőit nagyban meghatározzák az egyén családi körülményei, valamint a munka világához hasonlóan kötelezettségeket is tartalmazhat (például ilyen a háztartás- és gyermekek ellátása).

A munka és magánélet közötti konfliktusnak több típusa határozható meg.²⁰² Greenhaus és Beutell (1985) – korábbi kutatások vizsgálata alapján – az idő-, a feszültség- és a viselkedés-alapú konfliktusokat különítették el, melyet később az energia-alapú típusal bővítették még ki (Greenhaus et al. 2006). A kategorizáció kiinduló feltételezése,

201 E többségi álláspontot árnyalja Garhammer (2002) – nemzetközi összehasonlító vizsgálatokkal igazolt – „time-pressure-happiness” paradoxona, miszerint az időszüksége és a szubjektív „jóllét” érzései között pozitív kapcsolat van.

202 Ezek teljes körű ismertetésére a jelen tanulmányban terjedelmi okokból nincs lehetőség. A különböző megközelítésekről részletes áttekintést nyújt Geurts – Demerouti (2003) tanulmánya.

hogy a munka és a család két olyan terület, amelyet képesek az egyének egymástól függetlenül kezelni, a közöttük lévő egyensúly felborulása az egyéni szerepkonfliktusra vezethető vissza. Mind a négy formán belül elkülöníthetők a munkához és a családkhoz köthető konfliktusforrások.

- Az első típus („time-based conflict”) az időhiány vagy a nem megfelelő időallokáció miatt okoz problémát az élet e két területén.²⁰³ A konfliktus a munka világában általában a hosszabb munkaidőhöz, a túlórához, a műszakbeosztásban vagy a rugalmas munkaidőben végzett munkához kapcsolódik, míg a családi életben a kisgyermek létéhez vagy a házastárs foglalkozási jellemzőihez köthető.
- Feszültség-alapú a konfliktus („strain-based conflict”), amikor a munkavégzés során megélt – negatív – érzelmek (apátia, depresszió, feszültség, ingerlékenység, kimerültség, szorongás) áttérjednek („spillover”) a magánéletre, illetve ez fordítva is igaz. Stresszhelyzet alakulhat ki a munkatevékenységgel összefüggésben – például – a vezetői támogatás hiánya, a munkahelyi izoláció és az új munkahely esetében, valamint a családi körben a házastárs megértése nélkül és a nemi szerepekben való egyet nem értés során is. Az idő és a feszültség alapú konfliktusoknak vannak közös elemei (például a túlóra).
- A harmadik típus („behavior-based conflict”) a szerepkonfliktusnak az a formája, amikor egyik szerepnek megfelelő viselkedés összeférhetetlen egy másik szerep elvárásaival. Az autoriter vezetői stílus a munkahelyi kommunikációban hatékony lehet, azonban a családi életben az ilyen típusú hatalomgyakorlás konfliktushoz vezet.
- A negyedik típus („energy-based conflict”) arra a mechanizmusra utal, amikor az egyén egyik szerepe olyan mértékű fizikai vagy szellemi teljesítőképesség-csökkenéssel jár, ami már megnehezíti a másik szerepnek megfelelő viselkedést (Greenhaus et al. 2006). A leggyakrabban említett ilyen tényező a fáradtság.

E kategorizáció az egyéni szerepek közötti konfliktuson („interrole conflict”) és az erőforrások szűkösségének a feltételezésén („scarcity hypothesis”)

203 Az időkezelési nehézségekre vonatkozóan szintén számos angol nyelvű kifejezés ismert: time crunch, time famine, time pressure, time scarcity, time squeeze, being ‘hurried’, pressed for time.

alapul. Az előbbi a szerepkonfliktus egyik fajtája és akkor jelentkezik, amikor az egyén egyidejűleg nem tud eleget tenni a különböző szerepeinek. Az utóbbi arra utal, hogy az idő és az energia korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló erőforrások, a több szerepet betöltő egyén esetében ezek az erőforrások csökkennek, és ily módon a különböző szerepeknek megfelelő, hatékony feladatellátás veszélybe kerül.

Fontos megjegyezni, hogy a Greenhaus és szerzőtársai (1985, 2006) által meghatározott típusok egyrészt nem ún. „tiszta” típusok, tehát a két terület egy időben több módon is hathat egymásra, másrészt nem egyedülállóak, azaz a munka és magánélet közötti konfliktusra további csoportosítások is alkalmazhatók. Azonban az időszemléleten alapuló megközelítés ezen besorolás alapján ragadható meg legtisztábban.

Higgins és szerzőtársai (1994) a munka és a magánélet közötti konfliktus típusait – Greenhaus és Beutell munkájának ismeretében – szintén a szerepfogalom alapján különítették el. A többféle szerep betöltése az egyén számára az elvárások megszorozódásával és halmozódásával is jár, amely ún. szerepfeszültséghez („role strain”) vezet. Ennek két formája van, a túlterhelés („overload”) és az ütközés („interference”). Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy a munka és a magánélet közötti konfliktusnak van egy észlelési és egy időzítési-ütemezési megközelítése. Az előbbi az elvárások miatt fellépő túlterheltség érzésére vonatkozik, az utóbbi pedig arra, hogy az egyén nem tud egy időben két különböző helyen lenni (Higgins et al. 2008). A fentieknek megfelelően a szerzők a munka és a magánélet közötti konfliktust három módon értelmezik:²⁰⁴

- Szereptúlterhelés („role overload”): az egyénnel szembeni elvárások túl nagyok ahhoz, hogy a rendelkezésre álló idő és energia alapján teljesíthetők legyenek;
- Munka-család interferencia („work-to-family interference”): amikor a munkahelyi kötelezettségek megnehezítik a családi szerepből adódó feladatok ellátását;
- Család-munka interferencia („family-to-work interference”): amikor a családi kötelezettségek megnehezítik a munkahelyi szerepnek megfelelő feladatok ellátását.

204 Higgins és szerzőtársai (2008) később elkülönítettek egy negyedik kategóriát is, a gondozói feszültséget („caregiver strain”), és feltételezték, hogy az idős hozzátartozót gondozók számára a legnehezebb a munka és a család közötti egyensúly kialakítása, mert esetükben egyszerre jelentkezik a nagyobb mértékű otthoni elvárás és az időöltés feletti alacsonyabb kontroll.

Higgins és szerzőtársainak besorolása a Greenhaus – Beutell-féle csoportosítás aggregált formájának is tekinthető, mert arra helyezik a hangsúlyt, hogy elkülönítsék a munkahely, illetve a családi élet másik területre gyakorolt hatását. Ugyanakkor elkülönülten kezelik a munka és a magánélet közötti konfliktus percepción alapuló összetevőjét. E csoportosításban az időhiány jelensége nem köthető szigorúan egyetlen kategóriához.

A munka és a magánélet közötti konfliktus időszemléleti megközelítésében központi fogalom az időhiány („time scarcity”). Tehát az az állapot, amikor az egyén úgy érzi, hogy nincs elegendő ideje arra, amit szeretne megtenni, ezért folyamatosan választásra kényszerül, hogy a leghatékonyabban töltsse ki a rendelkezésére álló napi 24 órás időkeretet. Az egyik tevékenységre fordított idő növekedése a másik tevékenységre fordított időt csökkenti, tehát például a munkaidő meghosszabbodása, átütemezése a családi tevékenységekre fordított időt, illetve annak időzítését is negatívan befolyásolhatja.

A női munkavállalás kapcsán gyakran felmerül, hogy a munka és a magánélet közötti konfliktus nagyobb mértékben érinti a nőket, mint a férfiakat (Eby et al. 2005; Mennino et al. 2005), ugyanakkor a legfrissebb tanulmányok arra hívják fel a figyelmet, hogy férfiaknak számára is egyre nagyobb problémát okoz a munkavégzés és a családi kötelezettségek összeegyeztetése (Parent – Thirion et al. 2012). Elméleti szinten három megközelítés alapján írható le, hogy a foglalkoztatott férfiak és a nők körében hogyan alakul a munka és a magánélet közötti konfliktus, illetve milyen típusok előfordulása feltételezhető: 1. racionális modell, 2. nemi szerepelvárások, 3. Karasek munka-feszültség modellje („job strain model”) (Gutek et al. 1991; Higgins et al. 1994; Korabik et al. 2008).

- A racionális modell szerint, ha az egyik területre fordított idő megnő, akkor az – értelemszerűen – pozitívan hat a munka és a magánélet közötti konfliktus kialakulására. A férfiaknál a munkaidő, nőknél a családi tevékenységekkel töltött idő meghosszabbodása jellemző, ezért a férfiak körében a „munka-család interferencia”, a nők esetében a „család-munka interferencia” típus előfordulása várható. Emellett feltételezhető, hogy a munka és a magánélet tevékenységeivel töltött összes idő szereptúlterhelést eredményez, amely szintén elsősorban a nőket érinti (Gutek et al. 1991; Higgins et al. 1994; Korabik et al. 2008).

- A nemi szerepelvárások elmélete a tradicionális nemi szerepek feltételezésén alapul, – azaz a férfiak feladata a pénzkeresés, a nőké pedig a háztartás ellátása – amelyből az is adódik, hogy a két nemnél a munka és a magánélet közötti konfliktus eltérő módon jelentkezik. Az elmélet szerint, ha az egyén a nemi szerepekkel ellentétes terület feladataival tölt több időt, akkor annak nagyobb pszichológiai hatása lesz a munka és a magánélet közötti konfliktus érzetére, mintha ez az időtöbblet a nemi szerepeknek megfelelő területre fordítódna. Ezért – a racionális modellel szemben – a férfiaknál a „család-munka interferencia”, míg a nőknél a „munka-család interferencia” típusok előfordulása valószínűsíthető (Gutek et al. 1991; Higgins et al. 1994; Korabik et al. 2008).

- A munka-feszültség modell két dimenziója – a leterheltség és a munkavégzés feletti kontroll – mentén szintén különbséget lehet tenni a férfiak és a nők körében a munkavégzés és a családi kötelezettségek összeegyeztetési problémáira vonatkozóan. E megközelítés azonban nem a jelenség irányára vonatkozóan ad predikciót, hanem a mértékére. A nők mindkét tényező alapján kedvezőtlenebb helyzetben vannak a férfiaknál, ezért várhatóan a munka és a magánélet közötti konfliktus erősebben jelentkezik náluk: egyrészt a fizetett és az otthoni munka kettős terhe miatt, másrészt – az előbbivel összefüggésben – az időbeosztást érintő döntési szabadságuk kisebb (Higgins et al. 1994).

Az empirikus kutatások a fenti hipotézisekre vonatkozóan nem adnak egyértelmű eredményeket, amelyek akár ellentétesek is lehetnek egymással (Gutek et al. 1991; Higgins et al. 1994; Korabik et al. 2008). E vegyes kimeneteknek módszertani okai is vannak.

Kutatási irányok

A munka és a magánélet közti egyensúly, illetve annak hiánya kvalitatív és kvantitatív módszerekkel is vizsgálható. A kvantitatív elemzések során a szükséges információkat egyrészt a kérdőíves adatgyűjtések, másrészt az időmérleg-felvételek szolgáltatják.

A kérdőív alkalmazásával az egyénnek az a „teljesítménye” vizsgálható, hogy mennyire sikeresen kombinálja az élet különböző területeinél jelentke-

ző feladatokat. A kutatások leggyakrabban a munka (work-to-family),²⁰⁵ illetve a család hatását (family-to-work)²⁰⁶ vizsgálják a munka és a magánélet közötti konfliktusra, vagy egy általános, csak a konfliktus meglétét feltáró kérdést alkalmaznak, amely nem különíti el, hogy e két terület közül melyiknek van nagyobb szerepe a probléma kialakulásában.²⁰⁷ Ez utóbbi típusú kérdezés jellemzően kedvezőbb értékeket mutat, mint a részletesebb vagy a kvalitatív kutatások eredményei (Parent-Thirion et al. 2012).

A kérdőíves kutatások módszertani háttere különböző lehet a vizsgálat mintaösszetétele (reprezentatív lakossági, egy adott munkahely dolgozói, vagy azonos foglalkozásúak/beosztásúak), megfigyelési egysége (egyén vagy házaspár) vagy időtartama (longitudinális vagy keresztmetszeti) tekintetében is. E sokféle kutatási koncepció – és a vizsgált országok különbözősége miatt is – különösen fontosak a módszertanilag harmonizált adatgyűjtések:

- az Eurofound életminőséget és munkakörülményeket vizsgáló kutatásai (European Quality of Life Survey, EQLS és European Working Condition Survey, EWCS);
- az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (European Social Survey, ESS);
- a Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program (International Social Survey Programme, ISSP);
- az Eurostat Munkaerő-felmérésének ad hoc moduljai (Labour Force Survey, LFS).

A kvantitatív adatgyűjtés másik módszere az időmérleg-felvétel, amely egy adott nap 24 órája

205 A hatás a következő típusú kijelentések előfordulásának a gyakoriságával vizsgálható: „Túl fáradtan ért haza a munkából ahhoz, hogy az otthoni teendőit ellássa” vagy „Olyan sok időt töltött a munkahelyén, hogy csak nehezen tudta aztán elvégezni az otthoni feladatait” (ISSP 2002).

206 A hatás a következő típusú kijelentések előfordulásának a gyakoriságával vizsgálható: „A sok házimunka miatt túl fáradtan ért be a munkahelyére ahhoz, hogy megfelelően el tudja látni a munkahelyi feladatát” vagy „Családi kötelezettségei miatt csak nehezen tudott a munkájára koncentrálni” (ISSP 2002).

207 A munka és a magánélet közötti konfliktus feltárására a következő típusú kérdések alkalmazhatóak: „Általában az Ön munkaidő-beosztása munkán kívüli családi vagy társadalmi kötelezettségeivel nagyon jól, elég jól, nem túl jól vagy egyáltalán nem egyeztethető össze?” (Eurofound EQLS 2012), „Általában, az Ön munkaideje nagyon jól, jól, nem túl jól, vagy egyáltalán nem illeszkedik az Ön munkán kívüli családi vagy társadalmi kötelezettségeihez?” (Eurofound EWCS 2010).

alatt végzett tevékenységeiről, illetve az azokra fordított időtartamokról nyújt információt. Az adatgyűjtés ún. időmérleg-naplóval történik, amely valójában egy táblázat, melyben időrendi sorrendben az egymást követő tevékenységek, illetve a hozzájuk kapcsolódó kiegészítő információk (például a tevékenység helyszíne, a tevékenységgel egy időben végzett másik – ún. párhuzamos – tevékenység vagy a tevékenységben résztvevő személyek) kerülnek lejegyzésre.²⁰⁸ Az időmérleg-felvételek lekérdésére jellemzően tízévente kerül sor, mert az időfelhasználási trendek változásai hosszabb távon figyelhetők meg.

Az időmérleg-napló adatai alapján kiszámítható az egyes tevékenységekre – például a főfoglalkozású munkára, a háztartási munkára, az alvásra vagy a szabadidős tevékenységekre – fordított átlagos napi időmennyiség, amelyek időbeli összehasonlítása a munka és a magánélet konfliktusának egyik leggyakrabban vizsgálat dimenziója (Gershuny 2005; OECD 2011). A felvételre kijelölt napon elvégzett tevékenységek száma, ún. sűrűsége szintén befolyásolja az időpercepciót (Sebők–Sik 2003) és indikátora annak, hogy mennyire intenzíven telik az idő a munka világában és a családi életben (Gershuny 2005).

Az időadatok alapján a munka és a családi élet közötti konfliktus elemzési lehetőségei közül kettő további megközelítést érdemes kiemelni (Fisher–Layte 2002). (1) A két terület egyensúlya értelmezhető úgy is, hogy a rendszeres napi tevékenységeknek – a fizetett munkának és a rutin háztartási feladatoknak – megvan a kialakult „helyük” a napi időbeosztásban, és a konfliktus akkor jelentkezik, amikor egy tevékenység átnyúlik abba az időkeretbe, amely már egy másik tevékenységnek van fenntartva. E jelenségre példaként lehet említeni az infokommunikációs technológiák szerepét az időfelhasználása, amely elmosódottá teszi a munka világa és a családi élet közötti határt, és lehetővé válik a munkával kapcsolatos tevékenységek „beszivárgása” a családi és az otthoni elfoglaltságok

208 Az adatgyűjtés kiegészül a megkérdezett személy iskolázottsági, foglalkoztatási és egészségi állapottal kapcsolatos adataival, illetve a háztartást jellemző információkkal is. Az 1990-es évek végén az EUROSTAT harmonizálta az időmérleg-felvételek módszertanát (Harmonised European Time Use Study, HETUS), és az európai országok többsége az ezredforduló éveiben ennek megfelelően készítette az adatgyűjtést. A későbbiekben ettől a harmonizált módszertantól az egyes országok többé-kevésbé eltértek, elsősorban a harmonizált felvétel költséges volta miatt.

közé.²⁰⁹ (2) A konfliktus elemezhető oly módon is, hogy egy adott időszakban milyen tevékenységek kerülnek átfedésbe egymással, azaz egy munkatevékenység mellett milyen más tevékenység jelenik meg.²¹⁰ Az intenzívebb időfelhasználásnak hatása van a stressz érzetre, amely szintén hozzájárulhat a munka és a magánélet közötti konfliktushoz.

Kritikai észrevételek

A kutatók részéről a „work-life balance” fogalmát számos kritika érte (Fisher–Layte 2002; Lewis 2009; Pichler 2008). Egyrészt hiányosnak tartják a „life” komponens meghatározását, melybe a munkavégzésen kívül minden más (a házimunka, a gyermeknevelés, a társas élet és a szabadidő is) beletartozik. Ezért a fogalom elvonttá válik, és a válaszadók különböző tevékenységeket érthetnek alatta (Pichler 2008). A Fisher–Layte (2002) viszont két okból nem tartja megfelelőnek a „work” rész definiálását: (1) a munka negatív jelenséggé jelenik meg, miközben a társasági élet, az elismerések, illetve az önmegvalósítás terepe is, amely növeli az étellel való elégedettséget és a boldogságot; (2) a munkavégzés határai nem határozhatóak meg pontosan, a munkatevékenységek egy része a szabadidős tevékenységek közé ágyazódik be, illetve ez fordítva is igaz.²¹¹ Végül a „balance” kifejezéssel kapcsolatban megfogalmazott észrevétel, hogy a jelentése valamiféle optimalizálásra utal, mert – a mérleg két serpenyőjéhez hasonlóan – mindkét terület felfelé és lefelé is mozoghat, azonban ez egy időben csak ellentétes irányú lehet (Lewis 2009). Ez a megközelítés továbbá azt is feltételezi, hogy a munka és a magánélet területe teljesen független egymástól, és ez napjainkban már kevésbé igaz, ezért a szakirodalomban egyre gyakrabban jelennek meg az „egyensúly” helyett a semlegesebb (harmonizáció) vagy a kettő közötti kapcsolatra utaló (integráció) fogalmak.

209 Ez a „work-to-family” hatásnak felel meg. A „family-to-work” hatásra példaként említhető a munkaidőben intézett családi vonatkozású telefonhívás.

210 Ez a megközelítés a „multitasking” jelenségre utal, habár az időmérleg-felvételben egyidejűleg csak kettő – a fő- és a párhuzamos – tevékenység vizsgálatára van lehetőség.

211 Ide sorolható a vásárlás vagy az étkezés közben elintézt munkatelefon, valamint az e-mailek otthoni elolvasása, ahová a munkahelyi és a magán levelek vegyesen érkeznek (Fisher – Layte 2002).

Magyarázatok és okok

A kutatási eredmények egyöntetűen azt mutatják, hogy a munka és a magánélet összeegyeztetési problémája a népesség egyre nagyobb hányadát érinti (Bittman – Wajcman 2000; Robinson – Godbey 1997; Schor 1999), azonban a kutatók álláspontja az okok természetére vonatkozóan már nem egységes. E szakmai vita a munka és a magánélet közötti konfliktust az idő-alapú megközelítésben vizsgálta és az empirikus hátteret az időmérleg felvételek adatai szolgáltatták.

Juliet Schor az „The overworked American” című, 1991-ben megjelent könyvében bemutatta, hogy éves szinten nőtt az amerikaiak munkával töltött ideje, és amellett érvelt, hogy az „idő szorítása” a munkaidő meghosszabbodásával van összefüggésben. Ezzel ellentétes eredményt kapott Robinson – Godbey (1997), az 1990-es évek végén publikált időmérleg vizsgálataik szerint 1965-től az amerikaiak keresőtevékenységre fordított ideje csökkent, és a szabadidő mennyisége nőtt. A szerzőpáros szerint az amerikaiak időzavara nem az időhiánnyal magyarázható, inkább a fokozódó vágyakkal bizonyos tevékenységek iránt, így a növekvő mértékű időzavar jelenségét főként „egy észlelési problémának” tartják (Robinson – Godbey 1997). A két kutatási eredmény valójában nem összehasonlítható, mert módszertanilag igen különböző definíciókon, adatforrásokon, mintán illetve számításokon alapulnak.²¹² Mindazonáltal felhívja arra a figyelmet, hogy attól függően, hogy az objektív vagy a szubjektív megközelítést fogadjuk el, eltérő politikai, társadalmi és társadalmi nemi következményekkel kell számolni (Schor 1999). (Ha az objektív álláspontot fogadjuk el, azaz, hogy a munkaidő meghosszabbodása miatt nem jut elég idő a családi életre, akkor ebben az esetben az egyensúly kialakítása közpolitikai beavatkozást vagy intézményi változtatást igényelhet. Ha a szubjektív érzet – azaz az egyén önértékelése és időpercepciója – a magyarázat a jelenségre, akkor ilyen helyzetben a vállalatoknak és a kormánzatnak nincs feladata (Schor 1999).) Összességében általánosan elfogadott, hogy Észak-Amerikában és Európában a hivatalos heti munkaidő csökkent az elmúlt évtizedekben, tehát ennek fényében különösen fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a népesség körében miért

212 Schor a munkával töltött időbe a keresőmunka mellett az otthoni munkavégzést is beleszámította, míg az időmérleg kutatások e két tevékenységcsoportot külön elemzik.

emelkedik azok aránya, akik időhiányról panaszkodnak (Sullivan – Gershuny 2001).

Gershuny több tanulmányában is (Gershuny 2000, 2002; Sullivan – Gershuny 2001, 2004) is megpróbált válasz adni a növekvő mértékű időhiány okaira. Sulivannal (2001) közösen írt cikkében az időtöltési szokások változását vizsgálva három alternatív magyarázatot vetett fel e jelenségre. Elsőként említik, hogy az időzavar nem érinti a társadalom minden tagját, a jelenség csak bizonyos jól elkülöníthető csoportok - például a kétkeresős házaspárok, kisgyermeket nevelők - körében fokozottabb. Ezt követően az időhiány percepciójának pszichológiai jellegére hívták fel a figyelmet: azaz az időhiány érzeténél a viszonyítási alapot az egyéneknek azok a korábbi életszakaszai adják, amikor még kisebbek voltak a családi és a munkahelyi kötelezettségeik. Végül a jelenség interpretációját az időtöltési szokások megváltozásához kötötték, eszerint bizonyos párhuzamosan végzett tevékenységek gyakoribbá válása szintén az időzavar percepcióját erősítik. Továbbá Sullivan és Gershuny (2004) hangsúlyozzák, hogy nem egyéni, hanem családi szinten kell vizsgálni mind a munkaidő hosszát, mind az időzavart. Ennek oka egyfelől, hogy – például – a férj munkakejének a növekedése nemcsak saját magára, de a család több tagjára nézve is negatív hatást fejt ki, másfelől a családi szintű fizetett munkaidő hosszában – az 1970 és 2000 közötti időszakban – valóban kimutatható emelkedés, amely nagyrészt a nők növekvő mértékű főállású munkavállalásából adódik (Sullivan – Gershuny 2004). A kétkeresős háztartások arányának növekedésével csökkent az az idő, amikor a házaspár egyik tagja sem dolgozott, és ez végeredményben felerősítette családoknál a szabadidő hiányának érzetét.

Gershuny (2000) a munka és a családi élet összhangjának problémáját egyrészt a megnövekedett arányú és intenzívebbé váló női munkavállaláshoz, másrészt az ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódó, nemek szerinti aszimmetrikus időfelhasználási tendenciákhoz köti. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nők jövedelemszerző munkára fordított idejének emelkedését nem követte a férfiak részéről hasonló mértékű növekedés a háztartási munkák esetében, a családon belüli munkamegosztás lényegében változatlanul tradicionális jellegű maradt.

Gershuny fentiekben részletezett magyarázatai a társadalmi változások demográfiai, szociálpolitikai, nemi ideológiai, technológiai innovációs és munkaerő-piaci, tendenciáira utalnak, amelyek közül a következőkben az utóbbi három okra tértek ki a korábbi kutatási eredmények alapján.

A családok életében a nők munkaerő-piaci részvételének a növekedésével a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések változása feltételezhető. Van der Lippe és szerzőtársai (2006) azonban arra hívták fel a figyelmet, hogy a kétkeresős családforma elterjedése másképpen hatott a nemi szerepek alakulására a nyugat-európai és a volt szocialista közép-kelet-európai országokban. Az előbbit ún. haladó („progressive gender culture”), az utóbbit tradicionális nemi kultúra („traditional gender culture”) fogalmaival jelölik. A nyugat-európai országokban a nők munkavállalása a nemi egyenjogúsággal is járt, amely a házaspár mindkét tagjától elvárta a szerepvállalást mind a munkaerőpiacon, mind a háztartásban, és ez a folyamat a munka-magánélet konfliktus felerősödéséhez is vezetett. A volt szocialista országokban a nők munkába állása azonban elsősorban anyagi indíttatású volt,²¹³ amely lényegében nem változtatott a férfiak és a nők alapvetően hagyományos vélekedésén a családon belüli szerepmegosztásról. Annak ellenére, hogy a kelet-európai országokban mindkét nem munkaterhei jelentősek voltak – a férfiak második gazdaságbeli és a nők háztartási munkájából adódóan – ezek az országok mégsem jellemezhetőek erős „munka-magánélet konfliktussal”.²¹⁴

Röviden érdemes megemlíteni a technológiai innovációk szerepét a munka és a magánélet között-

213 Magyarországon a nők munkavállalásában a jövedelmi szempontok mellett a karrierépítés, a politikai ideológia és az extenzív gazdaságfejlődés is szerepet játszott (Koncz 1985, 1987).

214 Van der Lippe és szerzőtársai (2006) a családbarát irányelvek és programok fontosságát is kiemelik a munkahelyi és családi kötelezettségek összehangolásában. E két terület konfliktusát felerősíti, ha az állami szerepvállalás nem megfelelő vagy hiányos a gyermekellátás területén, és a gondozási feladatok megoldása a családok szintjére kerül. E tekintetben Európa országai – a keleti-nyugati megkülönböztetésen túl – további lényegi eltéréseket mutatnak. A volt szocialista, közép-kelet-európai országok családpolitikai intézkedései a rendszerváltás után a refamilizációval jellemezhetőek (Saxonberg – Sirovátka 2006). Magyarország esetében ez a következőt is jelentette: „A hosszú gyermeknevelési szabadság és az univerzális, alacsony összegű juttatás (mint nálunk a gyes), létrehozza az explicit refamilizációt, ezzel egyszersmind ösztönzi az elkülönült nemi szerepek fennmaradását. Ezekben az esetekben a nők lesznek azok, akik a gyermeknevelés feladatát ellátva kilépnek a munkaerőpiacról, a férfiak pedig a fő kenyérkeresők” (Nagy 2009:87). Van der Lippe és szerzőtársai (2006) szerint ezek a támogatási formák ugyanakkor kisebb a munka-magánélet konfliktust eredményeznek.

ti konfliktusra. Az infokommunikációs eszközök hatására a tevékenységek elvégzése gyorsabbá válik (Wajcman 2008), a mindennapi élet „felgyorsulása” az egyensúly érzetének a hiányát eredményezheti, azaz a számítógépek gyorsasága mellett az emberi teljesítőképesség lassúnak tűnik. Ez az alapvetően szubjektív érzés azonban a jelenség társadalmi különbségeire nem ad választ, csupán a pszicho-szociális tényezőkre vonatkozóan bír magyarázóerővel. Másrészt a technológia fejlődése a munkahelyi tevékenységeknél is változást hozott. Ez alatt nem csak a munkák összetételének, időráfordításának a változását értjük, hanem a munkavégzés évszaktól és napszaktól való függetlenségét is, amely lehetővé tette a munkavégzés szempontjából produktív idő meghosszabbodását, ezzel átalakítva a munka világán kívüli tevékenységek időzítését is a nap folyamán (Carrasco – Mayordomo 2005).

A munkaerő-piaci jellemzők hatása igen összetett a munka és a magánélet közötti kapcsolatra. Általánosságban azonban elmondható, hogy mindkét nem esetében a munkahelyi kötelezettségek inkább megnehezítik a családi szerepből adódó feladatok ellátását, mint fordítva (Eby et al. 2005; Geurts – Demerouti 2003; Gutek et al. 1991; Mennino et al. 2005; Pichler 2008; Van der Lippe et al. 2006). Az empirikus kutatások többsége (Burchell et al. 2007; Eby et al. 2005; Geurts – Demerouti 2003; Parent-Thirion et al. 2012) arra a következtetésre jutott, hogy a két terület közti egyensúlyt leginkább az atipikus munkaidőben – például hosszabb munkaidőben, éjszakai műszakbeosztásban vagy hétvégén – történő foglalkoztatási formák veszélyeztetik.²¹⁵

215 Ez alól kivételt jelent a rugalmas munkavégzés és a részmunkaidős foglalkoztatás, mindkettő igen gyakran kerül említésre, mint a munka és a magánélet egyensúlyban tartásának a kívánatos eszköze. A rugalmas munkavégzésnek azonban két – a vállalati, illetve a munkavállalói – típusa különíthető el (Eurofound 2005). Az előbbi olyan munkaidőt jelent, amely a vállalat tevékenységének és/vagy a vezető utasításának függvényében – akár előre nem kiszámíthatóan – módosul. Az utóbbi viszont a munkavállaló munkaideje feletti autonómiájára utal, amely elősegíti a magánéleti kötelezettségeknek az ellátását a munkavégzés mellett. Ez utóbbi típusnál is számolni kell negatívumokkal, azaz nagyobb valószínűséggel mosódnak el a munka és a magánélet határai, gyakoribb az otthoni és/vagy esti munkavégzés, amely a házaspárral, és a gyermekkel közösen töltött időre negatívan hathat, és így módon a családi életben feszültségekhez vezethet. A részmunkaidős foglalkoztatással összefüggésben megemlíthető kedvezőtlen tényezők: a rosszabb karrierlehetőségek és az alacsonyabb bérek.

További „rizikótényezőnek” számít

- a munkavégzéssel összefüggésben a munkahelyi leterheltség, a hosszú napi munkaidő, a munkahelyi stressz és a munkavégzés feletti autonómia hiánya;
- a magánélet területén a családban élő gyermekek száma és életkora, az idős, gondozásra szoruló családtag jelenléte, valamint a házastárs munkaideje és munkaidő-beosztása.

E tényezők igazolják, hogy a „munka-magánélet konfliktus” kétirányú jelenség, illetve, hogy különböző típusai vannak (Greenhaus – Beutell 1985), valamint, hogy mindkét területen a nagyobb mértékű elvárás és sok esetben az időtöltés feletti alacsonyabb szintű kontrollt is jelentik (Karasek 1979).

A kutatások további következtetése, hogy a munkahelyi jellemzőkre inkább fennáll, hogy mindkét nem esetében közel hasonló erősséggel befolyásolják a munka és a magánélet közötti konfliktust, amíg a családi tényezőknek elsősorban a nők körében van negatív hatása a két terület közötti összhangra. Ez utóbbi a racionális modellben említett szereptúlterhelést igazolja.

Következtetések

A tanulmány a jövedelemszerző munkavégzés és a családi kötelezettségek közötti konfliktus, illetve egyensúly témakört elemezte. E jelenség igen komplex és sokoldalúan vizsgálható (Eby et al. 2005; Geurts – Demerouti 2003), ezért az áttekintés elsősorban az időszemléleten alapuló dimenziókra fókuszált az elméleti háttér, a kutatási lehetőségek és a magyarázatok esetében is. Az időfelhasználás tradicionális jellegéből adódóan a munka és a magánélet közötti konfliktusnak az idő-alapú megközelítése igen erőteljesen mutatja a nemek szerinti különbségeket (OECD 2011). A férfiak és a nők közötti munkamegosztás annak ellenére is a hagyományos nemi szerepeknek megfelelően alakul, hogy számos háttérváltozó (például iskolai végzettség, munkaerő-piaci szegregáció) esetében jelentős változások mentek végbe az elmúlt évtizedekben. Figyelembe véve e tényezőket összefoglalóan két megállapítást lehet tenni a konfliktus csökkentését célzó stratégiákra vonatkozóan. Egyfelől e stratégiáknak is szükség szerűen többfélének kell lennie, nemcsak a nemi különbségek okán, hanem a társadalmi változások dinamikus jellege miatt is. E körbe tartozhatnak olyan állami vagy szervezeti megoldások, mint a rugalmas munkaidő, a munkavállalók nagyobb

szabadsága a munkavégzés felett vagy a gyermekgondozási szolgáltatások bővítése. Másfelől a háztartáson belüli egyenlőbb feladatmegosztásra sem a közpolitikáknak, sem a munkahelyek családbarát intézkedéseinek nem lehet olyan nagy hatása, mint az egyéni viselkedésnek (Barrette 2009). Jelenleg a családok életének egyre kevésbé része a főállású anyai státusz, az anyagi kényszerek és/vagy társadalmi elvárások mindkét szülő munkavállalását jelentik. E szempontból a napjainkban tapasztalható, növekvő apai részvétel a gyermekek ellátásában nem csak említésre méltó, de optimizmusra is okot ad.

Absztrakt

A munkahely és a magánélet közötti konfliktus idő alapú megközelítése

A cikk a jövedelemszerző munkavégzés és a családi kötelezettségek közötti konfliktus, illetve egyensúly jelenségét járja körül. E kérdéskör vizsgálata több évtizede igen népszerű a kutatók körében, ezért nem véletlen, hogy a téma értelmezési, definiálási és elemzési lehetőségei igen szerteága-zóak. A tanulmányban elsőként ismertetem a főbb fogalmakat és definíciókat, illetve azokat az elmé-leteket, amelyek a nők és a férfiak eltérő típusú és/vagy mértékű munka és magánélet közötti konfliktusát írják le. Ezt követően bemutatom a jelenség kutatás-módszertani hátterét – különös tekintettel az időmérés-felvétel alkalmazási lehetőségeire – és a fogalommal kapcsolatos főbb kritikai észrevételeket. Végül áttekintem, hogy milyen tényezők vezetnek a munka és a magánélet közötti egyensúly felborulásához, illetve e területen milyen különbségek vannak a nők és a férfiak között. Az elemzés rövid összefoglalóval zárul.

Abstract

Time-based concept of Work-Life Conflict

The article deals with the phenomenon of balance or rather conflict between the paid work and family responsibilities. The examination of this issue has been very popular amongst researchers for decades; therefore it is not surprising that the interpretation-, definition-, and analysis possibilities of the subject are very diverse. In the first step of the study, I present the main concepts and definitions, and also those theories which analyze the relationship between the work-life conflict and gen-

der. Then I introduce the research-methodological background of the phenomenon – with a strong focus on the time use survey – and the main critical remarks regarding the concept. Finally I examine what factors lead to the increase of the work-life conflict, and what the differences are between men and women in this field. I close the paper with a brief summary.

Felhasznált irodalom

- Barrette, Jacques 2009 *Work/family balance: what do we really know?* The Vanier Institute of the Family. Online letöltés (2011. 04. 11.): www.vifamily.ca/node/60.
- Bittman, Michael – Wajcman, Judy 2000 The Rush Hour: The Character of Leisure Time and Gender Equity. *Social Forces*, 79. (1):165-189.
- Burchell, Brendan – Fagan, Colette – O'Brien, Chatherine – Smith, Mark 2007 *Working conditions in the European Union: The gender perspective*. European Foundation. Online letöltés (2013. 12. 23.): www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2007/108/en/1/ef07108en.pdf.
- Carrasco, Cristina – Mayordomo, Maribel 2005 Beyond Employment. Working time, living time. *Time & Society*, 14. (2-3):231-259.
- Eby, Lillian T. – Casper, Wendy J. – Lockwood, Angie – Bordeaux, Chris – Brinley, Andi 2005 Work and family research in IO/OB: Content analysis and review of the literature (1980–2002). *Journal of Vocational Behavior*, 66:124-197.
- Eurofound 2005 *Combining family and full-time work*. Online letöltés (2013. 12. 24.): <http://www.uni-mannheim.de/edz/pdf/ef/05/ef05109en.pdf>.
- Fisher, Kimberly – Layte, Richard 2002 *Measuring Work-Life Balance and Degrees of Sociability: A Focus on the Value of Time Use Data in the Assessment of Quality of Life*. Colchester, UK: Institute for Social and Economic Research.
- Frone, Michael R. – Russell, Marcia – Cooper, M. Lynne 1992 Antecedents and outcomes of work-family conflict: Testing a model of the work-family interface. *Journal of Applied Psychology*, 77. (1):65-78.
- Garhammer, Manfred 2002 Pace of life and enjoyment of Life. *Journal of Happiness Studies*, 3. (3):217-256.

- Gershuny, Jonathan 2000 *Changing Times: Work and Leisure in Post-industrial Societies*. Oxford University Press, Oxford.
- Gershuny, Jonathan 2002 Social Leisure and Home IT; A Time Diary Approach. *IT & Society*, 1. (1):54-72.
- Gershuny, Jonathan 2005 Busyness as the badge of honour for the new superordinate working class. Colchester, UK: Institute for Social and Economic Research. *ISER Working Paper Series*, 9.
- Geurts, Sabine A. E. – Demerouti, Evangelia 2003 Work/Non-Work Interface: A Review of Theories and Findings. In Schabracq, Mark J. – Winnubst, Jacques A. M. – Cooper, Cary L. ed. *The Handbook of Work and Health Psychology*. UK: John Wiley & Sons Ltd., 279-312.
- Greenhaus, Jeffrey H. – Allen, Tammy D. – Spector, Paul E. 2006 Health consequences of work-family conflict: The dark side of the work-family interface. In Perrewe, P. L. – Ganster, D.C. ed. *Research in occupational stress and well-being*. Amsterdam: JAI Press/Elsevier, 61-98.
- Greenhaus, Jeffrey H. – Beutell, Nicholas J. 1985 Source of Conflict between Work and Family Roles. *The Academy of Management Review*, 10. (1):76-88.
- Gutek, Barbara A. – Searle, Sabrina – Klepa, Lilian 1991 Rational Versus Gender Role Explanation for Work-Family Conflict. *Journal of Applied Psychology*, 76. (4):560-568.
- Higgins, Christopher – Duxbury, Linda – Lee, Catherine 1994 Impact of Life-Cycle Stage and Gender on the Ability to Balance Work and Family Responsibilities. *Family Relations*, 43. (2):144-150.
- Higgins, Christopher – Duxbury, Linda – Lyons, Sean 2008 *Reducing Work-Life Conflict: What Works? What Doesn't?* Online letöltés: www.hc-sc.gc.ca/ewh-semt/alt_formats/hecs-sesc/pdf/pubs/occup-travail/balancing-equilibre/full_report-rapport_complet-eng.pdf.
- Joyce, Kerry – Pabayo, Roman – Critchley, Julia A. – Bambra, Clare 2010 *Flexible working conditions and their effects on employee health and wellbeing*. UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Karasek, Robert A. 1979 Job demands, job decision latitude and mental strain: Implications for job redesign. *Administrative Science Quarterly*, 24. (2):285-308.
- Koncz Katalin 1985 A nők bővülő foglalkoztatását kísérő feminizálódás jelensége és történelmi folyamata. In *Nők és férfiak. Hiedelmek és tények*. Kossuth, Budapest.
- Koncz Katalin 1987 *Nők a munkaerőpiacon*. KJK, Budapest.
- Korabik, Karen – McElwain, Allyson – Chappell, Dara B. 2008 Integrating Gender-Related Issues into Research on Work and Family. In Korabik, Karen – Lero, Donna S. – Whitehead, Denise L. ed. *Handbook of Work-Family Integration: Research, Theory, and Best Practices*. UK: Elsevier, Academic Press.
- Lewis, Jane 2009 *Work-Family Balance, Gender and Policy*. UK: Edward Elgar, 1-22.
- Lippe, Tanja van der – Jager, Annet – Kops, Yvonne 2006 Combination pressure. The paid work-family balance of men and women in European countries. *Acta Sociologica*, 49. (3):303-319.
- Mennino, Sue Falter – Rubin, Beth A. – Brayfield, April 2005 Home-to-Job and Job-to-Home Spillover: The Impact of Company Policies and Workplace Culture. *The Sociological Quarterly*, 46. (1):107-135.
- Nagy Beáta 2009 A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona – bevezető gondolatok. *Szociológiai Szemle*, 3:81-91.
- OECD 2011 *Work and life balance. In How's life? Measuring Well-being*. Online letöltés: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/how-s-life/work-and-life-balance_9789264121164-8-en.
- Parent-Thirion, Agnès – Vermeulen, Greet – van Houten, Gijs – Lyly-Yrjänäinen, Maija – Biletta, Isabella – Cabrita, Jorge 2012 *Fifth European Working Conditions Survey*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Pichler, Florian 2008 Determinants of Work-life Balance: Shortcomings in the Contemporary Measurement of WLB in Large-scale Surveys. *Social Indicators Research*, 92:449-469.
- Robinson, John P. – Godbey, Geoffrey 1997 *Time for life: the surprising ways Americans use their time*. Pennsylvania State University Press.
- Saxonberg, Steven – Sirovátka, Tomáš 2006 Failing family policy in post-communist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 8. (2):189-206.

- Schor, Juliet B. 1999 Working Hours and Time Pressure: The Controversy About Trends in Time Use. In: Figart, Deborah M. – Golden, Lonnie ed. *Working Time: International Trends, Theory and Policy Perspectives*. London, UK: Routledge, 73-86.
- Sebők Csilla – Sik Endre 2003 *Párhuzamos idő és teljes élet*. KSH, Budapest. Kézirat.
- Sullivan, Oriel – Gershuny, Jonathan 2001 Cross-National Changes in Time-Use: Some Sociological (Hi)stories Re-examined. *British Journal of Sociology*, 52. (2):331-347.
- Sullivan, Oriel – Gershuny, Jonathan 2004 Inconspicuous Consumption: work-rich, time-poor in the liberal market economy. *Journal of Consumer Culture*, 4. (1):79-100.
- Wajcman, Judy 2008 Life in the fast lane? Towards a sociology of technology and time. *The British Journal of Sociology*, 1:59-76.

MENEDZSER FÉRFIAK MUNKA ÉS MAGÁNÉLET KÖZÖTTI EGYENSÚLYA²¹⁶

Bevezetés

A skandináv államok élen járnak a férfiak apaszerepének megerősítésében. Az 1990-es évektől indult meg a kifejezetten apákat célzó szülői szabadság (father quota) és a rugalmas munkalehetőségek expanziója (O'Brien et al. 2007). Ennek célja nemcsak a nők munka és magánélet közötti egyensúlyának támogatása, hanem a férfiak és nők közötti felelőségek egyenlő megosztásának biztosítása, valamint az apa-gyerek kapcsolat erősítése is. Mindezek kulcselemei az apabarát (father-friendly) jóléti állam megteremtésének (Kvande 2009). A mai apáknak tehát nem elég pusztán anyagilag hozzájárulni családjuk jólétéhez, hanem aktív szerepvállalást kell tanúsítaniuk az otthoni rutin, érzelmi és gondoskodáshoz kötődő feladatokban is (Wall – Arnold 2007; O'Brien et al. 2007).

A globális, tudásalapú, magas elköteleződést igénylő nagyvállalatok egyre nagyobb elvárásokat támasztanak az alkalmazottaik, elsősorban a menedzserekkel szemben, idő, energia és lojalitás tekintetében. Ez a tradicionális, munkaorientált férfi normákra épülő rendszer azonban éles ellentétben áll az aktív apaság koncepciójával (Mayo et al. 2011). Ezért a menedzserférfiak csoportja kiemelten ki van szolgáltatva a munka és család konfliktusának (O'Brien et al. 2007; Burke 2000; Allard et al. 2007). Ennek a csoportnak a vizsgálata azért is lényeges, mivel a menedzserek fontos szerepet játszanak a szervezeti átalakulásokban. Ők vannak abban a pozícióban, hogy elősegítsék, vagy éppen hátráltassák a családot támogató szervezeti kultúrát, és példát mutassanak a többi alkalmazottnak (Allard et al. 2007; Holter 2007). Emellett leginkább az ő számukra elérhetőek a szervezetek által kínált családbarát és egyensúlyt elősegítő intézkedések, mint amilyenek például a rugalmas munkalehetőségek. Ennek ellenére ezek hatékonysága kétséges, és még olyan támogató környezetben is, mint például Svédország, a menedzser férfiak nagyfokú munka és család közötti konfliktusa tapasztalható (Van der Lippe et al. 2006).

A következőkben részletesebben bemutatom az apákat érintő változásokat a skandináv államokra

fókuszálva. Ezután kitérek a menedzser férfiak speciális helyzetére a kompetitív, magas elkötelezettséget elváró piaci környezetben, valamint arra, hogy ez milyen viszonyban áll az aktív apaság koncepciójával. Végül pedig a munka-magánélet egyensúlyt elősegíteni kívánó szervezeti intézkedésekről esik szó, és arról, hogy ezek a rugalmas lehetőségek miért nem tudják teljes mértékben elérni céljukat.

Aktív apák, egyenlőbb férfiak

Az elmúlt néhány évtizedben lényeges változások történtek az apaságot illetően a skandináv társadalmakban, melynek legfontosabb eleme az apák aktív szerepvállalása a gyereknevelésben. Ez az új elképzelés az apaság fogalmáról éles ellentétben áll az 1950 és 1980 között domináns apaképpel, melyre elsősorban az érzelmileg távolságtartó kenyérkereső szerep volt a jellemző (Erärinta – Moisander 2011). Ma már azonban a jó apasághoz nem elég racionálisnak, érdekkövetőnek és karrieristának lenni, továbbá a család anyagi ellátása sem helyettesíti a gondoskodást („earning as caring”). Ehelyett az 1980-as évektől kezdve egyre inkább olyan apa figurája kezdett kirajzolódni a társadalomban, aki érzelmileg elkötelezi magát a gyereknevelés iránt, kiveszi a részét a gondoskodáshoz kötődő feladatokból, és minőségi időt tölt gyermekével (Forsberg 2007; O'Brien et al. 2007). Következésképpen az új férfi (new man) koncepciója egy új, gondoskodó maszkulinitást testesít meg. Az újférfi-elképzelés nem csak az apaság vonatkozásában vonja be az érzelmeket és a gondoskodás jelentőségét, de a baráti kapcsolatokban és a partnerrel való viszonyban is (Holter 2007).

Mindennek kialakulásában talán az a felülről jövő intézkedés játszott a legnagyobb szerepet, ami apakvóta néven ismert. Ezt az individualizált, nem átruházható szülői szabadságot először a világon 1993-ban vezették be Norvégiában, és négy hét szabadságot kínált fel az apáknak, melyet kizárólag

216 Ez az összefoglaló a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című OTKA kutatáshoz (K104707) kapcsolódóan készült.

ők vehettek igénybe²¹⁷ (Haas – Rostgaard 2011). A jóléti államnak ez az eszköze arra motiválja az apákat, hogy részt vegyenek a gyereknevelésben, valamint megismerjék gyermekeik igényeit és érzelmeit azáltal, hogy jelen vannak a mindennapi teendőkben. Az előzetes várakozásokkal ellentétben az új rendelkezés nagyon népszerű lett, és az apakvótát igénybe vevő férfiak száma drámaian megnőtt az említett országokban. Norvégiában a bevezetés évében, 1993-ban, az apák 4 százaléka élt ezzel a lehetőséggel, míg 20 évvel később ez az arány 90 százalékra emelkedett²¹⁸ (Kvande 2009). Társadalmi háttértől függetlenül szinte minden férfi használja ezt a juttatást a skandináv államokban, ami tényleg bizonyítja, hogy mennyire általánossá vált a gyakorlat (Forsberg 2007). Ugyanakkor a statisztikák azt mutatják, hogy leginkább a magasan képzett, jól kereső, képzett partnerrel élő férfiak tudják legjobban kihasználni ezt a juttatást (Plantin 2007).

Az mondható el, hogy a férfiak elfogadták és alkalmazkodtak az állam intézkedéséhez, és az apakvóta igénybevétele normává vált. Ez a kutatókat arra engedi következtetni, hogy társadalmi apaideál elmozdulásának vagyunk tanúi, ahol az aktív apaság hegemon státuszt nyer el (Forsberg 2007; Johansson – Klinth 2008). A hegemon maskulinitás fogalom Connell (2009) koncepciója arról a gender gyakorlatról, ami garantálja az uralkodó maskulinitás dominanciáját a nők és az alárendelt maskulinitások felett. A hagyományos uralkodó maskulinitás a munka prioritására épül, és kevés teret enged az intimitásnak és gondoskodásnak. Ehhez képest az aktív apaság teljesen új értelmezését adja a maskulinitásnak. Fontos azonban hangsúlyozni,

hogy a maskulinitások nem egydimenziósak, nem fix kategóriák, így nem lehet mindig egyértelműen megállapítani, mi számít hegemonnak.

A maskulin identitás diverzitását bizonyítja az is, hogy például az osztályhovatartozás is eltérően befolyásolhatja az apaság értelmezését. Plantin (2007) tanulmányából kiderül, hogy a munkásosztálybeli apák a szülővé válást életük természetes és tervezett állomásának tekintik; ezért a gyerekvadás nem változtatja meg jelentősen az életüket. Ezzel ellentétben a középosztálybeli apák életében az apaság egy olyan új elem, mely radikálisan átalakítja az életüket és identitásukat. Úgy érzik, amint egyszer apává válnak, már semmi sem lesz a régi. Elsősorban amerikai és brit kutatók hangsúlyozzák, hogy az új, egyenlőbb apaság ideológiája a „jó apa – rossz apa” kettősségre épít, melynek etnikai és osztályaspektusa is van. Észreveszt az új, modern apasággal gyakran a középosztálybeli viselkedést társítják, míg a rossz apaságot a szegény, bevándorló apákhoz kötik (Plantin, 2007).

Néhány kutató (Forsberg 2007; Johansson – Klinth 2008) az aktív apaság és nemek közötti egyenlőbb munkamegosztás kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Az aktív szülői szerepvállalás ugyanis még nem feltétlenül jelent nemek közötti egyenlőséget. Gyakori, hogy a férfiak inkább az olyan kellemes teendőkből veszik ki a részüket, mint a gyerekkel való játék és a beszélgetés, ugyanakkor a rutin feladatokhoz és a házimunkához már kevésbé járulnak hozzá (Johansson – Klinth 2008). Azonban egy friss norvég időmérleg-vizsgálat eredményei (Kitterød – Rønsen 2013) szerint a párkapcsolatban élő norvég apák nem csak gyerek-centrikus szülők, hanem nemi egyenlőséget képviselő férfiak is, akik ezáltal párjuk karrieréhez is hozzájárulnak. Ez abban nyilvánul meg, hogy az elmúlt években megnőtt a férfiak szerepvállalása a házimunkában is. Következésképpen ma Norvégiában a férfiak és nők közel azonos mértékben járulnak hozzá mind a fizetett, mind pedig a nem fizetett otthoni munkához. Éppen ezért nem meglepő, hogy a norvég férfiak és nők hasonló arányban nyilatkoznak arról, hogy a munkahelyi kötelezettségeik feszültségben állnak a családi életükkel. Ez azt a kérdést veti fel, hogy az aktívabb apaság és az egyenlőbb munkamegosztás vajon a férfiak életében is a munkaerő-piaci és az otthoni munka kettős terhet idézi-e elő. Kitterød és Rønsen (2013) amellet érvel, hogy mivel Norvégiában a férfiak és nők közel azonos arányban osztják meg a felelősséget az otthoni munka terén, a nőkre is csak ritkán jellemző a kettős teher viselése.

217 Ez 2014-ben Norvégia esetében 10 hetet jelent, Svédországban 2 hónapot, Izlandon 3 hónapot, míg Finnországban 3+6 hetet (Dániában eltörölték). Az apa kvóta az úgynevezett „paternity leave”-en felül jár, mely közvetlen a gyerek születése után teszi lehetővé az apáknak, hogy rövidebb ideig otthon maradjanak. Amikor ez lejár, akkor vehető igénybe a szülői szabadság (parental leave), mely gendersemleges garanciát ad a szülőknek, hogy gyermekükkel hosszabb távon is otthon maradhassanak. Ez tehát egy családalapú ellátás, mely egyenlő mértékben áll mindkét szülő rendelkezésére. A gyakorlatban ez mégis azt jelentette, hogy elsősorban az anyák éltek a lehetőséggel. Ehhez képest az apakvóta egy olyan része a szülői szabadságnak (parental leave), mely kizárólag az apák által igényelhető (O’Brien et al. 2007).

218 A rendelkezés titka az opciók hiányában rejlik, hiszen ez egy ‘use it or lose it’ juttatás, azaz amennyiben az apa nem veszi igénybe, a család elesik a támogatástól (O’Brien et al. 2007).

A szervezetek hatása és a rugalmasság hatékonysága az egyensúlyra

A modern skandináv férfiak tehát eleget kívánnak tenni az aktív apa és az új férfi ideáljának, és készek szerepet vállalni mind a gyerekevelésben, mind az otthoni teendőkben. Mennyire teszik azonban ezt lehetővé a munkaadó szervezetek?

A szervezeti kultúra és környezet bizonyítottan közvetlen hatást gyakorol a munka és magánélet közötti egyensúlyra, hiszen szándékosan vagy akaratlanul is befolyásolja a munkavállalók lehetőségeit, attitűdjét és cselekedeteit (Allard et al. 2011). Ennek ellenére kevés az információnk arról, hogy pontosan hogyan is hatnak ezek a szervezeti feltételek a munka és magánélet közötti egyensúlyra (Mayo et al. 2011). Egy hagyományosabb szervezeti kultúra a munkát és az otthon elkülönült területként kezeli, azt feltételezve, hogy ezeket szigorú térbeli és időbeli határok választják el. Így a munka kizárólag a munkahelyen végzendő, míg a magánjellegű tevékenységek és a családi ügyek szigorúan munkaidőn kívül, az otthonra tartoznak. Ezzel szemben egy kevésbé hagyományos szervezeti környezet a két szféra integrációját hangsúlyozza és családbarát intézkedések által próbálja az alkalmazottak munka és magánélet közötti harmóniáját elősegíteni (Allard et al. 2007). Bizonyos empirikus eredmények azt a feltételezést erősítik, hogy a támogatóbb szervezeti környezetben kevesebb feszültséget, nagyobb munkával és karrierrel való elégedettséget és általános fizikai és érzelmi jóléteket tapasztalnak az alkalmazottak (Burke 2000). Ahogy O'Brien és szerzőtársai (2007) mutatják, könnyen ellentét alakulhat ki az aktív apa koncepciója és a vállalatok által sugallt ideális alkalmazott mítosza között.²¹⁹ Ennek következtében sok szervezetben a férfi menedzserek azzal a kettős nyomással szembesülnek, hogy egyszerre kell megfelelniük az új férfi és aktív apa elvárásának, és közben kiharcolniuk helyüket és státuszukat a vállalaton belül, napi szinten bizonyítva elkötelezettségüket és kompetenciájukat (Eränta – Moisaner 2011).

219 Az a hagyományos munkahelyi feltételezés, miszerint az ideális alkalmazott egy olyan absztrakt személy – leginkább férfi –, akinek egyetlen, vagy legalábbis elsőszámú felelőssége a fizetett munka. Tehát egyáltalán nincs, vagy csak kevés munkán kívüli elköteleződése van (Acker 2007).

Holter (2007) hasonló eredményekre jutott hat ország vizsgálata során.²²⁰ Az új, relacionális gendermegközelítés – ami a kapcsolatok (gyerek, partner, család, barátok) fontosságát hangsúlyozza az „új férfiak” életében – gyakran ütközik a szervezet által képviselt hagyományos attitűddel. Ilyenkor az egyenlőbb nemek közötti viszonyok támogatása költséges az újító szándékkal bíró férfiak számára, és akár azzal is számolhatnak, hogy a vállalat sok szempontból diszkriminálja őket. A hagyományos szervezeti genderygyakorlatok és maskulin normák gátat szabnak az új attitűdök terjedésének, mint amilyen az aktív apaság is jár. Az eredmények azt is mutatják, hogy tradicionális szervezeti elvárások és az új, nem szabványos kezdeményezések ütközése leginkább Közép- és Dél-Európára jellemző (Holter 2007; Gregory – Milner 2009). Ezek a társadalmak alapvetően hagyományosak a nemek közötti viszonyokat illetően. Az a tradicionális munkamegosztás jellemző rájuk, hogy a társadalom a férfi elsőszámú feladatának a fizetett munkát, a nők fő kötelezettségének pedig az otthoni tevékenységeket tekinti. A cégek is gyakran ezt a családi berendezkedést sugallják, amelyben a férj karrier-előrejutásához a feleség szolgáltatja a támogató otthoni bázist (Guillaume – Pochic 2009). Így azok a férfiak, akik megfelelnek ezeknek a hagyományos elvárásoknak, kevésbé vannak kitéve a munka és a család kettős nyomásának. Abban az esetben viszont, ha egy férfi mégis szeretne változtatni, számolnia kell az újítás magas költségeivel. A mélyen inkorporálódott diszpozíciókkal és normákkal szembemenőknek számítaniuk kell kollégáik és feletteseik rosszallására. Emellett a férfi menedzsmenttel társított gazdasági, társadalmi és szimbolikus hatalom olyan vonzó, hogy tovább erősíti a szervezethez és a munkához való kötődést (Bowman 2007).

Különösen a nagy teljesítményű, multinacionális szervezetek tartják fenn a munka és magánélet szférájának hagyományos szétválasztását, a tradicionális nemek szerinti munkamegosztást, csakúgy, mint a maskulin menedzseri kultúrát (Gregory – Milner 2009; Ford – Collinson 2011). Ez alól a Skandináviában működő nagy, multinacionális vállalatok is nehezen képeznek kivételt, hiszen részesei a globális gazdasági hálózatnak. Ebben pedig egyre nagyobb szerepet játszik az információ alapú gazdaság és az ezzel járó időrezsím-átalakulás, azaz a fordista időrezsímről való áttolódás a posztfordistára.

220 A „Work Changes Gender” projekt (2001–2004) keretében azt vizsgálták, hogyan alakul át a férfiak szerepe az olyan új munkafeltételek mellett, mint a részmunkaidő. A résztvevő országok: Ausztria, Bulgária, Németország, Izrael, Norvégia és Spanyolország.

A globális munkaerőpiac mamutvállalatainak érdekében, hogy kompetitívek maradjanak, igyekeznek a nap 24 óráját az üzletre fordítani. A magas teljesítményű szervezetek egyre növelik elvárásait a munkavállalókkal szemben idő, energia, valamint elköteleződés tekintetében. A szervezetek állandó gyors tempót és intenzív munkavégzést követelnek, mely nyomás, időhiány és állandó elfoglaltság („busyness”) érzését kelti a vállalat dolgozóiban (Lewis et al. 2007). Az alkalmazottakat mobiltelefonnal, lappal látják el, hogy mindig elérhetőek legyenek, illetve otthonról is tudjanak dolgozni. Az újfajta információs technológia, a hálózatok terjedése, illetve a transznacionális vállalatok számának növekedése drámaian átalakítja a munkaidő-felhasználást, illetve a rugalmasság kérdését (Kvande 2009; Burke 2000). Ezekben a szolgáltatóipari munkakörökben az alkalmazottak tudása jelenti a vállalat tőkéjét vagy fő erőforrását. Ez azonban megköveteli a cégtől, hogy a menedzsereket nagyfokú döntési autonómiával ruházzák fel, mely lehetővé teszi, hogy tudásukat kreatív és hatékony módon hasznosíthassák (Kvande 2009).

Míndezek tehát egy új, nagyobb autonómiát ígérő, flexibilis időrezsimit eredményeznek, mely éles ellentétben áll az ipari, fordista időszervezéssel, mely standardizált munkaóráival és fix munkarendjével éles határt von munkaidő és szabadidő közé. A formális szerződést, mely a munkaidőt szabályozza, gyakran felváltják a morális elvárásokra és teljes elköteleződésre épülő időnormák. Összességében ez vezet az úgynevezett „határtalan” („boundless”) időkultúrák kialakulásához, melyek kiemelten érvényesek a magas elköteleződést igénylő tudásalapú cégeknél. Az egyén felelős az – elsősorban projektalapú feladatokból felépülő – munka maximális teljesítéséért, melyhez maga dönti el, hogy mennyi idő szükséges (Kvande 2009; Tausig – Fenwick 2001; Kelly et al. 2010). Míndez összhangban van Acker (2011) megfigyelésével arról, hogy a szervezetek „mohóvá” válnak (greedy corporations) az alkalmazottakkal szembeni elvárásaikat tekintve. Ebben az értelemben szervezeti szinten a maskulinitás hegemon formáihoz még mindig a keresőmunka prioritását és a hosszú munkaórákat társítják. Azokra a férfiakra, akik alternatív munkarendet választanak, könnyen úgy tekinthetnek, mint az uralkodó férfi normákat megtagadókra (Thompson 2010).

A csapdahelyzetet az teremtheti, hogy nincsenek szabályok, vagy megkötések, melyek meggátolnák a menedzserek túlóráit. A túlórakultúra meg-

követeli, hogy azok, akik feljebb szeretnének jutni a ranglétrán, keményen dolgozzanak, és azáltal bizonyítsák elköteleződésüket és lojalitásukat, hogy mindig jelen vannak és láthatóak („presenteeism”), attól függetlenül, hogy ez éppen szükséges-e a vállalat céljainak eléréséhez (Allard et al. 2007). Éppen emiatt úgy tűnik egyéni döntés nemet mondani a túlórákra. Ez viszont ritkán történik meg, hiszen egyrészt túl nagy a nyomás, másrészt ez a fajta túlfeszített tudásalapú munka fontos forrása a státusznak és identitásnak (Lewis et al. 2007; Kvande 2009). A „határtalan” időrezsimbent tehát a munka internalizálódik, folyton az emberek fejében van, így nincs is szükség arra, hogy a munkaadó komoly kontrollt gyakoroljon, hiszen a rendszer és az individualizáció magukat az alkalmazottakat teszi a túlórakultúra hajtóerejévé. A teljes elköteleződés nyomása a globális környezetben még látványosabb, hiszen itt az alkalmazottaknak a globális órához („global clock”) kell alkalmazkodniuk, és akár hosszú időket kell a világ másik végén eltölteniük (Kvande 2009). Összességében tehát maga a munka-magánélet egyensúlya is egyéni felelősségnek, saját döntés kérdésének tűnik, míg arról kevés szó esik, hogy mennyire be vannak ágyazva ezek a döntések mind szervezeti, mind tágabb társadalmi szinten. Így könnyen elfeledkezhetünk a szervezetek szerepéről (Lewis et al. 2007).

Amennyiben a vállalatok mégis megpróbálnak hozzájárulni az alkalmazottak munka és magánélet közötti egyensúlyához, olyan családbarát rendelkezéseket kínálnak, melyek a rugalmasságra építenek. Ezek a flexibilis munkalehetőségek magukban rejtik többek között a rugalmas munkaidőt (flexitime), szabadság (flexileave), rész munkaidő, vagy a távmunka (telecommuting) opciókat (Allard et al. 2007). A rugalmasság tűnik tehát a munka és magánélet közötti egyensúly megoldásának. Ugyanakkor ez az összefüggés nem teljesen egyértelmű. A flexibilitásnak nem várt mellékhatásai is lehetnek, hiszen a munka és a szabadidő közötti egyértelmű határok híján a munka könnyen a családi élet rovására mehet azáltal, hogy az egyén még többet dolgozik, mint rugalmas munkarend nélkül (Kvande 2009; Tausig – Fenwick 2001). Erre Hochschild (2001) is felhívja a figyelmet az amerikai Amerco vállalatról írt esettanulmányában, ahol a rugalmas lehetőségek csak még több túlórához vezettek (Hochschild, 2001). Bizonyos felmérések azt hangsúlyozzák, hogy az alternatív időbeosztás csak abban az esetben fejt ki pozitív hatást a családi életre, amennyiben az egyén erős kontrollal bír időrendje felett. Tehát a

rugalmasság eredményessége a döntési szabadság és kontroll függvénye (Tausig – Fenwick 2001; Mayo et al. 2014).

A családbarát politikák és a rugalmas lehetőségek másik problémája, hogy habár nemekre semlegesen vannak megfogalmazva, mégis inkább nők veszik igénybe (Burnett et al. 2010). A diskurzus szerint ugyanis ezek igénybevétele költségesebb a férfiak számára, mivel a menedzseri pozíció megköveteli, hogy pótolhatatlan legyen az adott férfi (Kvande 2009; Halrynjo – Lyng 2013). Norvég eredmények (Halrynjo – Lyng 2013) azt mutatják, hogy a túl hosszú apasági szabadság azzal a kockázattal jár a menedzser férfiak életében, hogy lemaradnak a versenyben kollégáikkal szemben. Ha valaki nem teljesít állandóan száz százalékon, későbbi előrelépését kockáztatja. Habár ez a kockázat nemre semlegesnek tűnik, az anyák esetében mégis kevesebb negatív következménnyel számolnak. Ennek hátterében az a kimondatlan üzenet áll, hogy a férfi karrierje még mindig előbbre való, mint a nőé.

A flexibilitás kétséges hatása tehát azzal magyarázható, hogy ezek a rugalmas munkalehetőségek nem rengetik meg alapjaiban a mélyen gyökeredző hiedelmeket arról, hogyan kell a munkát kivitelezni, milyen az ideális alkalmazott, és a túlórák elengedhetetlensége is megkérdőjelezetlen marad (Lewis et al. 2007). Amíg tehát professzionális karrier eléréséhez az szükséges, hogy a menedzser mindig látható, elérhető és pótolhatatlan legyen, teljes munkaidőt meghaladóan dolgozzon, és a munkát állítsa előtérbe, ezek az alternatív megoldások nem jelentenek valódi sikert. Mindaddig, amíg a családbarát politikák és rugalmas lehetőségek egyéni döntés függvényei maradnak, fennáll annak kockázata, hogy a munkában perifériára kerülnek az ezeket igénybevevők (Kvande 2009). Halrynjo és Lyng (2013) azt feltételezi, hogy egy még kiegyenlítettebb nemek közötti viszony minimalizálhatná a versenyben való lemaradás költségeit. Javaslatuk szerint ehhez még kiterjedtebb apakvóta lenne szükséges, mely több apát tenne pótolhatóvá a munkában és pótolhatatlanná otthon.

Következtetések

A munka és magánélet összehangolása ma már nem csak nőket érintő kérdés, hanem a férfiak életében is ugyanúgy releváns. A skandináv államokban azért is kap a diskurzusban ez a téma a férfiakra nézve nagy szerepet, mert az elmúlt évtizedekben

olyan jelentős változások történtek, melyek alapjaiban változtatták meg a férfi-család kapcsolatot. A kiterjedt családpolitikák, és elsősorban a csak apák által igényelhető szülői szabadság következtében ma már nyilvánvalóvá vált a skandináv férfiak életében, hogy aktívan részt vesznek gyerekeik életében. Mindemellett arra utaló trendek is kirajzolódnak, hogy a mindennapi rutin házimunkából is kivesszük a részüket, többé-kevésbé egyenlően megosztva a terhet párjukkal. Az aktív apaság elve persze nem kizárólag a skandináv országokban érvényes, hiszen egyre jobban megjelenik a legtöbb nyugati társadalomban, még ha ez nem is feltétlen jelent egyenlőbb nemek közötti munkamegosztást a rutin otthoni teendőkben (Johansson – Klinth 2008). Kérdés marad még továbbra is, hogy mennyire vagyunk a hegemon maszkulinitás átalakulásának a tanúi. Nehéz ezt megállapítani annak következtében, hogy nagyon eltérő mintákkal találkozhatunk többek között társadalomtól, osztálytól, vagy attól függően, hogy az egyéni, szervezeti vagy a globális szintet nézzük. Továbbá arra is figyelemmel kell lennünk, hogy mivel ezek nem fix, stabil kategóriák, az elemek keveredésének is szemtanúi lehetünk, mint ahogy az aktív apaság sem zárja ki a munka fontosságát egy férfi életében. Ezért különösen nehéz azon férfiak helyzetét, akik mindezt egyszerre szeretnék elérni, mint sok menedzser apa. A kompetitív környezetben dolgozó, nagy elköteleződést igénylő, posztfordista tudásalapú cégek magasra helyezik elvárásaikat idő, energia és teljesítmény terén. Ennek a maszkulin normákra épülő karrierútnak inkább a tradicionális családmóddal, és kevésbé az aktív apaság koncepciója kedvez. Ez megmagyarázza, miért találtak Van der Lippe és szerzőtársai (2006) kevesebb munka és család közötti konfliktust a hagyományosabb nemi berendezkedésű közép-európai országokban, mint Svédországban. Ez vajon azt jelenti, hogy egy hagyományos családi munkamegosztásban élő menedzser férfi tényleg nem tapasztal konfliktust? Vagy a hagyományos szereposztás még mindig megideologizálja, hogy a férfiak életében a munka fontosabb legyen, mint a család? Vagy egyszerűen annyira nincs benne a munka és magánélet közötti egyensúly a férfiakra nézve a diskurzusban, hogy fel sem merülnek ezek a kérdések. Ez megmagyarázná, hogy például Magyarországon miért nem foglalkozik az irodalom a férfiak munka-magánélet egyensúlyával, az olyan kivételektől eltekintve, mint Nagy Beáta (2008) vagy Tóth Herta (2007) írása.

Azokban a társadalmakban viszont, melyek eltérnek a hagyományos munkamegosztástól, és

ahol az aktív apaság elterjedt, a menedzser férfiak ki vannak téve a munka és család közötti konfliktusnak. Az látható, hogy noha egyre több cég próbál az egyensúly megteremtése érdekében rugalmas munkalehetőségeket kínálni alkalmazottai számára, ez nem jelent valódi megoldást. Még a skandináv államok esetében is, ahol pedig társadalmi szinten elfogadott, hogy a férfiak életében nem csak a munka fontos, aki valódi karriert akar elérni, annak jelen kell lennie, és állandóan bizonyítani kell kompetenciáját. Tehát továbbra is kihívást jelent, hogy még mindig elsősorban az anyák élnek ezekkel a lehetőségekkel, mert egy férfi nem veheti igénybe ezeket anélkül, hogy hátrányt ne szenvedne karrierje. Ameddig ezek a rejtett mechanizmusok élnek, és a munka világa ezekre a maskulin elvárásokra épül, még családbarát politikák mellett is nehéz azoknak a férfiaknak boldogulniuk, akik kiegyensúlyozott családi életet és kiemelkedő karriert is szeretnének.

Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya

Ma már a férfiak, különösen az apák körében is egyre nagyobb nyomást okoz munka és magánélet összehangolása. A cikk szakirodalmi áttekintést nyújt a férfiak körében tapasztalható nehézségekről, mindenekelőtt a menedzser apák helyzetére fókuszálva. A cikk arra keresi a választ, hogy milyen mélyen gyökeredző normák állnak ennek hátterében és milyen kihívásokkal szembesül egy olyan férfi, aki egyszerre szeretne sikeres menedzser, gondoskodó apa és párját támogató partner lenni. Ehhez az elmúlt 20 év fejleményeit tekintem át különös tekintettel az apaságban bekövetkező legfrissebb változásokra és a hegemon maskulinitás fogalmának érvényességére. Az elsősorban skandináv államokra jellemző kifejezetten apákat célzó családbarát politikák – mint az apakvóta – következtében egyre inkább átalakul a társadalom ideális apáról alkotott véleménye. Az új, gondoskodó apakép azonban éles ellentétben áll a globális versenyszféra menedzser férfiakkal szemben támasztott elvárásaival. A vállalatok által kínált rugalmas munkalehetőségek látszólag nem nyújtanak valódi megoldást a munka-magánélet egyensúly kihívásaira, mivel nem rengetik meg alapjaiban a szervezeti elvárásokat és társadalmi gender normákat. A cikk ezekhez a problémákhoz szeretne kritikailag hozzájárulni és felkelteni a magyar kutatói érdeklődést a téma iránt.

Work-life Balance of Manager Men

Harmonizing work and private life recently means a growing pressure also by men, especially in the case of fathers. This article gives a literature review about the difficulties men face, with a special focus on manager fathers. The article seeks the answer to what deep-rooted norms stand in the background and what kinds of challenges has to face the man, who intends to be a successful manager, a caring father and a supportive partner at the same time. To this, I overview the developments of the last 20 years having a regard to the newest changes in fatherhood and the validity of the notion of hegemonic masculinity. Society's opinion of the ideal father has been more and more transformed by the family-friendly policies – like the father quota – targeting fathers first of all in the Nordic states. The picture of new, caring fatherhood however is in sharp contrast with the global private sector's expectations towards manager men. The flexible working opportunities provided by companies do not seem to offer a real solution to the challenges of work-life balance, since they do not shake the foundations of organizational expectations and social gender norms. The article intends to contribute to these problems with a critical eye and to pique the interest of Hungarian researchers to the topic.

Felhasznált Irodalom

- Acker, Joan 2007 A „társadalmi nem és a szervezetek” irányzat jövője: kapcsolódások és határvonalak. In Nagy Beáta szerk. *Szervezet, menedzsment és nemek*. Aula Kiadó, Budapest. 13-30.
- Acker, Joan 2011 Theorizing Gender, Race, and Class in Organizations. In Jeanes, Emma L. – Knights, David – Martin, Patricia Yancey ed. *Handbook of Gender, Work & Organization*. Wiley, West Sussex, 65-80.
- Allard, Karin – Haas, Linda – Hwang, Philip 2011 Family-Supportive Organizational Culture and Fathers' Experiences of Work-family Conflict in Sweden. *Gender, Work and Organization*, 18. 2:141-157.
- Allard, Karin – Haas, Linda – Hwang, Philip 2007 Exploring the Paradox. *Community, Work & Family*, 10. 4: 475-493.
- Bowman, Dina 2007 Men's business. Negotiating entrepreneurial business and family life. *Journal of Sociology*, 43. 4:385-400.

- Burke, Ronald 2000 Do managerial men benefit from organizational values supporting work-personal life balance? *Women in Management Review*, 15. 2:81-89.
- Burnett, Simon – Gatrell, Caroline – Cooper Cary – Sparrow, Paul 2010 Fatherhood and flexible working: a contradiction in terms? In Kaiser, Stephan – Ringlsetter, Max Josef – Pina Cunha, Miguel – Eikhof, Doris Ruth eds. *Creating balance? International perspectives on the work-life integration of professionals*. Springer, Berlin. 157-171.
- Connell, Raewyn 2009 *Gender in World Perspective*. Polity Press, Cambridge.
- Eräntanta, Kirsi – Moisander, Johanna 2011 Psychological Regimes of Truth and Father Identity: Challenges for Work/Life Integration. *Organization Studies*, 32. 4:509-526.
- Ford, Jackie – Collinson, David 2011 In search of the perfect manager? Work-life balance and the managerial work. *Work, employment and society*, 25. 2:257-273.
- Forsberg, Lucas 2007 Negotiating involved fatherhood: Household work, childcare and spending time with children. *Nordic Journal for Masculinity Studies*, 2. 2:109-126.
- Gregory, Abigail – Milner, Susan 2009 Work-life Balance: A Matter of Choice? *Gender, Work and Organization*, 16. 1:1-13.
- Guillaume, Cécile – Pochic, Sophie 2009 What Would You Sacrifice? Access to Top Management and the Work-life Balance. *Gender, Work and Organization*, 16. 1:14-36.
- Haas, Linda – Rostgaard, Tine 2011 Fathers' rights to paid parental leave in the Nordic countries: consequences for the gendered division of leave. *Community, Work & Family*, 14. 2: 177-195.
- Halrynjo, Sigtona – Lyng, Selma Therese 2013 *Fathers' parental leave in Norwegian Elite Professions*. ESA Conference, Torino, 2013.08.30.
- Hochschild, Arlie – Anne Machung 1989 *The Second Shift*. Penguin Books, New York.
- Hochschild, Arlie 2001 *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. Holt Paperbacks, New York.
- Holter, Øystein Gullvåg 2007 Men's Work and Family Reconciliation in Europe. *Men and Masculinities*, 9. 4: 425-456.
- Johansson, Thomas – Klinth, Roger 2008 Caring Fathers: The Ideology of Gender Equality and Masculine Positions. *Men and Masculinities*, 11. 1:42-62.
- Kelly, Erin L. – Ammons, Samantha K. – Chermack, Kelly – Moen, Phyllis 2010 Gendered Challenge, Gendered Response: Confronting the Ideal Worker Norm in a White-Collar Organization. *Gender & Society*, 24. 3:281-303.
- Kitterød, Ragni Hege – Rønsen, Marit 2013 Does more involved fathering imply a double burden for fathers in Norway? *Discussion Papers No. 753*, Statistics Norway, Research Department.
- Kvande, Elin 2009 Work-Life Balance for Fathers in Globalized Knowledge Work. Some Insights from the Norwegian Context. *Gender, Work and Organization*, 16. 1:58-72.
- Lewis, Suzan – Gambles, Richenda – Rapaport, Rhona 2007 The constraints of a 'work-life balance' approach: an international perspective. *The International Journal of Human Resource Management*, 18. 3:360-373.
- Mayo, Margarita – Pastor, Juan Carlos – Cooper, Cary – Isabel Sanz-Vergel, Ana 2014 Achieving work-family balance among Spanish managers and their spouses: a demands-control perspective. *The International Journal of Human Resource Management*, 22. 2:331-350.
- Nagy Beáta 2008 A munka és a magánélet összeegyeztetése a férfi menedzserek életében. In Balogh Péter – Dobos Balázs – Forgács Attila – Nagy Beáta – Szűcs Anita szerk. *60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok*. Aula Kiadó, Társadalomtudományi Kar. Budapest, 389-403.
- O'Brien Margaret – Brandth, Berit – Kvande, Elin 2007 Fathers, Work and Family Life. *Community, Work & Family*, 10. 4:375-386.
- Plantin, Lars 2007 Different classes, different fathers? *Community, Work & Family*, 10. 1:93-110.
- Tausig, Mark – Fenwick, Rudy 2001 Unbinding Time: Alternate Work Schedules and Work-Life Balance. *Journal of Family and Economic Issues*, 22. 2:101-119.
- Thompson, Amanda 2010 *Men, masculinities and flexible working*. International Industrial Relations Association Conference, Copenhagen University, Denmark.

Tóth Herta 2007 „Struggle for Life”: Munka és magánélet egyensúlyi dilemmái a nemek közötti különbségek tükrében. In Nagy Beáta szerk. *Szervezet, menedzsment és nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 158-181.

Van der Lippe, Tanja – Jager, Annet – Kops, Yvonne 2006 Combination pressure. *Acta Sociologica*, 49. 3:303-319.

Wall, Glenda – Arnold, Stephanie 2007 How Involved is Involved Fathering? An Exploration of the Contemporary Culture of Fatherhood. *Gender & Society*, 21. 4:508-527.

KÖZÉPVEZETŐ NŐK AMBIVALENS HELYZETE A MUNKAHELYI SZERVEZETEKBEN

Bevezetés

Tanulmányomban a gazdasági szervezetekben dolgozó középvezető nők helyzetét tekintem át. A téma aktualitása többféle szempontból is indokolható. A középvezető nők száma növekvő tendenciát mutat, ez önmagában szükségessé teszi, hogy kussuk ezt a csoportot, feltárjuk és újraértelmezzük, hogy mi az, ami alakítja a középvezető nők helyzetét a munkahelyi szervezetekben. A téma megközelítésének fókusza is változott. A szakirodalom a női vezetőkkel kapcsolatban eddig elsősorban azt vizsgálta, hogy miért jut be kevés nő a felsőszintű vezetésbe, így többnyire azzal foglalkozott, hogy feltárja és megmagyarázza az okokat, amelyek a nőket megakadályozzák ebben a lépésben (Tienari et al. 1998; Vanhala 2011).

Most azonban a középvezető nőkre mint csoportra való rátekintés változóban van. Míg korábban a női középvezetők egy köztes állapot megtestesítői voltak, akik karrierjükben megrekedtek, identitásukat pedig leginkább az áldozat szerepével való azonosulás határozta meg, mára ez megváltozott. A szakirodalom ezt a homogénnek és problematizált csoportnak a képét kezdi átértékelni (Vanhala 2011). Ennek megfelelően a középvezetőkről való diskurzusba bekerül a középvezető nők perspektívája is, hiszen különböző válaszaik vannak arra, hogyan küzdenek meg azzal a nehéz és ellentmondásokkal teli helyzettel, amiről a szakirodalom beszámol (Billing 2011; Tienari et al. 1998).

További változás, hogy a statisztikai adatok pozitív tendenciát mutatnak be a női vezetők számára vonatkozóan (EC Report 2014a; Powell 2012; Eagly – Carli 2007), melynek révén elvesztette relevanciáját az a kérdés, hogy 'Hol vannak a női vezetők?' (Powell 1999). A karrierjét építő nő létjogosultsága mára már teljesen elfogadottá vált egyre több országban (Billing 2011). Ahogy egyre nagyobb számban kerültek be a vezetésbe, úgy változott meg a vezetői képességeikhez való társadalmi hozzáállás is, és ezzel párhuzamosan vált elfogadottabbá az is, hogy a nők is lehetnek vezetők. A nők – lehet ugyan, hogy másképp gyakorolják a hatalmat, mint a férfiak –, nem kevésbé hatékony vezetők, sőt a nők vezetési stílusa előny is lehet (Carli – Eagly 2001). A maskulinitás és a vezetői pozíció között

nincs többé egy egymásnak automatikusan megfeleltethető kapcsolat, azaz demaszkulinizálódik a vezetés (de-masculinization of leadership) (Billing 2011).

A helyzet változásához az is hozzájárult, hogy a több évtizedes múlttal rendelkező esélyegyenlőségi szabályozások és kezdeményezések segítik a nők és férfiak közti esélyegyenlőség megvalósulását a gazdasági szférában is (ld. Mounia Utzeri tanulmányát a jelen kötetben). A nőket érintő akadályok tudatosítása társadalmi szinten is kimutatható (EC Report 2012). Az Európai Parlament is komoly lépéseket fontolgat, hogy jelentősen megnövekedjen a női vezetők száma a döntéshozói pozíciókban.²²¹ Összességében pozitív kép rajzolódik ki a női vezetők helyzetéről és elfogadottságáról. De vajon mi jellemző a nők által betöltött vezetői pozíciókra, azon túl, hogy a nők által betöltött vezetői pozíciók száma növekvő tendenciát mutat?

Tanulmányomban két fő szempontból nézem meg a középvezető nők helyzetét: először áttekintem, hogy mi jellemző a nők által betöltött középvezetői pozíciókra és milyen kihívásokkal találkoznak a női vezetők a 21. századi munkahelyi szervezetekben. A második részben pedig megnézem, hogy a karrierfejlődés értelmezését hogyan alakítja a középvezető nők perspektívájának, saját tapasztalatának beemelése a vizsgálatokba.

Középvezető nők helyzete a munkahelyi szervezetekben

A pozitív kép átértékelése

A nők közel felét adják a munkaerőnek, és a felsőfokú oktatásban – a műszaki terület kivételével – Magyarországon is több nő vesz részt, mint fér-

221 Az Európai Bizottság folyamatosan monitorozza a női vezetők számának alakulását. 2010-ben hivatalosan is elkezdődött egy kampány a női vezetők számának növelése érdekében. Az Európai Tanács 2012-ben tett javaslatot arra, hogy a nemi egyenlőség növeléséhez a 250 főnél többet foglalkoztató vállalatokban 40%-os női kvótát vezessenek be a felsővezetői pozíciókban (EC Report 2014b).

fi (Nagy 2013a). A nők olyan szintű végzettséggel rendelkeznek, ami alkalmassá teszi őket a vezetői pozíciók betöltésére, ezt mégsem tudják előnyükre fordítani a munkaerőpiacon, a felsővezetői pozíciókat pedig továbbra is a férfidominancia határozza meg (EC Report 2014a; Nagy 2013b). A női vezetők száma elsősorban az alsó- és középvezetői szinten növekedett, előrejutásuk a szervezeti hierarchiában továbbra is lassú. A nők továbbra is alulreprezentáltak a jelentős hatalommal, felelősséggel és magas fizetéssel járó pozíciókban a gazdaság, a politika és a tudomány területén egyaránt, továbbá a női vezetők elsősorban az elnőiesedett területeken érvényesülnek (Billing – Alvesson 2000; Gottfried 2012; EC Report 2014a). Ennek több oka is van, amelyekre röviden kitérek a következőkben.

A nők munkaerő-piaci helyzetével foglalkozó szakirodalom kiemeli, hogy sem a nők nagyobb munkaerő-piaci jelenléte (EF Report 2009), sem az esélyegyenlőséget és a munka-magánélet összehangolását előmozdító kezdeményezések nem voltak képesek arra, hogy a társadalmi nemi alapú egyenlőtlenségeket jelentősen felszámolják (Wajcman 1998; Zanoni et al. 2010; Hochschild 1997; Gottfried 2012), ahogy a szervezetekre jellemző férfidominancia sem változott meg alapvetően (Acker 1998).

A munkahelyi szervezetek továbbra is a férfivezetők érvényesülésének kedveznek, és bár egyre több a női vezető, még mindig kevés a számuk a nagyobb hatalommal rendelkező pozíciókban. Az alapvetően patriarchális berendezkedésű szervezetekben többféle mechanizmus segíti ezt elő. Powell (2012) kiemeli a tokenizmus és a hasonló hasonlót választ elvének gyakorlatát (similarity-attraction paradigm). De a szervezetekben meglévő horizontális szegregáció, a nők nagy számban való foglalkoztatása részmunkaidőben, illetve jellemzően a gondoskodást igénylő foglalkozásokban, nem járult hozzá ahhoz, hogy megváltoztassa a férfi és női vezetőkkel kapcsolatos sztereotípiákat. A vezetői pozíció hagyományosan férfias jellege továbbra is a nők és férfiak közötti hagyományos munkamegosztásra utal (EF Report 2009).

Powell (2012) az eddigi eredményeket összegezve arra a megállapításra jut, hogy vannak ugyan pozitív irányú tendenciák a női vezetők elfogadásával, pozitívabb értékelésével kapcsolatban, ám ez még nem elég ahhoz, hogy eltűnjön a női vezetőket érő hátrányos megkülönböztetés. Hiába rendelkezik ugyanolyan vezetői képességekkel egy nő, mint egy férfi, mégsem lesznek azonos esélyei

arra, hogy sikeres, elfogadott vezetővé váljon. Az empirikus eredmények rendre azt mutatják, hogy a fiatalabb generációnak nincs egyértelmű preferenciája a férfivezetők iránt, általánosságban azonban a beosztottak még mindig a férfivezetőket preferálják, és továbbra is erősen él az a nézet, hogy a férfiak jobb vezetők, mint a nők. A női vezetőkkel kapcsolatos előítéletek és negatív sztereotípiák is enyhültek, hiszen a nők száma egyre jobban nő a vezetésben, melynek következtében egyre több pozitív tapasztalat gyűlhetett össze a női vezetőkről. Ennek megfelelően a jó vezetőt már nem csak a férfias tulajdonságokkal írják le, és az sem egyértelmű már, hogy a jó vezető csak férfi lehet, de alapvetően az nem változott meg, hogy a jó és sikeres vezető többségében férfias tulajdonságokkal rendelkezik. Ez nem csak a vezetői kiválasztásnál jelent hátrányos helyzetet a nőknek, hanem a női szerep és a vezetői szerep közötti ellentmondást is erősíti. A női vezetők megítélése is változóban van, de vannak olyan helyzetek, amikor a női vezetőket különösen negatívan értékelik: amikor hagyományosnak tartott férfias vezetői stílust alkalmaznak, amikor hagyományosan férfiasnak tartott vezetői pozíciót töltenek be, és amikor férfi beosztottak értékelik őket, mint vezetőket (Powell 2012).

Eagly és Carli (2007) makroszintű kulturális tényezők elemzése révén nézték meg, hogy azok hogyan befolyásolják a nők karrierútjának alakulását. Megvizsgálták a női szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokat, a vezetők felé irányuló attitűdöket, az olyan a kulturálisan konstruált jelentéseket, hogy mit jelent anyának lenni, illetve hogy mit vár el a társadalom az anyáktól, és hogy ezek hogyan határozzák meg a nők helyét a szervezeti hierarchiában. Tanulmányukban kiemelik, hogy a női vezetőkre nem csak abból a szempontból kell fókuszálni, hogy miért nem tudnak bejutni a felsővezetői pozíciókba, mert már a vezetői kiválasztás kezdeti szakaszánál is hátrányosabb helyzetben vannak, mint a férfiak. Az alsó- és középvezetői szinten is folyamatosan és sokféle akadállyal szembesülnek a női vezetők.

Az akadályok négy főbb csoportját azonosították be, amelyek szerepet játszanak a női vezetők karrierútjának lelassításában, és a férfiakéhoz képest egyenlőtlenebb verseny kialakulásában: (1) a női vezetőkkel kapcsolatos előítéletek, melynek következtében például másképp értékelik a női vezetők teljesítményét, vagy hogy kevésbé tartják alkalmasnak a nőket vezetőnek; (2) az ellenállás a női vezetőkkel szemben; (3) vezetői stílussal kap-

csolatos elvárások a női vezetők felé. Ezeknek mind szerepük van abban, hogy a nők milyen nehézségekkel küzdenek, hogy elismerjék pozíciójukat, és hogy képesek legyenek gyakorolni azt a hatalmat, ami egy adott pozícióval együtt jár. Végül negyedik akadályként a (4) családi étellel kapcsolatos kihívásokat veszik számba. Abból indulnak ki, hogy a családdal és háztartással járó kötelezettségek elvégzése és megszervezése még mindig elsősorban a nők feladata és felelőssége. Ezek a tényezők mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a nők kevésbé motiváltak a karrierelőmenetelben, vagy hogy olyan foglalkozások és pozíciók felé orientálódnak, amelyek nem járnak együtt nagy felelősséggel és hatalommal. A mindennapi élet gyakorlatából számos példát hoznak arra, hogy a családi kötelezettségek hogyan alakítják a nők lehetőségeit a szervezeti életben: a nők azok, akik több szabadságot vesznek ki, többen dolgoznak rész munkaidőben, többször szakítják meg karrierjüket a gyerekvállalás miatt. Ezek mind olyan tényezők, amelyek miatt lelassul a karrierjük, vagy amelyek miatt kevésbé kompetens vezetőknek tartják őket (Eagly – Carli 2007).

Fitzsimmons és szerzőtársai (2014) is egyetértenek abban, hogy nem elég a karrierfejlődésnek egy adott szakaszát, a karriertörténet során jelentőssé vált állomásait kiemelni, és azokat értelmezni. Amerikai felsővezető nőkkel készített életinterjúk eredményként azonosították azokat a tényezőket, amelyek a karrier egy-egy szakaszában meghatározzák a női vezetők lehetőségét a továbbfejlődésre. Ők is arra világítanak rá, hogy a karrier alakulása egy folyamat, amely behelyezhető az élettörténetbe. A társadalmi szerep elméletéből kiindulva figyelembe veszik a gyerekkorban, az iskolában és a munkahelyi szervezetben megszerzett tapasztalatokat a vezetővé válással kapcsolatban. Kétféleképpen csoportosítják az akadályozó tényezőket: az egyik csoportba a szervezet struktúrájából és a diverzitás figyelembe nem vételéből fakadó tényezők tartoznak, a másik csoportba pedig a nemek eltérő szerepeinek értelmezéséből, és a kapcsolódó nemi sztereotípiák diszkriminatív következményeiből fakadóak.

A középvezetőkre vonatkozóan Fitzsimmons és szerzőtársai (2014) a következőket emelik ki: A középvezetői pozícióba eleve kevesebb felhalmozott társadalmi tőkével érkeznek a nők, aminek okait a gyerekkorban, az iskolai és az első munkahelyi tapasztalatokban kell keresni. A férfiak jellemzően inkább olyan játékokat, főleg csapatjátékokat játszanak, amelyben a versengést, a győzelemre való törekvést gyakorolják már gyermekkorukban. A

nők ellenben kevesebb olyan szereppel tudnak azonosulni, ami a vezetővé válásukat segítené, például kevesebb olyan játékot gyakorolnak, amelyben a versengésről szereznek tapasztalatot. Így a nők mire eljutnak az első munkahelyükre már eleve kevesebb olyan tapasztalattal rendelkeznek, amely a vezetővé válásukat segítené elő. A szerzők azt állítják, hogy a férfiaknak már az iskolában több lehetőségük adódik megismerni a vezetői képességeket, míg a nők jellemzően az első vezetői pozíciójukban szerzik meg a vezetői tapasztalatokat. Továbbá, a rész munkaidő és a rugalmas munkaidő általánosságban nem segíti elő, hogy olyan szerepeket gyakoroljanak a nők, amik a vezetővé válásukat segítenék elő. A középvezető nők karrierjének fejlődését megakadályozza az is, hogy a kiválasztásban hátrányt szenvedjenek. Nevezhetjük ezt a szervezeti támogatás hiányának is, amely a nők számára kevésbé elérhető mentorok számában realizálódik. Megállapították azt is, hogy a nők sokkal többször váltanak munkahelyet, és vállalnak el kockázatosabb helyzeteket annak érdekében, hogy előbbre jussanak, illetve ha ezt nem teszik meg, akkor sokkal többet kell várniuk, hogy feljebb kerüljenek a szervezeti hierarchiában. A nők emellett kevésbé tudnak elvállalni nemzetközi megbízásokat. Hátrányosan érinti a nőket középvezetői szinten a gyerekek megléte, vagy annak pusztán feltételezése, hogy esetleg gyereket vállalnak. Ugyanígy negatívan érinti a női vezetőket az a meggyőződés, hogy nem annyira elkötelezettek a karrierjük vagy munkájuk iránt, mint a férfiak, ezért kevesebbet fognak dolgozni (Fitzsimmons et al. 2014). A szakirodalom összességében egyetért abban, hogy ha a számok mögé nézünk, akkor már nem is olyan pozitív a kép a női vezetők helyzetéről (Eagly – Carli 2007; Powell 1999).

A 21. századi munkahelyi szervezetek kihívásai

A 21. századi munkahelyek sajátossága, hogy folyamatosan változik a szervezet, ami növeli a bizonytalanságot és a feszültséget. A munkavállalóknak állandó készségben kell lenniük, késznek a változásra: szervezeti átalakításokra, leépítésekre vagy akár termelési területek megszüntetésére (Martínez 2011). A munkaidőre vonatkozó elvárások is megváltoztak, és a posztfordista időreztim nem kedvez a munka és magánélet egyensúlyban tartásának. (Ld. erről jelen kötetben Geszler Nikolett tanulmányát). Acker (1990) részletesen kimu-

tatta, hogy a szervezetek nemileg átítatott szerkezete (gendered substructure) a nőket még ma is diszkriminálja. A szervezet mélyén meghúzódó, és szinte láthatatlan mélyszerkezet negatívan befolyásolja a női vezetők pozícióját a szervezeten belül (Tienari et al. 1998).

A szakirodalom kiemeli, hogy a szervezeti átalakítások különösen rossz hatással vannak a nők szervezeten belüli pozíciójára, és az átalakítás a női vezetők esetében gyakran hatalomvesztéssel és szakmai munkájuk, presztízsük elvesztésével jár. A szervezeti átalakulás után megnőtt a munka intenzitása és mennyisége. A női vezetők helyzete tehát ellentmondásos és feszültségekkel teli (Martínez, 2011; Tienari et al. 1998).

Martínez (2011) értelmezése szerint a szervezet nemileg áthatott, elsősre nem látható mechanizmusai (gender subtext) járulnak hozzá ahhoz, hogy a nők alárendelt pozícióba kerülnek az átalakítások után, illetve hogy úgy érezhetik, hogy a férfi vezetőkhez képest ők képviselik a 'másikat', a normától eltérőt. Martínez spanyol egyetemeken dolgozó középvezető nőket vizsgált kutatásában, összesen 20 nővel készített interjút, akik különböző osztályok operatív vezetését látták el. Az általa megkérdezett női vezetők tipikusan olyan pozíciókat töltöttek be, amelyek sok adminisztrációval, kisebb-nagyobb ügyek intézésével és a beosztottakkal való sok törődéssel járt együtt. Feletteseik rendre arra hivatkoztak, hogy azért kerülnek ebbe a pozícióba, mert az átalakulással járó sok feszültséget női mivoltukból adódóan jól tudják majd kezelni. Az emberek közötti konfliktusokkal különösen sokat kellett foglalkozniuk, az ebbe fektetett érzelmi munka igen megterhelő volt számukra. Munkájuk kevésbé volt stratégiai vagy szakmai jellegű, inkább egyfajta háttérmunkát végeztek, de ez nagyon sok időt elvett. A megkérdezett nők kevésbé vezetőnek, inkább problémamegoldóknak tartották magukat, akiknek nincs hatalom a kezükben, de a hatalom működését biztosítják. Az interjúalanyok munkájukat a háztartás vezetéséhez hasonlították. Ugyanúgy ahogy a háztartási munka is, az ő munkájuk is alulértékelt volt. A pozíciójukat övező állandó feszültség részben abból adódott, hogy folyamatosan küzdeniük kellett azért, hogy elismerjék őket vezetőként, különösen, ami az idősebb és férfi kollégákat illette.

A vezetői stílus is olyan terület, amely állandó feszültségforrás a női vezetőknek. A női vezetőket kihívás elé állítja, hogy összegegyeztessék a női nemi szerepeket azzal, hogy a vezetői feladat még mindig alapvetően férfias szerep (Wajcman 1998). A szerve-

zetek továbbra is a maskulin vezető létjogosultságát közvetítik, ezért a női vezetőkre igen nagy nyomás helyeződik, hogy nőként hogyan viselkedjenek (Powell 2012). A középvezetőkkel végzett korábbi kutatásában Linstead (2002) női és férfi középvezetők identitáskonstrukcióját vizsgálta olyan szervezeteknél, amelyek nagy szervezeti átalakuláson mentek át. A női és férfivezetők tapasztalatán keresztül vezette le a szervezet maskulin jellegének megerősödését. Kimutatta, hogy olyan szervezetekben, ahol állandó bizonytalanság van, és nagy feszültségben dolgoznak a vezetők, ott a maskulin vezetői szerep és identitás megerősödik, függetlenül attól, hogy férfi vagy nő a vezető. A maskulin identitás volt a biztosíték arra, hogy pozíciójukat meg tudják tartani. Vizsgálatában a középvezetők, legyenek férfiak vagy nők, egyre inkább arra kényszerültek, hogy feláldozzák magánéletüket annak érdekében, hogy elkötelezettségükről biztosítsák a munkahelyüket. Linstead (2002) egyértelműen rámutatott, hogy a szervezet az otthoni, családi kötelezettségekkel nem rendelkező, hagyományosan férfiasnak tartott életutat részesítette előnyben.

A megnövekedett tudás- és információáramlással, és a mindezt elősegítő telekommunikációs rendszerek elérhetőségével összefüggésben a rugalmas munkaidő, illetve ezzel párhuzamosan a megnövekedett munka mennyisége az, amivel a középvezető nők napi szinten is szembesülnek. A rugalmas munkaidő szándékai szerint eredetileg családbarát intézkedés volt, mégsem tudják elősegíteni a munka és a magánélet összeegyeztetését, ami nem is fog változni addig, amíg a szervezetek nemileg semleges válaszokat adnak a munka-magánélet kihívásaira, például, hogy nem veszik figyelembe a nők és férfiak különböző élethelyzetét, eltérő feladatait, szerepeit a magánéletben (Eikhof 2012).

Hochschild (1997) részletesen bemutatta egy amerikai nagyvállalat példáján, hogy a családbarát vállalati politikák hogyan nem járultak hozzá a középvezető nők munka-magánélet összeegyeztetésének megkönnyítéséhez. A családbarát szolgáltatások közül, amit eleve nagyon kevesen vettek igénybe, a rugalmas munkaidő volt az, amit a legtöbben használtak, ugyanakkor a ledolgozott munkaórák száma nem csökkent. Sőt, a kisgyerekes szülők – leginkább a női középvezetők –, akik elvileg azért használták ki a rugalmas munkaidő lehetőségét, hogy összegegyeztessék családi kötelezettségeiket a munkával, és minél többet lehessenek együtt gyermekükkel, végül többet dolgoztak, mint a gyermektelenek. A hosszú munkanapot elváró szervezeti kultúra külö-

nösen nehéz helyzetbe hozta a kisgyerekes középvezető nőket, rákényszerítette őket a család és a karrier közti választásra, mivel nem a családbarát intézkedések segítették a munka-magánélet összeegyeztetését, hanem az, ha karrierjüket egy időre háttérbe helyezték.

A nők esetében a gyerekvállalás az egyik legkritikusabb tényező, amely a munkaerő-piaci pozíciójukat befolyásolja. A szakirodalom is széleskörűen tárgyalja, hogy a gyerekvállalás és általában a nők társadalom által elvárt otthoni szerepvállalása szoros összefüggésben van a nők munkahelyi pozíciójával, a női vezetők alkalmasságának megítélésével. A gyerekvállalás nemcsak lassítja a nők karrierjét, hanem negatívan hat a munkába visszatérő anyák kompetenciájának, munkájuk és karrierjük iránti elkötelezettségének megítélésére (Glass – Fodor 2011; Halrynjo – Lyng 2009). Halrynjo és Lyng (2009) arról számolnak be, hogy még Norvégiában is, ahol az esélyegyenlőség mind társadalompolitikai, mind szervezeti szinten valódi prioritás, és ahol a nők számára kiváló lehetőségek vannak a karrier és a család összeegyeztetésére, a gyerekvállalás negatív hatással van a karrierre. A norvég nők is fokozatosan viszalépnek eredeti karrierépítési elképzeléseiktől, miután egyre jobban szembesülnek a gyermekük születése előtti karrierterveik megvalósíthatatlanságával. Ez összefügg azzal a jelenséggel is, hogy amellett, hogy többnyire főleg a nők felelősek a családi és háztartási feladatok elvégzéséért, folyamatosan nő az elvárás a gyerekekkel való intenzív időtöltéssel kapcsolatban is (intensive parenting jelensége) (Eagly – Carli 2007; Hochschild 1997)

Heikkinen (2014) és szerzőtársai 25, különböző szinten dolgozó finn középvezető nővel készítettek interjút arról, hogy társuk hogyan támogatja őket a karrierjükben. Megállapították, hogy a házastárs támogatása különböző módokon nyilvánult meg, és a társas támogatás szintje is eltérő volt, azonban a nők karrierfejlődésében rendkívül jelentős volt a társas támogatás, és nagyon feltűnő volt annak hiánya. Eredményeiket a társadalmi nemi rend elméletével (gender order theory) magyarázták meg. A támogatás egyik esetben sem volt automatikus vagy problémamentes, de mértéke nagyban függött a házastársak közötti nemi szerepekre épülő hatalmi viszonyoktól. Akkor volt pozitív a társ támogatásának hatása, ha a kettőjük kapcsolatát nem a hagyományos nemi szerepek jellemezték. Bár azok a nők is eljutottak a középvezetői szintre, akiket nem támogatott a társuk, de ahol egalitáriánusabb viszonyban éltek egymással, és az önálló, karrierorientált nő

képe legitim volt, ott a nők karrierjére és teljesítményére pozitív hatással volt a társ támogatása. Ha az egalitáriánus felállás csak a nő részéről jelent meg igényként, az negatívan hatott a karrierjére. Azok a nők, akik karrierjükben sikeresek voltak, de csak kevés támogatást kaptak társuktól, ráadásul elfogadták a hagyományos nemi szerepeket, egyfajta szuperanyaként működtek (Heikkinen et al. 2014).

A támogatás formája is sokat számított, azaz, hogy mennyire volt valóságos (gyakorlati és pszichológiai), vagy csak elméleti maradt. Ezen túl a támogatás időzítése is számított, és különösen fontos volt ebből a szempontból az az időszak, amikor a női vezetőknek gyerekük született, illetve amikor már egy magasabb szintet értek el a karrierjükben. Ezek voltak azok az időszakok, amikor a legtöbb konfliktus alakult ki a házastársak között a nők karrierje, munkája miatt. Úgy tűnik, hogy a családi kapcsolatoknak nagy szerepe van abban, hogy azok támogató forrásként vagy gátló tényezőként jelennek meg (Heikkinen et al. 2014).

A középvezetői pozíciók elnöiesedése

Mivel egyre több női vezető dolgozik a munkahelyi szervezetekben, a középvezetői pozíciók elnöiesedése is releváns témává vált. Az elnöiesedés kérdése a vezetői stílusra is vonatkozik, amely többek között azért is vált témává, mert része volt annak az új diskurzusnak, amely megfogalmazta a jó vezető kritériumait. A jó vezető jellemzői kiegészültek azokkal a készségekkel, értékekkel, amelyek a női vezetőkre jellemzőek, és amely így hozzájárult a női vezetési stílus felértékelődéséhez (Linstead 2012; Calas – Smirich 1996). Ennek részeként elmozdulás volt megfigyelhető az olyan ún. soft készségek felé, mint a kommunikáció, gondoskodás, érzelmi kötődés (emotional bonding) a beosztottak felé. Ez az új típusú vezető egyértelműen a hagyományos, férfias vezető megkérdőjelezését jelentette. Mivel a nők jellemzően elnöiesedett területeken töltenek be vezetői pozíciókat, ezért nem mondható általánosnak, hogy minden szervezet elnöiesedett középvezetői szinten (EF Report 2009).

A nőiesnek tartott vezetői képességek ilyen módon való elismerése annak ez egyik példája, hogy a személyes vezetői kompetencia szervezeten belüli értékelése is egy nemileg meghatározott folyamat. A nőket tipikusan azokban a helyzetekben választják vezetőnek, amikor a szervezet válságos helyzetben van, ilyenkor személyes kompetenciájuk – amellet

hogy annak megléte elvárás, kevésbé számít a vezetői kiválasztásban, mint az, hogy nők (Martinez 2011). Ilyenkor kifejezetten elvárják a női vezetőktől, hogy azokat a készségeket gyakorolják, amelyeket hagyományosan a nőies vezetési stílusal asszociálunk, ilyen például a jó szervezőkészség, a komplex folyamatok kézben tartása, az emberekkel való kommunikáció vagy stresszkezelés. Ezen képességek pozitív értékelése azonban nem jár együtt a női vezetők pozíciójának megerősödésével vagy elismerésével (Tienari et al. 1998).

Martínez (2011) felhívja a figyelmet arra, hogy az elnöiesedés jelensége jelenthetné a szervezetek nemileg semleges voltának megkérdőjelezését, lehetőséget adva ezzel a változás és szervezeti átstrukturálás elindulásának. A gyakorlatban azonban a középvezetői pozíciók elnöiesedése a nemi szerepekre alapozott munkamegosztás olyan új jelensége, amely a nők mint vezetők elismerését nem segíti elő (Martínez 2011), sőt a társadalmi nemek binaritását erősíti meg, amelyben a nőies az alárendelt, a férfias pedig a domináns norma a nemek hierarchiájának szempontjából (Linstead 2012).

Középvezető nők karrierorientációja

A női karrierútakat akadályozó tényezők mellett a szakirodalom másik nagy irányát az teszi ki, hogy a női vezetőknek milyen tapasztalataik vannak karrierjükéről, illetve hogyan élik meg saját karrierfejlődésüket. A karriertipológiák felállításának egyik célja, hogy azonosítsák a nők karriertervét befolyásoló tényezőket, a középvezetőkre vonatkozóan például, hogy akarnak-e magasabb pozíciókba kerülni vagy sem.

A nők karrierútjának megértésében, és annak magyarázatában, hogy miért más a nők karrierútja, mint a férfiaké, Acker azt a fontos szempontot hozta be a már klasszikusnak számító, 1990-ben megjelent tanulmányában, hogy bár a szervezeteket látszólag egy nemileg semleges munkakultúra jellemzi, de azok a normák és elvárások, amelyek formálják a szervezeti kultúrát, mégiscsak a férfiaknak kedveznek (Acker 1990). Ez a szervezeti kultúra nem tudja kezelni a nők eltérő karrierútját, és a nőkre továbbra is elősorban mint anyákra vagy potenciális anyákra tekint (Acker 2006).

A nők karrierjével foglalkozó szakirodalomban a középvezető nőkre sokáig elősorban a felsővezetésbe való bejutás lehetőségeinek a perspektívájából, egyszersmint homogén, passzív cso-

portként tekintettek. A frusztrált nőkről kialakult képet az a nagymértékű eltérés is erősíti, ami a középvezető nők karrieraspirációja és a tényleges felsővezetésbeli számuk között van. A kutatások szerint ugyanis a nők nagy többsége felsővezetői pozícióba szeretne jutni, ezzel szemben igen kevesen jutnak el oda (Vanhala, 2011).

Ma már a középvezető nők csoportján belüli különbségek kutatására is nagy hangsúlyt fektetnek. A női vezetők karrierjével kapcsolatos kutatásokban fontos elemzési dimenzióvá nőtte ki magát az identitáskonstrukció, és a nőkre mint karrierjük alakításának aktív szereplőire tekintenek. Ez a szemléletváltás egyrészt annak is köszönhető, hogy egyre több nő került be vezetői pozícióba, másrészt annak is, hogy a női vezetők percepciója, tapasztalata is bekerült a kutatások fókuszába. Ez az új szemlélet a középvezető nőket olyan csoportnak mutatja be, amelynek tagjai aktív személyként vesznek részt identitásuk megkonstruálásban, nem pedig pusztán egy olyan csoportként, amelynek frusztrált tagjai közösen szenvednek az üvegplafon áttörhetetlen súlya alatt (Vanhala 2011; Tienari et al. 1998).

A női vezetők karrierútját vizsgálva Billing (2011) is arra hívja fel a figyelmet, hogy a női vezetők tapasztalatát sokkal árnyaltabban kell kezelni, mint eddig, mivel a vezetői tapasztalatok nem minden esetben szólnak a leküzdendő akadályokról. Olvasatában esszencialista hozzáállást tükröz az, ha a női vezetőket a férfias normák áldozatainak mutatjuk be. Ehelyett a női vezetők helyzetére mint komplex, variációkkal és ellentmondásokkal teli jelenségre kell tekinteni. A női vezetők helyzetét nemcsak a nemük határozza meg, hanem sok más tényező is, például a szervezet jellege, a szervezeti hierarchiában elfoglalt szint, az életkor, a munka jellege, csak hogy a szervezet falain belül maradjunk.

A női vezetési stílus pozitív értékelésének ellenére, a női vezetőknek nem mindig egyértelmű ennek alkalmazása. Igen nagy nyomás helyeződik a nőkre, hogy nőies vezetési stílust alkalmazzanak, jellemzően azokon a területeken, ahol nők nőket irányítanak, és olyan feladatkörük van, amelyet a társadalmi elvárások a női szerepkörbe utalnak. Ez nem egyértelműen pozitív helyzet a női vezetők számára. Tienari (1998) és szerzőtársai olyan banki területen dogozó női vezetőket mutattak be empirikus tanulmányukban, akik korábbi férfias stílusukat meg kellett, hogy változtassák, miután kinevezték őket középvezetőnek. Eleinte nehézséget okozott számukra, hogy elvárták tőlük a nőiesnek tartott

készségek gyakorlását, amit a kinevezésük előtt ők nem tartottak fontosnak, például a beosztottakkal való törődést. A férfias vezetési stílus elfogadásának egy másik példáját írja le Martínez (2011). Ő azt mutatja be, hogy középvezető nők hogyan alkalmazzák tudatosan a férfias vezetési stílust, miután meggyőződtek annak hatékonyabb voltáról. Billing (2011) olyan svéd és dán leginkább középvezető és néhány felsővezető nőkkel készített interjúkat, akik vezetői pozíciójukkal kapcsolatban nem éltek meg feszültséget. Jellemző volt rájuk, hogy a társadalom által férfiasnak tartott vezetési stílust gyakorolták és a szervezet maskulin kultúrájában is, vagy mondhatni annak ellenére sikeres vezetőnek élték meg magukat. A női vezetők erre vonatkozó tapasztalatai ellentmondanak annak az elméleti megközelítésnek, miszerint a női vezetők helyzetét alapvetően a szervezeti kultúra által megkövetelt férfi norma határozza meg. Ebbe illik bele az az empirikus tapasztalat, hogy a nők elsődleges élménye, hogy ennek a férfi normának, a maskulin szervezetnek az áldozatai lennének. Billing azt hangsúlyozza, hogy a női vezetők tapasztalatát nem kizárólagosan az áldozatszerep határozza meg, vagyis az, hogy alapvetően olyan munkát végeznek, ami a társadalmi konstrukció révén férfiaknak való, és azért, hogy a nem megfelelő nemmel végzik a vezetői munkát, állandó feszültséget élnének meg. Ennek alátámasztására mutat be olyan női vezetőket, akik a férfiasnak tartott normákkal azonosultak és nem éltek meg semmilyen feszültséget vezetői pozíciójukban, sőt inkább pozitív tapasztalataik voltak a férfiasnak tartott vezetési stílus alkalmazásáról. Ezt azzal összefüggésben is alátámasztotta, hogy olyan női vezetőket is bemutatott, akiknek éppen az okozott feszültséget, amikor a nőiesnek tartott vezetés elvárásával kellett szembesülniük, annak ellenére, hogy az számukra addigi vezetői tapasztalataikkal, személyiségükkel összeegyeztethetetlen volt.

A középvezető nők esetében különösen érdekes az a kérdés, ők maguk hogyan magyarázzák, hogy nem akarnak feljebb kerülni a szervezeti hierarchiában. Még érdekesebb az a kérdés, hogy a női vezetők magyarázatát a karrierjükkel kapcsolatban hogyan értelmezzük. Már a feminista szervezeti kutatások kezdetén teljesen természetesen jelent meg az a szempont, hogy a nők perspektíváját is figyelembe kell venni, ha karrierútjukat akarjuk magyarázni (Calas – Smircich 1996; Vanhala 2011), ebben a megközelítésben a nők önálló individuumokként jelennek meg, akik szabadon dönthetnek karrierjük további alakulásáról. Az ilyen típusú kar-

riermagyarázatok a nőket saját élethelyzetükből kiemelve mutatják be, nem veszik figyelembe a szervezeti sajátosságokat, a társadalom által elvárt női szerepeket, vagy éppen a gyermekgondozási intézmények elérhetőségét. Azok a karrierértelmezések, amelyek viszont figyelembe veszik, inkább azokat a folyamatokat tárják fel, amelyek hozzájárulnak a nők karrierútjának alakulásához, és rávilágítanak arra, hogy a nők döntése a család karrierrel szemben való előbbre helyezése egy nemileg meghatározott folyamat következménye (Halrynjo – Lyng 2009; Vanhala 2011).

Vanhala (2011) finn középvezető nők karrierútját tipologizálta egy kérdőíves felmérés alapján. A kérdőíveket majdnem 400 középvezető nő töltötte ki, akik a gazdasági szférában dolgoztak. Vanhala a karrier utat a munka és a karrier adott szakaszával való elégedettség szempontjából vizsgálta. Öt karriertípust azonosított be az alapján, hogy milyen karrierterveik voltak és hogy mennyire voltak elégedettek a karrierjükkel és a munkájukkal. Azokat a folyamatokat nézte meg tehát, amelyek hozzájárulnak egy sikeres karrier kialakításához, de ezt nem a család és a munka összeegyeztetésének dimenziójával, hanem a munkával, karrierrel való elégedettség és a meglévő karrierlehetőségek viszonyában. Ez utóbbiban benne volt a jelenlegi – felívelő vagy állandósult – pozíció is. A következő karriertípusokat azonosította be: karriert befutó (career maker), a türelmetlen karrierista (impatient career orientation), semleges karrierorientáció (neutral career orientation), karrierje csúcán lévő nő (on the top) és végül a megrekedt karrier típusa (in the career trap).

A tanulmány eredményeiből a szerző azt a következtetést vonta le, hogy a felsővezetésbe való bekerülésnek nemcsak egy módja van, továbbá, hogy többségben voltak azok, akik elégedettek voltak munkájukkal, karrierjük aktuális állapotával. De az ilyen irányú elégedettség nem függött össze azzal, hogy ez komolyabb karrieraspirációkat is jelentett volna. A megkérdezetteknek ugyanis csak alig több mint egyharmada nyilatkozott úgy, hogy felsővezetői ambíciói vannak. Vanhala szerint mindez arra mutat, hogy a középvezető nők életét nem kizárólag a felsővezetésbe való bejutás határozza meg. A középvezető nők nem feltétlenül az elégedetlen és frusztrált emberek homogén csoportja a szervezeti hierarchián belül, ahogy azt korábban a menedzsment szakirodalom sugallta (Vanhala 2011).

Az öt karriertípusból kettőben találta úgy, hogy nincs reális esélyük a felsővezető pozíciókra: ők

vagy a türelmetlen karriertípusba tartoztak, mivel karrierjük elején álltak, vagy pedig karriercsapdában voltak. Továbbra is kérdés azonban, hogy miért nem akarnak bekerülni a felsővezetői pozíciókba a nők. A karriercsapdában lévő nőkkel kapcsolatban Vanhala a család és karrier viszonyát nézi meg, és megkérdőjelezte, hogy a családi kötelezettségek magyarázzák a középvezető nők karrierrel kapcsolatos visszalépését. A csoportban ugyanis magas volt a karrier és a család iránti elkötelezettség is – a kettő tehát nem zárta ki egymást. A munka és a szervezet iránti elkötelezettség viszont alacsony volt – összehasonlítva a többi csoport elköteleződéseivel –, annak ellenére, hogy a karrierjük irányába elkötelezettek voltak. Vanhala szerint ennek a csoportnak a család felé való nagy elkötelezettsége annak is köszönhető, hogy nincs lehetőségük továbbfejlődni a karrierjükben, nem pedig annak, hogy tudatos döntést hoztak volna a család preferálásáról. Norvég (Halrynjo – Lyng 2009) és amerikai (Hochschild 1997) tanulmányok is arról írtak, hogy a középvezető nőknek nem voltak reális esélye arra, hogy a családot és a karriert összeegyeztessék, az általuk megkérdőzött nők mind arra kényszerültek, hogy karrierjüket egy időre feladják családi feladataik ellátása érdekében.

Következtetések

A középvezető nők számának növekedése első pillantásra pozitív képet mutat, ám szervezeti helyzetüket vizsgálva mégsem mondhatjuk el, hogy ez a kép pozitív lenne. Empirikus tanulmányok kimutatták, hogy a középvezető nőknek a karrierút során folyamatosan sok nehézséggel kell megküzdeniük, amelltt hogy továbbra is jelentős férfidominanciával szembesülnek a munkahelyi szervezetekben. A szakirodalom kiemeli, hogy bár egységesen problematikus helyzetben találják magukat ezek a nők, erre a helyzetre különbözőképpen reagálnak adott élethelyzetnek és munkahelyi helyzetnek megfelelően. A középvezető nők csoportja tehát nem homogén, és ők maguk sem tartják magukat kizárólag a férfi normák áldozatainak. A csoport vizsgálatával kapcsolatos fókusz is megváltozott: már nemcsak a felsővezetői pozícióba be nem jutó frusztrált nők csoportjaként tekintenek rájuk, hanem mint önálló és aktív munkavállalókra, akik különböző karrierutakkal rendelkeznek, és akik különböző módon érdekeltek a karrierfejlődésben.

Absztrakt

A cikk a középvezető nők munkahelyi szervezetekben való helyzetével foglalkozik, melynek során áttekinti azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák helyzetüket és karrierjüket. A szakirodalom pozitív tendenciáról ír a női vezetők számának növekedésével kapcsolatban az alsó és középvezetői szintre vonatkozóan. Az empirikus tanulmányok azonban arról számolnak be, hogy a középvezető nők helyzete a szervezetekben sok feszültséggel, kihívással jár együtt, számos előítéllettel kell megküzdeniük, és a munka-magánélet összeegyeztetésére sincs továbbra sem működő alternatíva, amelyet tovább nehezít a munkahelyi kultúra hosszú munkaidőt elváró követelése. A középvezető nőkről szóló kutatások nagy részét a korábbiakban az határozta meg, hogy milyen akadályokat kell leküzdeniük a felsővezetői pozíciókba való bejutáshoz. A szakirodalom kezdi átértékelni a középvezető nők csoportját, ennek megfelelően már nem csak homogén és karriernehézségeik miatt frusztrált csoportként tekint rájuk. Azt látjuk, hogy a női vezetők aktív szereplői karrierjük alakításának, akik eltérő karrieraspirációkkal rendelkeznek jövőbeli karrierterveikre vonatkozóan.

Abstract

Middle-level women managers' ambivalent situation in work organizations

The paper gives an overview on middle-level women managers' situation in work organizations and raises questions on the influential factors shaping their situation and their career opportunities. The proportion of women managers in work organizations shows a positive trend, however empirical studies demonstrate that middle-level women managers experience a great amount of pressure. Being a manager is still a challenge for women as they still have to face prejudices and the difficulties of balancing work and family in a work culture which requires long working hours. Studies so far mainly focused on the barriers women face when they aspire to achieve a top-level position. Further literature have started to focus on middle women managers' group from a different angle, as they are not seen exclusively as a homogenous and frustrated group of women suffering under the glass ceiling. Middle-level women managers are active

agents in shaping their careers and they have various career aspirations.

Felhasznált irodalom

- Acker, Joan 1990 Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender & Society*, June, 4:139-158.
- Acker, Joan 1998 A „társadalmi nem és a szervezetek” irányzat jövője: kapcsolódások és határvonalak. In Nagy Beáta szerk. *Szervezet, menedzsment és nemek*. 2007. Aula Kiadó, 13-30.
- Acker, Joan 2006 Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations. *Gender & Society*, Vol. 20. No. 4:441-464.
- Billing, Yvonne Due – Alvesson, Mats 2000 Questioning the notion of feminine leadership: A critical perspective on the gender labelling of leadership. *Gender, Work and Organization*, Vol. 7, No. 3:144-157.
- Billing, Yvonne Due 2011 Are Women in Management Victims of the Phantom of the Male Norm? *Gender, Work and Organization*, 18. (3):298-317.
- Calas, Marta B. – Smircich, Linda 1996 From "The Women's Point of View: Feminist Approaches to Organization Studies. In S. R. Clegg – C. Hardy – W.R. Nord eds. *Handbook of Organization Studies*. London: Sage.
- Carli, Linda L. – Eagly, Alice H. 1999 A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In: *Szervezet, menedzsment és nemek*. Szerkesztette Nagy Beáta. Aula Kiadó, 50-73.
- Carli, Linda L. – Eagly, Alice H. 2001 Gender, Hierarchy, and Leadership: an Introduction. *Journal of Social Issues*, Vol. 57 No. 4:629-36.
- Eagly, Alice H. – Carli, Linda L. 2007 *Through the Labyrinth*. Harvard Business School Press.
- EF Report, 2009. Lyly-Yrjänäinen, Maija – Macías, Enrique Fernández. *Women managers and hierarchical structures in working life*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- EC Report, 2014a. Report on Progress on equality between women and men in 2012. letöltve: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/swd_2014_142_en.pdf
- EC Report 2014b. Gender Balance on Corporate Boards. Europe is cracking the glass ceiling. Letöltve: http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/documents/140303_factsheet_wob_en.pdf
- Eikhof, Doris Ruth 2012 A double edged sword: twenty first century workplace trends and gender equality. *Gender in Management: An International Journal*, Vol. 27 Iss 1:7-22.
- Fitzsimmons, W. Terrance – Callan J. Victor – Paulsen, Neil 2014 Gender disparity in the C-suite: Do male and female CEOs differ in how they reached the top? *The Leadership Quarterly* 25:245-266.
- Glass, Christy – Fodor Éva 2011 Public Maternalism Goes to Market: Recruitment, Promotion and Hiring in Hungary. *Gender & Society*, 25. (1):5-26.
- Gottfried, Heidi 2012 *Gender, Work, and Economy: Unpacking the Global Economy*. Polity Press, Cambridge.
- Halrynjo, Sigtona – Lyng, Selma Therese 2009 Preferences, Constraints or Schemas of Devotion? Exploring Norwegian Mothers' Withdrawals from High-Commitment Careers. *British Journal of Sociology*, 60. (2):321-43.
- Heikkinen, Suvi – Lämäsä, Anna-Maria – Hiillos, Minna 2014 Narratives by women managers about spousal support for their careers. *Scandinavian Journal of Management*, 30:27-39.
- Hochschild, Arlie R. 1997 *The Time Bind. When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. Henry Holt and Company. New York
- Linstead, Alison – Thomas, Robyn 2002 What Do You Want from Me? A Poststructuralist Feminist Reading of Middle Managers Identities. *Culture and Organization*, Vol. 8. (1):1-20.
- Martínez, José Manuel L. 2011 „Feminizing” Middle Management? An Inquiry Into the Gendered Subtexts in University Department Headsip. *SAGE Open* (1): originally published online 5 July 2011. DOI: 10.1177/2158244011414731
- Nagy Beáta 2013a Nemek iskolázottsága a 2011-es népszámlálás adatai tükrében, *Educatio*, 4:505-515.
- Nagy Beáta 2013b Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon. *TNT&F* 3(2):52-63.

- Powell, Gary N. 2007 Gondolatok az üvegplafonról. A legújabb trendek és jövőbeni kilátások. In Nagy Beáta szerk. *Szervezet, menedzsment és nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 74-95.
- Powell, Gary N. 2012 Six Ways of seeing the elephant: the intersection of sex, gender and leadership. *Gender in Management*, Vol 27. (2):119-141.
- Tienari, Janne – Quack, Sigrid – Theobald, Hildegard 1998 Organizational Reforms and Gender: Feminization of Middle Management in Finnish and German Banking. *Discussion Paper FS I 98 -105*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- Vanhala, Sinikka 2011 Career orientation of women middle managers 30. In Liisa Husu – Jeff Hearn – Anna-Maija Lämsä – Sinikka Vanhala eds. *Women, Management and Leadership – Naiset ja Johtajuus* Hanken School of Economics Research Reports 72. Helsinki, 30-37.
- Wajcman, Judy 2007 Nemek közötti egyenlőség a szervezetekben. In Nagy Beáta szerk. *Szervezet, menedzsment és nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 31-49.

NŐK ELŐJUTÁSÁT TÁMOGATÓ PROGRAMOK: MILYEN IRÁNY(OK)BA HALADUNK?

Bevezetés

A nemek egyenlőségéért tett látványos lépések megtörténte óta a 20. században a nők munkahelyi előmenetele a lassulás határozott jeleit mutatja (England 2010). Bár a menedzsment kontextusában a férfiak és a nők közötti megkülönböztetés mértéke jelenleg kisebb mértékű, mint korábban a kezdőpozíciók esetében volt – mind a számok, mind az azonos munka után járó fizetés tekintetében –, a nők aránya továbbra is viszonylag alacsony a magasabb pozíciókban (Eagly – Carli 2007). Ebben a kontextusban több ország kvótákat ír elő a vállalati felsővezetői pozíciókra, hogy jogi eszközökkel bátorítsa a nőket a felső vezetői pozíciók betöltésére. 2003 óta, amikor is a világon először Norvégiában bevezették a nemi kvótát a vállalati felügyelőbizottságokban, a trend fokozatosan terjed az európai országokban, amelyek már vagy végrehajtották, fontolgatják hasonló intézkedések véghezvitelét. A megoldás a menedzsmentben lévő nemek közti különbség csökkentésére, és hogy emelkedjen a nők százalékos aránya a vállalati vezetésben, országos szinten egy két lépésből álló folyamat lehet: 1) önszabályozás, és 2) törvényileg kötelező kvóták a tőzsdén bejegyzett cégek számára. A jelenlegi európai vita a nemi kvótáról időszerű lehetőséget nyújt arra, hogy reflektáljunk a nők előretartásának fogalmára, illetve ennek a különböző szervezeti keretek között való alkalmazására. A szervezeteken belüli esélyegyenlőségi lépéseket valóban gyakran marginalizálják, ami azzal az eredménnyel jár, hogy a munkavállalók esélyegyenlőségéért viselt felelőssége alacsony szintű, és az egyenlőségért tett lépések hatása az egész szervezet szintjén korlátozott (Hearn et al. 2011).

Ebben a tanulmányban a nők előretartására vonatkozó programokat a magánszféra esetében vizsgáljuk. Kíváncsiak vagyunk azokra a gyakorlatban megjelenő, nőket megcélzó vállalati kezdeményezésekre és elvekre, amelyek a vezetővé válást gátló legfontosabb problémákon hivatottak segíteni. Ebből a szempontból először az „azonosság-különbözöttség” elv köré csoportosuló legfontosabb elméletek kritikai áttekintését foglalom össze, amelyek alátámasztják a munkahelyi nemi egyenlőség fontosságának jelentését. Másodszor pedig áttekintést

adok a nemek egyenlőségével kapcsolatos vállalati intézkedésekről, kiemelve az analógiákat, a hasonlóságokat és a korlátokat. Végül pedig a praktikus következtetéseket tárgyalom, és bemutatok egy új kutatási elképzelést.

Elméleti perspektívák: az esélyegyenlőség fogalmától a nemi diverzitás koncepciójáig

Sok példa akad a nők és a férfiak esélyeinek egyenlőtlenségére a menedzsmenten belül. Az az érvelés, mely a nemek közötti növekvő egyenlőségről szól, jól megalapozott a menedzsment-tudományban (ld. Kanter 1977; Lorber – Farrell 1991; Meyerson – Fletcher 2000; Ely – Meyerson 2007). A következő részben feltárom azokat az elméleti megközelítéseket, amelyek a szervezeti keretek között előmozdítják a nemek egyenlőségéért tett lépéseket.

Domináns megközelítések: liberális és radikális nézetek

Jewson és Mason a munkahelyi esélyegyenlőség két eltérő megközelítését azonosította: a liberális és a radikális megközelítést. Ezeket a domináns megközelítéseket általában „egyenlő bánásmódként” jellemzik, vagy más szóval próbálkozásként annak garantálására, hogy az egyének azonos képességekkel dolgozhassanak, vagy azonos módon teljesítsenek (Liff – Wajcman, 1996).

A liberális megközelítés alapvetően a klasszikus liberalizmus politikai elképzeléséből ered, és azon a nézeten alapszik, hogy az egyénnek joga van általánosan érvényes állampolgári és igazságszolgáltatási szttenderdekhez (Webb 1997). A liberális álláspont képviselői amellet érvelnek, hogy a férfiak és a nők alapvetően azonosak, és hogy a nemi egyenlőség megvalósul, amint a foglalkoztatáspolitikák és eljárások azonosak lesznek mindkét nem számára (Cockburn 1989). Ezért a modell az „azonosság” filozófiáján alapszik. Az egyenlőséget célzó elvek és gyakorlatok a liberális megközelítésen belül arra fókuszálnak, amit Jewson és Mason (1986) „pozitív akciónak” neveznek, amikor lépéseket tesznek, hogy elmozdítsák az akadályokat a

szabad munkaerőpiac és a meritokratikus verseny működése útjából. A liberális intézkedések túlnyomórészt a tudatosságnövelésen, illetve az eljárások és gyakorlatok formalizálásán alapulnak. A cél az egyenlő bánásmód nagyobb fokú elérése. Ezek magukba foglalják a munkaerő-felvételi és kiválasztási tesztek, a tudatosságnövelő tréningek értékelőinek és értékelésének áttekintését, és a fizetési struktúrák felülvizsgálatát. Ezeket az irányelv-alapú programokat azért tervezik, hogy megszüntessék a strukturális gátakat, vagy hogy kompenzálják a nőket azon akadályok miatt, amelyek megnehezítik, hogy a férfakkal versenyezzenek.

A liberális nézettel ellentétben, a radikális perspektívával összekapcsolt irányelvek a „pozitív diszkriminációra” irányulnak (Jewson – Mason 1986). Az esélyegyenlőséget támogató radikális megközelítést erős politikai és etikai értékek támasztják alá, és elismeri azt a történelmi hátrányt, amit bizonyos csoportok, úgymint a nők, etnikai kisebbségek vagy fogyatékkal élő emberek tapasztalnak a munkavállalás során (Jewson – Mason 1986). Amíg a liberális megközelítés arra fókuszál, hogy formalizálni kellene a folyamatokat, addig a radikális megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a döntéshozatal folyamatát kell átpolitizálni. Radikális beavatkozásnak tűnhet egy szervezet döntéshozó struktúrájában helyeket fenntartani azok számára, akik alulreprezentáltak, mert a fenntartott helyek a nőknek „kedvezményes” bánásmódot biztosítanak.

Amíg a liberális beavatkozást azért kritizálták, mert nem tudott valódi egyenlőséget elérni (Cockburn 1991; Webb 1997; Liff 1996), a radikális beavatkozást azért támadták, mert sokan negatívan tekintettek a „különleges bánásmódra” vagy ellenkező irányú diszkriminációra (Cockburn 1989, 1991). A legerősebb kritika bármilyen egyenlőségi beavatkozást illetően az, hogy kétségbe vonja-e a status quo-t.

Az azonosságon nyugvó nemek közötti egyenlőség

Judy Wajcman (1998) áttekintést ad az esélyegyenlőség koncepciójának történeti fejlődéséről, vizsgálva annak elméleti és gyakorlati hátterét és következményeit. Részletesen tárgyalja az azonosság/különbözőség-alapú megközelítéseket, miközben megvizsgálja a társadalmi nem és a szervezetek kérdését. Azt állítja, hogy az esélyegyenlőségért tett intézkedések ebben a formában „főként az egyen-

lőségnek az egyenlő bánásmód/azonosság jelentését hangsúlyozzák” (Wajcman 1998:16). A fő probléma az, hogy a nőket mindig a férfiakhoz hasonlítják, kifejezve ezzel azt, hogy a nők „deviánsak” a férfiakhoz mint viszonyítási ponthoz képest. Ez pedig figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a nők másképp ágyazódnak be a szervezetekbe, és önmagában ez a különbség oda vezet, hogy a nőket megbünteti a rendszer. Wajcman egy esettanulmányban megvizsgálja az interakciót a formális foglalkoztatáspolitikai esélyegyenlőségi irányelvek és aközött, hogy a szervezeti folyamatok milyen mértékben akadályozzák a nők szakmai előmenetelét (Wajcman 1998). Arra a kutatási kérdésre keresi a választ, hogy milyen rendszeres akadályok vannak a felsőszintű vezetőnők karrierfejlődésének útjában. Wajcman azt figyelte meg, hogy a menedzseri norma általánosságban férfi norma marad. Azt a következtetést vonja le, hogy „a hatalmi pozíciók eléréshez a nőknek kell hozzáigazítani magukat a szervezethez, nem pedig fordítva ... És még két évtizeddel azután is, hogy megjelentek az esélyegyenlőségi politikák, a nőktől még mindig elvárják, hogy „férfiként vezessenek” (manage like a man)” (Wajcman 1998:160).

Esélyegyenlőségi elvek

A szervezeten belüli esélyegyenlőségi intézkedések központi célja az, hogy megszüntesse a nemek szerinti munkamegosztást azáltal, hogy lebontja az akadályokat, amelyek gátolják a nők horizontális elmozdulását a férfiak által dominált területek felé, illetve azokat, amelyek megakadályozzák a szervezeti hierarchia magasabb szintjei felé irányuló vertikális előrelépést (Wajcman 1998). Ahogy fentebb már olvasható, az esélyegyenlőségi beavatkozások, amelyek az azonosságon alapulnak, megkövetelik a nőktől, hogy tagadják vagy minimalizálják a férfiak és a nők közötti különbségeket. Az azonosság azt jelenti, hogy a férfiakra jellemző normák és magatartás alapján ítélnék. Ezek az elemzések gyakran vezetnek a formális egyenlőségi politikák kialakításához (Liff – Wajcman 1996). Ezen beavatkozás mögött az az „ideális munkavállalóról” alkotott rejtett feltételezés húzódik meg, amit legjobban a férfiak közelítenek meg, akik nagyon elkötelezettek a munkájuk iránt (a gyereknevelésbe való aktív bekapcsolódással szemben) (Acker 1990). Ezek a megkérdőjelezetlen munkahelyi gyakorlatok gyakran nehezen megfogható módon támogatják

a férfiak és nők közötti meggyökeresedett megosztottságot és egyenlőtlenséget. Továbbá, a feminista elméletek rámutattak a „nő” kategóriájának és a nők tapasztalatainak téves egyetemessé tételére (Bell – Nkomo 2001). Az azonosságon alapuló kritikák, a „férfiakhoz hasonlítás” a nők különbségének növekvő elismeréséhez vezetett néhány szervezeti körülmény esetében. A gyakorlatban sok szervezet kitágította és átértelmezte az egyenlő bánásmód koncepcióját. Ez magában foglalja a gyermekgondozási ellátást és más intézkedéseket, hogy csökkenjen a keresőmunka és a magánélet összeegyeztetésének nehézsége a nők életében. Más esetekben a munkakövetelményeket és fogalmakat „semlegessé” teszik – bizonyos formális képzésektől eltekintenek, illetve egyes különleges pozíciók esetén nőket választanak és neveznek ki. A szervezetek feltételezhetően logikus elveket használnak, hogy ezeket a munkakörülí leírásokat fejlesszék és hogy meghatározzák a fizetési rátákat (Liff – Wajcman 1996). Az ilyen intézkedések mögött az az érv húzódik meg, hogy a nők hátrányban vannak az egyenlő bánásmód elérésében, mert a munkafeltételek és a fejlődés a férfiak készségei és munkaritmusa szerint van megalkotva (Webb – Liff 1988). Acker (1990) amellett érvel, hogy a menedzserek gyakran hagyatkoznak a nemi sztereotípiákra, amikor a munkájukat végzik, és így a férfiakkal és a maskulinitással összekapcsolt képességeket privilegizálják. Habár a jelenlegi esélyegyenlőségi kezdeményezések nagyrészt az egyenlő bánásmód/azonosság elvén alapulnak, ami a már létező férfi normához való asszimilálódást jelenti, az arra vonatkozó jelenlegi próbálkozások, hogy figyelembe vegyék a nők igényeit, és egyenlő lehetőséget biztosítsanak számukra a munkahelyen, rámutatnak a modell korlátaira, és arra, hogy szükség van a nemek egyenlőségének további megközelítéseire.

Nemek sokfélesége, avagy a különbség felértékelése

Most pedig az egyenlőségi témák legutóbbi változásainak vizsgálata következik. Ez az elmozdulás, amelyik legnyilvánvalóbban talán a „managing diversity” (sokféleség kezelése) népszerűségében érhető tetten, előremutató a menedzsmentben (Holvino – Kamp 2009). Több különböző módon is nézhetjük a „különbség” vagy diverzitás modellt. A középpontban az a gondolat áll, hogy a különbségeket inkább el kell ismerni semmint tagadni vagy feloldani (Liff 1996). Elmozdulás történt tehát

attól a gondolattól, hogy különböző csoportokat asszimilálni kell a szervezeti norma elsajátítása érdekében. Ebben az esetben a szervezeti apparátust arrafelé kellene kormányozni, hogy olyan struktúrákat és folyamatokat hozzon létre, amelyek elősegítik a különböző társadalmi kategóriák figyelembevételét, és lehetővé teszik mindenki számára, hogy a saját módján járuljon hozzá a szervezet működéséhez (Webb 1997). A különbözőséget így pozitívnak tekinthetjük (Liff – Wajcman 1996). Még mindig vita zajlik arról, hogy pontosan mit jelent a „diverzitás” és a „sokféleség kezelése” a különböző irányelvek és programok esetében (Kirton – Greene 2007). Bizonyos esetekben a „különbség” vagy diverzitás megközelítés ahelyett, hogy megerősítően hatna, éppen ellenkező következménnyel jár: megszünteti a kollektív identitást és erőt. Ugyan a diverzitás-menedzsment irodalma a diverzitást gyakran a nemekre való külön utalás nélkül tárgyalja, ezek a témák mégis szorosan összekapcsolódnak (Plummer 2003; Prasad – Pringle – Konrad 2006). A vállalatok a nemek egyenlőségének témájára legtöbbször csak a diverzitás összefüggésében utalnak. Az előrelépési kezdeményezések a cégeken belül és azokon túl, rutinszerűen tartalmaznak hivatkozásokat a diverzitásra – beleértve ebbe a nemet – mint munkahelyi témára (pl. Business in the Community (BITC) vállalati felelősségvállalás index; Opportunity Now; Global Reporting Initiative útmutató), néha pedig mint piaci és közösségi kérdésre (pl. Világgazdasági Fórum: nemi paritás programja; Europa2020 kezdeményezések; Opportunity Now). A diverzitásra és befogadásra való fókuszálás miatt azonban felmerül annak a veszélye, hogy a diverzitásra és befogadásra való fókuszban elveszik a nők hangja (Broadbrige – Simpson 2011). Sok szakértő éppen ezért óvatos a különbségeket elismerő felfogással kapcsolatban. Az egyik érv az, hogy a nők kevésbé tűnhetnek vonzó alkalmazottnak, ha a szükségleteiket hangsúlyozzák. További releváns pont az is, hogy a férfiak úgy tekinthetnek a nőkre, mint a különleges bánásmód hasznélvezőire, és ez nehezítéshez vezet (Hearn – Pringle 2006).

Wajcman (1998) azt a konklúziót vonja le, hogy a gyakorlatban a munkahelyi egyenlőségért tett kezdeményezések mindig magukba foglaltak azonosságot és különbözőséget is. Ennél fogva hátrányos lehet más csoportok tagjai számára a férfiakra szabott standard fogalmára alapozni az „azonosság” vagy „különbözőség” megítélését (Liff – Wajcman 1996; Wajcman 1998). Wajcman (1998) továbbá úgy érvel, hogy ebben az esetben a férfi és női jellem-

zöket egymáshoz való viszonyukban értelmezzük, ahelyett, hogy önálló kategóriák lennének. Ezen túlmenően az a felállítás, hogy a nők különböznek a férfiaktól, olyan mechanizmus, aminek révén fennmarad a férfiak hatalma. A nőket is egységes csoport tagjaiként kezelték, akik azonos problémákkal szembesülnek a munkahelyen, és azonos megoldásoknak látják hasznát, miközben a nők csoportján belül is nagy különbség van például osztály, életkor vagy társadalmi státusz szerint. A következőkben a menedzsmentben lévő nők helyzetét fejlesztő, támogató és megtartó vállalati beavatkozások bemutatásával fogom részletezni az érveimet.

A nők előrejutását támogató programok a gyakorlatban

Hogyan kerülnek tehát adaptálásra és beépítésre a különböző és gyakran átfedő, a nemi egyenlőséget kifejező fogalmak a munkahelyeken? Cockburn (1991) általánosságban különbséget tesz a rövid és a hosszú távú teendők között. A rövid távú napi célul tűzi ki, hogy a szervezeti életben a nap mint nap megjelenő egyenlőtlenségek ellen küzdjenek, míg a hosszú távú program a strukturális egyenlőtlenségeket próbálja megváltoztatni annak érdekében, hogy demokratikusabbak legyenek a szervezetek. A különböző területeken, iparágban és gazdasági szektorban készült legutóbbi tanulmányok azt mutatják, hogy az egyenlőségért tett lépések hatásköre gyakran korlátozott: vagy sajátos jellegű intézkedések formáját öltik, vagy egy speciális célcsoportra/szervezeti területre fókuszálnak, vagy szervezeti szintű programok vagy irányelvek (Gröschl – Takagi 2012). Ezek mellett a szervezetek a megközelítéseket nem kimondottan az elméleti keretre alapozzák, hanem inkább a legjobb gyakorlatok módszerével alakítják ki a perspektívákat (Ely et al. 2011).

A nők előmenetelért indított programok megragadhatók Ely és Meyerson (2000) négy kerete révén. Mindegyik keret magába foglal egy nemi egyenlőségre vonatkozó elképzelést, és az elképzelés megvalósítására szóló tervet (Fletcher – Ely 2003). A következő fogalmi váz eligazítást nyújt, és segítségül szolgálhat a témán belüli további kutatásokhoz.

Első keret: „Javítsd meg a nőket!”

A liberális hagyományból fakadó „Fix the women” keret célja az, hogy a tapasztalatban, az akadémiai és az üzleti szocializációban lévő női és férfi különbségeket minimalizálja, hogy a nők egyenlőként versenyezhesse. Ez a perspektíva azt feltételezi, hogy a nők a férfiakéhoz hasonló sebességgel lépjenek előre, és így arányosan részesüljenek a vezetői pozíciókból. Ebben a keretben a szervezeti beavatkozások egyetlen célpontjai a nők. A mérnöki programokban és nőknek szóló vezetői fejlesztői programokban szereplő nők fémjelzik ezt a megközelítést. Nagyon sok nő szerzett értékes szakértelmet ezekben a programokban. Az erőfeszítések egy megnövekedett jelentkezői állományt hoznak létre, és utat nyitnak a képzett nők számára, hogy vezető pozíciókat töltsenek be. Ezek a beavatkozások, amelyeknek célja, hogy „megjavítsák” vagy „felvértezzék” a nőket, olyan jobbító stratégiák, amelyeket a szervezetek tipikus első válaszként adnak a nők előléptetésének és megtartásának nehézségeibe ütközve. A fókusz azonban az egyéni szinten van, és nem azon, hogy a szervezeten és intézményeken belül megváltoztassák azokat a rendszerszerű tényezőket, amelyek egyenlőtlen játéktérrel teremtenek a nők számára. A kereten belüli beavatkozások bizonyos nőknek segíthetnek abban, hogy „játsszák a játékot”, érintetlenül hagyva a létező szervezeti irányelveket és struktúrákat. A cél az, hogy úgy asszimilálják a nőket, hogy a status quo-t minél kevésbé érintsék (Ely – Meyerson 2000).

2. keret: Ünnepeled a (nőies) különbséget!

A második keret a fókusz a különbség megszüntetéséről a „nők különbségének” megbecsülésére helyezi. Ezen perspektíva szerint a nők különbségét nem megszüntetni, hanem inkább „ünnepelni” kellene, különösen az úgynevezett „befogadó és együttműködő vezetési stílust”. A stratégiák magukba foglalják a diverzitás-tréningeket, hogy támogassák a toleranciát, a férfi-női stílus, szakértelem és perspektívák közötti különbség megértését, továbbá a nemekkel kapcsolatos tudatosság-növelő programokat is. Ezen akciók célja az, hogy hangot adjanak a nők perspektívájának és az olyan nőies tevékenységeknek, mint a hallgatás, az együttműködés, az ápolás, és a kulisszák mögött a béke megteremtése, mely dolgok leértékelődtek a közéletben. Nem célozzák meg a maskulin imázs hatalmát,

1. táblázat: Nemi egyenlőségre vonatkozó beavatkozások: a négy kereten alapuló megközelítés

	A társadalmi nem definíciója	A probléma definíciója	A nem és az egyenlőség víziója	A változtatásról való vélekedés	Előnyök	Korlátok
Javítsd meg a nőket! (Fix the women)	Szocializációban elsajátított nemi különbségek	A nőkből hiányzik a szakértelem és a know-how, hogy „részt vegyenek a játékokban”	Nincs különbség a férfiak és nők között, a nők olyanok, mint a férfiak	A nők szakértelmének fejlesztése tréningeken és mentoráláson keresztül	Segít az egyes nőknek boldogulni, szerepmodelleket hoz létre, ha ők sikeresek	Meghagyja a rendszert és a férfi normákat, s közben a nőt tartja a probléma forrásának
Ünnepeld a különbséget! (Celebrate the differences)	Szocializációban elsajátított nemi különbségek A tevékenységek elkülönült színterei	A női szakértelmet nem értékeli, és nem ismerik el	A különbségeket felismerik, értékeli és megőrzik	Diverzitás tréning: jutalmazza és ünnepli a különbségeket „női utak”	Legitimálja a különbségeket: a női megközelítést értékeli, tágabb diverzitás-kezdemenyvezésekhez kapcsolódik	Megerősíti a sztereotípiákat, a folyamatokat meghagyja, úgy hogy azok újratermeljék a differenciákat
Hozz létre esélyegyenlőséget! (Create equal opportunities)	Nemi különbségek a bánásmódban, a hozzáférésekben és a lehetőségekben	A differenciált hatalmi és lehetőség-struktúrák kisebb hozzáférést és kevesebb erőforrást nyújtanak a nők számára	A strukturális akadályok, elfoglaltságok csökkentésével egyenlő versenyfeltételeket teremt	Irányelvek a strukturális gáttak kompenzálására, pl. pozitív diszkrimináció, munka-család juttatások	A nők toborzásával, megtartásával és támogatásával segít, enyhíti a család és munka közötti stresszt	Minimális hatással van a szervezeti kultúra; holtjáték; munka-család továbbra is a nő problémája
Vizsgáld felül a munkakultúrát! (Revise work culture)	A társadalmi élet központi szervezőelemei beágyazódnak a meggyőződés-rendszerekbe és a társadalmi gyakorlatokba	A férfi, heteroszexuális, kiváltásos férfiak által és számára tervezett társadalmi gyakorlatok semlegesként jelennek meg, de fenntartják a különbségeket	Az elnyomó társadalmi gyakorlatok azonosítási és felülvizsgálati folyamata; a nemek már nem a hatalom tengelyén léteznek	A fokozatos változás kialakulóban lévő, lokalizált folyamata, amely magában foglalja a kritikát, az új narratívákat és a kísérletezést	Leleplezi, hogy a gyakorlatok látszólagos semlegessége elnyomó; nagyobb valószínűséggel változik a szervezeti kultúra; folyamatos tanulási folyamat	Ellenáll a mély változásnak; Nehéz fenntartani

Forrás: Ely – Meyerson, 2000:5.

ami a legáltalánosabban elfogadott tanulmányterület modelljeinek, a foglalkozási sikereknek, a vezetésnek vagy a vezetői elmének az alapját adja. Ez a megközelítés talán csak egyszerűen létrehozza és igazolja a munkahelyi nemi szegregáció egyre kifinomultabb formáját, ami megakadályozza a nők átalakulását, és a nőiség elnyomó konvenciója alóli felszabadulását (DiStefano 1990). Valójában néhányan amellet érvelnek, hogy a megközelítés buktatóját jelenti, ha nem ismerik fel, hogy a női részben éppen az a férfiak által dominált társadalmi struktúra határozza meg, ami ellen éppen tiltakozni próbál (Ely et al. 2011). Mindezek mellett ez a keret a nemek egyenlőségét gyakran egy tágabb diverzitás-perspektívába helyezi, a nemet a sok fontos különbség egyikeként elismerve, úgy értékelve a sokféleséget, mint az innovációkhoz és az általános üzleti teljesítményhez való fontos hozzájárulást.

3. keret: Hozz létre esélyegyenlőséget!

Ez a kategória az az intézményeken és szervezeten belüli strukturális akadályokra fókuszál a számtalan munkaerő-felvételi, közvetítési, szerződötési, értékelési, véglegesítési és előléptetési folyamatban, amelyek elfogultak a nők kárára, és akadályozzák az előrelépést. Ebből a szemszögből a nem még mindig a férfi és a nő közti különbségként van meghatározva, ezek a különbségek pedig a különböző hatalmi struktúrákból fakadnak, amelyek meggátolják a nők előrelépését (Ely – Meyerson 2000). Ezen megközelítés célja, hogy a diszkrimináló strukturális és eljárásbeli gáttak megszüntetésével teremtse esélyegyenlőséget. Ezen keret beavatkozásai megpróbálnak jogi szinten maradni és irányelveket követni. Ezek közé tartoznak a támogató intézkedések, az átvizsgált toborzási és kiválasztási eljárások, az átláthatóbb előléptetési politika, illetve a szexuális

zaklatással kapcsolatos irányelvek. Ezek mind fontos részei a nemek egyenlőségére irányuló kezdeményezéseknek. Ezek a változások azt tűzik ki célul, hogy a követelményeket „semlegesebbé” tegyék, így a nők nagyobb eséllyel kerülnek hasonló helyzetbe; így jogosultak lesznek az azonos bánásmódra. Ezek azonban nem elegendőek tartósan a célok eléréséhez, mert kevés közvetlen hatásuk van azokra az informális szabályokra és szokásokra, amelyek szabályozzák a munkahelyi viselkedést. Például a hivatalos mentorprogramok, amelyek csökkentenék az akadályokat és a jelképes arányból (tokenizmusból) fakadó stresszt, általában nem bizonyultak sikeresnek abban, hogy a nők befolyásos kollégákkal építsenek ki hasznos kapcsolatokat. Ezen kívül, bár a rugalmas munkaidőt tipikusan nők számára vezetik be, sokan nem használják, attól félvén, hogy ez árthat a karriernek vagy visszacsapást vált ki (Rapoport et al. 2002; Bailyn 2006). Néhány tanulmány beszámol arról, hogy a férfiak ezeket a kezdeményezéseket nem egyenlő bánásmódként érzékelik, hanem inkább úgy vélik, hogy a nők előnyben részesítése miatt csökken a színvonal vagy változnak a szabályok (Cockburn 1991; Hearn 2012). Végül pedig elmondhatjuk, hogy minden megtett erőfeszítés, különösen az előléptetés és a munkaerő megtartására vonatkozó, általában csak a fehér, középosztálybeli nőket támogatja.

4. keret: „Vizsgáld felül a munkakultúrát”

A negyedik keret esetében a nemek egyenlősége azokra a rendszerszerű alaptényezőkre fókuszál, amelyek az intézményeket és szervezeteket az egyenlőtlenségek felé vezetik. Ez a keret azzal az előfeltétellel indít, hogy a szervezetek természetüknél fogva nemileg átitatottak (gendered), és a nem sokkal inkább társadalmi, semmint biológiai konstrukció. A történelem során vagy akár mostanában a férfiak által és férfiak számára létrehozott szervezetek, ezek különböző gyakorlatai, strukturái és normái a maskulin értékeket, tapasztalatokat és élethelyzeteket tükrözik (Acker 1990). Ez magában foglalja a jutalom és elismerés rendszerét, ami egy sajátos viselkedést támogat, valamint a kommunikáció és döntéshozatal rendszerét, ami hatalmat és befolyást ad néhány egyénnek, míg másokat kizár belőle. A vállalatoknak, melyek érdekeltek a nők támogatásában és megtartásban, el kell távolodniuk az egyes egyénekre érvényes megközelítéstől, amivel például családos egyéneket segítenek az életük me-

nedzselésében. Ezzel szemben és elsősorban az igazságtalan munkahelyet létrehozó szervezeti normák, értékek és strukturák rendszerszerű megvizsgálására van szükség (Bailyn 2006). Így ezen keretből adódó beavatkozások nem formálisak vagy ügyrendiek, hanem inkább járulékosak, amelyek a folytonos tájékozódás, kísérletezés és tanulás módszerén alapulnak (Fletcher – Ely 2003). Ez a megközelítés a meg nem fogható tényezők (nemi sztereotípiák, imázsok, networkolás és tárgyalás) rendszerszerű változására fókuszál. Ely és szerzőtársai (2011) például azonosítják és leírják a kifinomult nemi előítéletek „második generációs” formáit, amelyek akadályozzák a nők előrehaladását. Ezek a gyakorlatok és mintázatok, bár szándékolatlanul, de a férfiaknak kedveznek, és strukturális akadályokat képeznek a karrierben a nők számára, és így hátráltatják a nőket abban, hogy erős hálózatokat építsenek ki. Gyakorlatilag ezeket, a szervezetekben lévő hatalmi viszonyokat tükröző, rejtett nemi elfogultságokat kellene azonosítani, és a mögöttük meghúzódó hozzáférisi akadályokat kellene megszüntetni, ami magába foglalja a „munkakultúra felülvizsgálatát”.

A nők előrelépését támogató programok tehát sokféle összetevőn, vagy gyakorlati területeken alapulva céloznak meg különböző témákat, de legtöbbször „gondoskodnak” a nők különböző életciklus-választásaival, a munka és magánélet közötti egyensúly követelményeivel és a karrierfejlődés szükségleteivel kapcsolatos szükségletekről. A következő táblázat néhány fő, műszaki tudományban és természettudományos területen működő európai vállalat legjobb esélyegyenlőségi gyakorlata alapján készült. A 2. táblázatban azt a hat területet foglaltam össze, amit a női előrejutást támogató programok és azok fő eszközei megcéloztak.

Következtetések

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy megvizsgálja a nemek egyenlőségével kapcsolatos azon elméleteket és koncepciókat, amelyek a különböző munkahelyi beavatkozások mögött állnak. Úgy tárgyaltam ezek alkalmazását az üzleti életben, hogy hasznos kapcsolatot hozzanak létre az elmélet és a gyakorlat között. A cégek, nők karrierjének fejlesztését megcélzó intézkedéseinek megértésén keresztül túlléphetünk a változások felszínes leírásán, és ösztönözhetjük a szervezeti kultúra sokkal alaposabb felülvizsgálatát, ami pedig megkérdőjelezi a menedzsmentet uraló normákat. Wajcman

2. táblázat: A nők előrejutását támogató programok és azok fő eszközei

Üzlet és elszámoltathatóság	Nemi egyenlőség/diverzitáspolitikák és gyakorlatok	Rekrutálási, előléptetési és szerződési gyakorlatok	Tréning	Összetartozó csoportok hálózatosodása	Mentorálás
Célok és ösztönzők összekapcsolása	Díjak és elismerések	Egyenlőség létrehozása az interjúpanelekben	Karrier-út, és stratégiaileg kritikus készségek fejlesztése	A külső hálózati egységek kiaknázása	Férfiak képzése, hogy hatékony mentorai legyenek a nőknek
Hosszú távú elkötelezettség	Elkötelezett felsőszintű vezetés	Ösvények a vezetők fejlesztésére	Professzionális coaching a felső szintű pozíciók előtt	A nemi megosztottságon átívelő hálózat	Nagy lehetőséggel rendelkező (high potential) tehetségek -mentorálása
Felvételi és a felfelé irányuló mobilitási célok nőknek	Meritokratikus környezet	Utódlás megtervezése	A nők kulturális stílusának tiszteltében tartása	-	Szponzoráció
	Munka-magánélet egyensúly	Szerződési és előléptetési döntések monitorozása			

(1998) követve azt mondhatjuk, hogy sürgősen szükség van a szervezeti irányelvek megváltoztatásának olyan tervére, ami túlmegy az azonosság/különbözőség vitáján, minthogy e fogalmak is a férfiak munkáját és tapasztalatait kezelik normaként. Ely és Meyerson (2000) amellet érvelnek, hogy az első három keret esetében minden egyes beavatkozásnak megvan a gyakorlata, és nem szüntethető meg. Előnyük származhat a negyedik keret éleslátásából, és segítenek újra meghatározni és újratervezni a nemek egyenlőségét célzó beavatkozások új formáinak az alapját. Több lehetőség is van ennek a kutatásnak a kiterjesztésére. Részletekbe menő vizsgálatra van szükség, ami kimondottan megmutatja a férfi és női vezetők tapasztalatait a nők előrejutását támogató programokról. Ehhez longitudinális kvalitatív megközelítésre van szükség, amely egy „nemi lencsén” át követi a karrierfejlődésért tett lépések megítélését, mégpedig egy hosszabb időtartamon keresztül, a karrier különböző pontjain: optimális esetben a kezdő pozíciótól a felsőszintű vezetésig.

Absztrakt

Nők előjutását támogató programok: milyen irány(ok)ba haladunk?

Az alkalmazotti piramis csúcsán fizetés és hatalom tekintetében a nők annak ellenére a férfiak mögött lemaradva helyezkednek el, hogy szűkül a nemek közötti a szakadék az iskolai végzettség és a munkahelyi pozíciók megszerzése terén. Európa szerte és azon túl, a cégek az eszközök és kezdemé-

nyezések számos változatának kifejlesztésével célozták meg a nők szenior pozícióban való alulreprezentáltságát; ezek a programok azonban vitathatóak. Egy szisztematikus kutatás, ami a speciális egyenlőségi beavatkozásokat és stratégiákat vizsgálja a különböző iparágakban, korlátozott és fragmentált (Hanappi-Egger 2012). Jelen tanulmánynak az a célja, hogy áttekintse és kritikailag elemezze az elméleti perspektívákat a nők szervezeti előmeneteli kezdeményezéseire vonatkozóan, és tárgyalja azokat szervezeti eszközöket, amik a nők cégvezetésben belüli arányának növelése érdekében vannak jelen.

Abstract

Unpacking women advancement programs: in which direction(s) are we moving?

At the top of the employment pyramid, women continue to lag behind men in terms of pay and authority despite closing gender gaps in educational attainment and workplace seniority. Across Europe and beyond, companies have developed a wide variety of instruments and initiatives to address the underrepresentation of women in senior position; these women advancement programs are disputable. Systematic research examining the specific equality interventions and strategies related to different industries is limited and fragmented (Hanappi-Egger 2012). This paper intends to fill this gap by both a review and critical analysis of existing theoretical perspectives on women advancement programmes in the companies and by the dis-

discussion of organisational instruments for increasing the proportion of women in management.

Irodalom

- Acker, Joan 1990 Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender and Society*, 4:139-158.
- Bailyn, Lotte 2006 *Breaking the Mold: Redesigning work for productive and satisfying lives*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Broadbrige Adelina – Simpsons, Ruth 2011 25 Years On: Reflecting on the Past and Looking for The Future. *Gender and Management Research*, 22 (3):470-483.
- Bell, Ella – Nkomo Stella M. 2001 *Our Separate Ways: Black and White Women and the Struggle for Professional Identity*. Harvard Business School Press.
- Cockburn, Cynthia 1989 Equal opportunities: the short and long agenda, *Industrial Relations Journal*, 20 (3): 213-225.
- Cockburn, Cynthia 1991 *In the Way of Women: Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*. London, Macmillan.
- DiStefano, Christine 1990 Dilemmas of difference: Feminism, modernity and postmodernism. In L. J. Nicholson ed. *Feminsim/Postmodernism*. NY, Routledge, 63-82.
- Eagly, Alice – Carli, Linda L. 2007 *Through the Labyrinth: The Truth about how Women Become Leaders*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Ely, Robin J. – Ibarra, Hermina – Kolb D. 2011 *Taking Gender into Account: Theory and Design for Women's Leadership Development Programs*. Academy of Management Learning & Education.
- Ely, Robin J. – Meyerson, Debra E. 2000 Advancing Gender Equity in Organizations: The Challenge and Importance of Maintaining a Gender Narrative. *Organization*, 7:589-608.
- Ely, Robin J. – Meyerson, Debra E. 2000a Theories of gender in organizations: A new approach to organizational analysis and change. *Research in Organizational Behavior*, 22:103-151.
- Ely, Robin J. – Meyerson, Debra E. 2007 A Feminist Analysis of Organisational Research on Sex Differences, *Academy of Management Review*, 32 (4):1121-1143.
- England, Paula 2010 The Gender Revolution: Uneven and stalled. *Gender & Society*, 24 (2):149-166.
- Fletcher, J.K. – Ely, Robin J. 2003 *Introducing Gender: Overview, Reader in Gender, Work and Organisation*. Ely – Foldy – Scully (eds.) Wiley Blackwell, 3-9.
- Gröschl, S. – Takagi, J. 2012 *Diversity Quotas, Diverse Perspectives: the case of gender: Introduction Gender quotas in Management*. Gower Publishing, Essec Business School, Paris.
- Hanappi-Egger, Edeltraud 2012 “Shall I stay or shall I go”? On the role of diversity management for women's retention in SET professions. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 31 (2):144-157.
- Hearn, Jeff – Pringle, K. 2006 *European Perspectives on Men and Masculinities: National and Transnational Approaches*. Palgrave Macmillan, Houndnills, UK, NY.
- Hearn, Jeff – Piekari R. – Jyrkinen M. 2011 Gendering large transnational companies. In Husu, Hearn, Lämä & Vanhala eds. *Women, Management and Leadership, Hanken School of Economics Research Reports*, vol. 72, Hanken School of Economics, 99-111.
- Hearn, Jeff 2012 Role of Men in Gender Equality: Study on the Role of Men in Gender Equality. In Scambor, Wojnicka & Bergmann eds. *Final Report to the European Commission*. VC/2010/0592. L&R Social Research, Vienna.
- Holvino, E. – Kamp, A. 2009 Diversity management: Are we moving in the right direction? Reflections from both sides of the North Atlantic. *Scandinavian Journal of Management*, 25 (4):395-403.
- Jewson, N. – Mason D. 1986 The theory and practice of equal opportunities policies: liberal and radical approaches, *Sociological Review*, 34 (2):307-334.
- Kirton G. – Greene, A. M. 2007 ‘What does diversity management mean for the gender equality project? Views and experiences of multiple organizational actors in the UK. Paper presented at the *Gender, Work and Organization Conference*, 27-29 June, Keele University.
- Liff, S. 1999 Diversity and EO: Room for Constructive Compromise? *Human Resource Management Journal*, 9(1):65-75.

- Liff, S. – Wajcman, Judy 1996 “Sameness” and “difference” revisited: which way forward for equal opportunity initiatives? *Journal of Management Studies*, 33:79-94.
- Meyerson, Debra – Fletcher J. K. 2000 A Modest Manifesto for Shattering the Glass Ceiling. *Harvard Business Review*, 78(1):126-137.
- Plummer, D. 2003 *Overview of the field of diversity management, Handbook of diversity management: beyond awareness to competency based learning*. Lanham MD, University Press of America, 1-49.
- Prasad, P. – Pringle, J.K. – Konrad, A. M. 2006 Examining the Contours of Workplace diversity: Concepts, Contexts and Challenges (Eds.) *Handbook of workplace diversity*. London, Sage, 1-22.
- Rapoport, R. – Baylin, L. – Fletcher, J.K. – Pruitt, B. H. 2002 *Beyond Work-Family Balance: Advancing Gender Equity and Workplace Performance*. San Fransisco, CA, Jassey-Bass.
- Wajcman, Judy 1996 Women and men managers: careers and equal opportunities. In R. Crompton – D. Gallie – K. Purcell eds. *Changing Forms of Employment: Organisations, Skills and Gender*. London, Routledge, 259-277.
- Wajcman, Judy 1998 *Managing like a man: women and men in corporate management*. Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, UK.
- Webb, J. 1997 The Politics of Equal Opportunity. *Gender, Work and Organisation*, 4(3):159-170.
- Webb, J. – Liff, S. 1988 Play the White Man: The Social Construction of Fairness and Competition in Equal Opportunity Policies. *Sociological Review*, 36 (3):532-551.

A MAGASAN KÉPZETT NŐK GYERMEKVÁLLALÁSA ÉS A TUDOMÁNYTERÜLET HATÁSA

Bevezető

Az OECD országok termékenysége az 1980-90-es évektől kezdődően pár ország kivételével²²³ mindenhol a reprodukciós szint alatt van (OECD 2012). A gyermekvállalási magatartás magyarázatai közül gyakran kerül előtérbe a magasabb iskolai végzettség negatív hatása a gyermekvállalás időzítésére (tempo) és a gyerekszámra (quantum). Egy felsőfokú végzettségű nő átlagosan későbbi életkorban válik anyává, kevesebb gyermeke lesz, vagy nagyobb valószínűséggel marad gyermektelen, mint alacsonyabb iskolai végzettségű nő társai (Kohler – Billari – Ortega 2002).

Mindez különösen igaz a nagyon magasan képzett,²²⁴ doktori fokozattal rendelkező, főként oktatás-kutatás-fejlesztésben dolgozó nőkre. Gyermekvállalásuk halasztása háttérben főként a hosszú tanulmányi szakasz (Blossfeld – Huinink 1991), a bizonytalan munkaerő-piaci helyzet (Blossfeld et al. 2005), valamint munkájuk és családi életük összehangolásának nehézségei állnak (Herman – Lewis 2010). A nagyon magasan képzett nők esetében az egyik nehézséget az okozza, hogy a gyermekvállalás „ideális” időzítése és a karrier megalapozása általában egy időszakra esik. E két terület különösen a karrierjük kezdeti szakaszában nehezen összeegyezt

tethető számukra, és sokszor a tudományos pálya elhagyásához vezet (Wolfinger – Mason – Goulden 2008). A K+F szektor rendre veszíti el a magasan kvalifikált – főként a frissen doktorált – fiatal női munkaerőt, különösen a férfiak által dominált természet- és műszaki tudomány területen. Mindeközben a munkaerőpiacon egyre növekszik az igény a magasan képzett tudományos munkaerő iránt. A nők pályaelhagyása okainak feltérképezése, köztük a gyermekvállalási magatartás megértése kiemelten fontos, de nem csak a fent említett gazdasági érdekek miatt. „Pályán tartásuk”, azaz magasabb arányú részvételük a tudományban hosszú távon hozzájárulhat a nemek közötti egyenlőség megteremtéséhez, valamint a nőkbe, illetve a nők által befektetett tőkék jobb megtérüléséhez, valamint a női tudományos szemléletmód bevonása gazdagíthatja a tudományos eredményeket (Xie – Shauman 2003).

Bár egyre több kutatás foglalkozik a felsőfokú végzettségű nők termékenységével, még mindig keveset tudunk a kérdéstről. A kutatások nagy része továbbá nem különbözteti meg az egyetemi és doktori fokozatot, ezért kimondottan a PhD-val rendelkező nők gyermekvállalására fókuszáló irodalom még szűkösebb. Általánosságban egyrészt az látható, hogy a skandináv országokban a nők magasabb foglalkoztatása (Nagy 2009), illetve felsőfokú végzettsége magasabb termékenységgel jár együtt (Kravdal – Rindfuss 2008), ami javarészt abból ered, hogy a munkájukkal és a gyermekvállalásukkal kapcsolatos feladataikat jobban össze tudják hangolni a kiemelten családbarát politikáknak köszönhetően. Másrészt új kutatási irány a nők nemcsak az első, hanem további gyermekvállalásának vizsgálata, ami jelentősen hozzájárult a nők termékenységének jobb megértéséhez (Kravdal – Rindfuss 2008). Harmadrészt pedig a téma kutatói arra is felhívták a figyelmet, hogy a gyermekvállalási döntésekben nemcsak a végzettség szintje, hanem a képzési terület is meghatározó, azaz eltérő termékenységi minták figyelhetők meg aszerint, hogy a nők melyik tudományterületen tanulnak vagy dolgoznak (Lappegård – Rønen 2005).

Jelen tanulmány eredetileg a természet- és műszaki tudomány területén dolgozó nők gyermekvállalási magatartását kívánta bemutatni életút-megközelítésben, mert minden erőfeszítés ellenére

222 A tanulmány az OTKA támogatásával készült a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című kutatási projekt keretében (pályázati azonosító: K 104707). A szerző ezúton is köszönetet mond témavezetőinek: *Dr. Nagy Beátnak* (egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem), a fenti kutatás vezetőjének, és *Dr. Király Gábornak* (egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Főiskola; egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem), a kutatás senior kutatójának a folyamatos szakmai és emberi támogatásukért, valamint *Szalma Ivettnek* (munkatárs, Swiss Foundation for Research in Social Sciences, Svájc) a tanulmánnyal kapcsolatos hasznos tanácsaiért.

223 Izrael, Izland, Új-Zéland, India, Dél-Afrika és Indonézia.

224 Írásunkban a „magasan képzett” kifejezést a „felsőfokú végzettség”-gel azonos értelemben használjuk, s az idézett írásoknak megfelelően az egyetemi BA/BSc, MA/MSc és PhD fokozatot értjük alatta, nem téve különbséget e szintek között. A „nagyon magasan képzett” kifejezést pedig kimondottan a PhD fokozattal rendelkező nőkre alkalmazzuk.

ezen a területen még mindig nagyon alacsony a nők száma és férfiakhoz viszonyított aránya (Király 2005; Paksi 2014). A tudományterületi sajátosságokról azonban olyan kevés szakirodalom áll rendelkezésre, hogy írásunkban célravezetőbbnek találtuk távolabbról indítani az áttekintést. Először röviden a felsőfokú végzettségű nők termékenységeinek pár jellemzőjéről szólnak a friss nemzetközi szakirodalom alapján, majd bemutatjuk, milyen eredményekkel szolgálnak az új kutatások egyrészt a nagyon magasan képzett, doktori fokozattal rendelkező nők gyermekvállalásáról, másrészt a képzési terület termékenységre gyakorolt hatásáról. Célunk a téma rövid és általános áttekintése volt, így írásunkban javarészt kvantitatív kutatásokon alapuló skandináv és amerikai empirikus eredményekről számolunk be.

A felsőfokú végzettségű nők gyermekvállalása

A felsőfokú végzettség termékenységre gyakorolt negatív hatásáról számos jelentés beszámol (OECD, Eurostat). A fejlettebb országokban egy magasan képzett nő átlagosan későbbi életkorban válik anyává, kevesebb gyermeke lesz, vagy nagyobb valószínűséggel marad gyermektelen, mint egy alacsony iskolai végzettségű nő (Kohler et al. 2002). Blossfeld és Huinink (1991) már régebben rámutattak arra, hogy a magasan képzett nők gyermekvállalásának halasztása nagyrészt a meghosszabbodott tanulmányi időszaknak köszönhető. Ennek hátterében az a társadalomban erősen élő norma áll, miszerint előbb "tanácsos" az iskolát befejezni, s csak azután házasságot kötni és gyermeket vállalni (Szalma 2010). A gyermekvállalási döntések számos más körülménytől is függenek, mint például a partnerkapcsolat jellemzői, munkaerő-piaci státusz, intézményi háttér, szociálpolitika, egyéni preferenciák (Spéder – Kapitány 2007), amelyekre jelen tanulmányban nem célunk kitérni. Ebben a fejezetben azt mutatjuk be, hogy a felsőfokú végzettség milyen mechanizmusokon keresztül hat a nők gyermekvállalására, valamint hogy a második gyermek időzítését vizsgáló kutatások milyen eredményekre jutottak.

Kraval és Rindfuss (2008) *négy mechanizmust* mutat be, amiken keresztül a végzettség befolyásolja a termékenységet. Ezek a mechanizmusok a következők: a szerepek egyensúlyozása (balancing roles), a gyermek „megengedhetőségének” kérdé-

se (affording children), az iskolában szerzett tudás használata (using knowledge gained in school), valamint a partner megtalálása (finding a partner). Az *anya- és a munkavállalói szerepek egyensúlyozásának* nehézsége mögött általában a szerepek konfliktusa áll (Tammelin 2009). A két szerep közötti konfliktus csökkenthető, ám ez idáig nem sikerült teljesen kiküszöbölni. A dolgozó anyák hátránya egyrészt az elszalasztott jövedelemben (opportunity cost) jelentkezik, ami nemcsak a munkaerő-piaci távollét miatt keletkezik, hanem azért is, mert a munkáltatók nem szívesen foglalkoztatnak kisgyermekes nőket (Spéder 2001), és mert fizetésük is gyakran alacsonyabb, mint gyermektelen nő kollégáiké (Hewlett 2003). Jelentős kérdés a befektetett emberi tőke (meg nem) megtérülése is. Bár a magasan képzett nők általában gyorsabban visszatérnek a munkaerő-piacra a gyermekvállalásuk után, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik (England – Folbre 2005), a távollét azzal a kockázattal jár, hogy tudásuk elévül, valamint nem tudják képzettségüknek megfelelően hasznosítani a munkaerőpiacon. A magasan képzett nők számára ezért kulcsfontosságú lehet, hogy hányszor szakítják meg a karrierjüket, s mennyi időt maradnak otthon a gyermek(ek)kel. Mindez persze erősen függ többek között az adott ország szociálpolitikájától.

Ezt a jelenséget bemutatandó alkalmazta Carli és Eagly (2007) a „várakozások kifejezése” elméletet, ami szerint a munkaadó és a munkatársak várakozásokat alakítanak ki az emberek jövőbeli teljesítményét illetően. A kisgyermekes anyáktól gyakran kisebb teljesítményt és ambíciót várnak, ami karrierjükre negatív hatással van. Az anyasággért kirótt büntetés (motherhood penalty, Ridgeway – Correll 2004) és az elszalasztott jövedelem hozzájárul a magasan képzett nők körében megfigyelhető magasabb gyermektelenséghez, a későbbi életkorban történő anyává váláshoz és a kisebb gyermekszámhoz (Hewlett 2003).²²⁵

A gyermek „megengedhetősége” alatt Kraval és Rindfuss (2008) azt a mechanizmust értik, hogy bár a közgazdaságtani elméletek szerint a magasabb jövedelem elvileg magasabb termékenységgel járhatna együtt, a magasabb jövedelműek/végzettségűek mégis nagy eséllyel halasztják el gyermekvállalásukat. Az is kérdés, hogy a magasabb fizetés vajon magasabb igényekkel is jár-e együtt mind a

225 A szerepek konfliktusáról, a magasan képzett nők munka és magánélet egyensúlyáról lásd bővebben Nagy – Paksi 2014, valamint a „nemek forradalmáról” Nagy 2014.

gyermekneveléshez köthető szolgáltatások, mind az egyéni aspirációkat illetően. Itt azt is figyelembe kell venni, hogy a magasan képzett nők esetében az elszalasztott jövedelem is magas, és szintén erősen függ attól, hogy mennyi időre hagyják el a munkaerőpiacot.

A megszerzett tudás hasznosítása is befolyásolja a nők termékenységi döntéseit. Egyrészt a fogamzásgátló szerek használata egyértelműen a magasabban iskolázottak körében a legelterjedtebb, ezáltal nagyobb kontrollal és döntési kompetenciával rendelkeznek a gyermekek meg(nem) születése felett (Dharmalingam – Morgan 2010). Másrészt a magasan képzettek jobban tisztában vannak a gyermekvállalás realitásaival, így talán óvatosabban mérlegelnek a családalapítással kapcsolatosan (Kravdal – Rindfuss 2008).

A negyedik mechanizmus a megfelelő partner megtalálása. A szerzők Becker munkáját (1981) említik, amiben amellett érvel, hogy magasan képzett férfiak számára az alacsonyabb iskolai végzettségű partner választása ideális, mert a specializáció és a munkák megosztása előnyös mindkét félnek. Ugyanakkor a szerzők rámutatnak ennek ellentmondó eleméltre is (például Oppenheimer 1994). Ez utóbbi szerint a hasonlóan magas iskolai végzettségű partner választása előnyösebb számukra (assortive mating), mert így az erőforrások koncentrálhatóak (pooling of resources), azaz a házastársak emberi tőkéje egymást erősítheti (human capital spillover). Ugyanez igaz lehet a háztartási, valamint a gyermekellátással és gondozással kapcsolatos munkamegosztásra is. A magasan képzett, magasabb jövedelmű nők nagyobb eséllyel találhatnak a felsőfokú végzettségűek között olyan társat, aki egalitárius nézeteket vall ebben a kérdésben, ami által ezek a nők könnyebben tudják egyensúlyozni munkájukat és magánéletüket (England – Folbre 2005). A szerzők szerint mindez kedvező hatással lenne a képzettség-termékenység tradicionálisan negatív kapcsolatára is. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy egyre nehezebb a megfelelő partner megtalálása a családalapításhoz (Király – Paksi – Luksander 2014), aminek egyik következménye, hogy a fiatalok egyre későbbi életkorban vállalnak fel felnőtt szerepeket, például a szülővé válást (Blossfeld et al. 2005).

A következőkben nézzünk pár friss kutatási irányt, eredményt és magyarázatot a magasan képzett nők termékenységével kapcsolatban! Norvég kutatások (Kravdal – Rindfuss 2008) azt mutatják, hogy az iskolai végzettségnek az 1980-as évektől kezdődően egyre kisebb negatív hatása van a nők

(befejezett) termékenységére. Ez összességében annak köszönhető, hogy az alacsonyabban képzettek termékenysége erősen visszaesett, a középfokú végzettségűeké relatív nem változott, és a magasabban képzetteké kissé emelkedett. A magasan képzettek első gyermekvállalása azonban nem sokban változott az utóbbi évtizedekben: a gyermektelenség és a magasabb iskolai végzettség pozitív kapcsolata egyértelműen megmaradt, és továbbra is a felsőfokú végzettségűek válnak legidősebb életkorban anyává (Kravdal – Rindfuss 2008).

A termékenységi magatartás megértéséhez nemcsak az első, hanem a további gyermekszületek körülményeinek vizsgálata is szükséges. A magasabb paritású gyermekek megszületésében ugyanúgy számos körülmény játszik szerepet, mint az első gyermek esetében, és adódnak új tényezők is, mint például a párkapcsolat stabilitása az első gyermek után, vagy az első gyermekvállalással való megelégedettség; sőt a nők esetleges válás utáni termékenységének is széles irodalma van már. A következőkben a felsőfokú végzettség és a második gyermek időzítésének kapcsolatát mutatjuk be röviden.

Korábbi norvég vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy ha egy magasan képzett nőnek második gyermeke születik, akkor az első és a második gyermeke megszületése között kevesebb idő telik el, mint az alacsonyabban képzett nők esetében. Ezt a jelenséget korábban egyrészt az ún. időprés (time squeeze) jelenségével magyarázták (Hoem – Hoem 1989; Kravdal 1992; Hoem – Prskawetz – Neyer 2001). A magasan képzett nők idősebbek első gyermekük vállalásakor, így termékenységük szakaszuk lerövidül, kevesebb idő „áll rendelkezésükre”, és ezért gyorsabban megszülik második gyermeküket, mint az alacsonyabban végzett nők, akik átlagosan fiatalabb életkorban válnak anyává. Egy másik norvég magyarázat a jövedelem hatását emelte ki, miszerint a magasan képzett nőknek nagyobb a jövedelmük, ezért nagyobb létszámú családot engedhetnek meg maguknak (Kravdal 1992). Egy harmadik értelmezés (Ní Bhrolcháin 1986a, 1986b) a munkavállalás miatt „felgyorsult” gyermekvállalást látja annak hátterében, hogy a brit munka-orientált nők időben egymáshoz közelebbre tervezik az első és második gyermekvállalást annak érdekében, hogy karrierjüket minél rövidebb időre szakítsák meg, és gyorsabban tudjanak visszatérni a munkaerőpiacra. Ez csökkenti a gyermekgondozás miatti karrier-megszakításukat, minimalizálja keresetkiesésüket és emberi tőkéjük leértékelődését, amiről a fentiekben már szó volt. További lehetséges magyarázat, hogy

az idősebb életkor növeli az egészségügyi kockázatokot az anya és a baba esetében is, végül az „ideális” és a „késői” gyermekvállalás társadalmi normái is nyomást gyakorolhatnak a termékenységi döntésekre (Blossfeld – Huinink 1991).

Az utóbbi évtizedben készült norvég kutatások azonban kimutatták, hogy a nők második (és harmadik) gyermekének megszületésének időzítésére is negatív hatással van az iskolai végzettség, azaz nemcsak azért születnek „később”, mert az első gyermek eleve „később” született (Kravdal – Rindfuss 2008). Összességében az látható, hogy Norvégiában az elmúlt két-három évtizedben a magasabb iskolai végzettség negatív hatása csökkenni látszik akár az első, akár a többi megszületése esetében, ami mögött a skandináv államok magas színvonalú, megfelelő számú gyermekellátó intézményei és a különböző, hatékony családbarát politikái, valamint a társadalomban megfigyelhető magas szintű nemi egyenlőség kedvező hatásai állnak. Ezzel párhuzamosan a férfiak esetében is kedvező hatások mutathatóak ki: bár a magasán képzett férfiak a nőkhöz hasonlóan későbbi életkorban válnak apává, minél magasabb a végzettségük, annál több gyermeket vállalnak, kisebb arányban maradnak gyermektelenek, illetve második és harmadik gyermekük születésére is kimondottan ösztönző hatással van a végzettségük (Kravdal – Rindfuss 2008).

Fontos szólni arról, hogy az „időprés” hatást Kreyenfeld már 2002-ben megcáfolta a németországi vizsgálatában. Két hatást mutatott ki, mint amik „semlegesítik” ezt a hatást, azaz negatívra változtatják a nők magasabb iskolai végzettségének pozitív hatását a második gyermekvállalás időzítésében. Az egyik az ún. partner hatás: ha a partner szintén magas iskolai végzettségű, ezáltal magasabb jövedelme valószínűsíthető, ami megengedhetőbbé teszi a második gyermek vállalását. Ehhez két körülményt kell figyelembe venni. Az egyik, hogy a nyugat-német társadalomban magas a képzettségi homogenitás, azaz egy magasabb iskolai végzettségű nőnek nagy eséllyel van magasabb végzettségű partnere. Ezen kívül a férfiak jövedelmi helyzete is jelentős szerepet játszik a gyermekvállalási szándékokban, ami a férfiak a nyugat-német társadalom által széles körben elfogadott, családban betöltött kenyérkereső szerepének tulajdonítható. A partner végzettsége mellett másik az ún. önszelekciós (self selection) hatás, amit a kutatók azzal magyaráznak, hogy azok a felsőfokú végzettségű nők, akiknek már van egy gyermekük, azért vállalnak nagyobb eséllyel még egy gyermeket, mert eleve család- és

gyermekközpontúak, nem pedig azért, mert idő szűkében siettetik a második gyermek megszületését (Kreyenfeld 2002). Kutatók hazánkban is tesztelték a fent bemutatott hipotéziseket (Bartus et al. 2013), és azt találták, hogy a felsőfokú végzettségű nők második gyermekének megszületésére nem hat sem az „időprés”, sem az „önszelekciós” hatás, azonban annál jobban a szintén magas iskolai végzettségű partner jelenléte.

A következő fejezetben a nagyon magasán képzett nők különleges csoportjának, a tudományos pályán tanuló és/vagy dolgozó nőknek a termékenységét járjuk körül röviden, s ahol lehet, külön kitérünk a természet- és műszaki tudományterületen megfigyelhető sajátosságokra.

A doktorált nők gyermekvállalása és a képzési terület hatása termékenységre

A doktori fokozattal rendelkező nők végzettségükből fakadóan hosszú időszakot, akár 20-23 évet is eltöltenek az oktatási rendszerben, ami meghatározó szerepet játszik a szülővé válás halasztásában. Feltételezhetjük, hogy gyermekvállalásuk átlagos életkora doktori tanulmányaik miatt még jobban kitolódik a „csak” egyetemi diplomával rendelkezőkhöz képest, de mindenesetre az iskolai tanulmányok befejezésekor már rég túl vannak az anyává válás „ideális” életkorán (Paksi – Szalma 2009). A doktori fokozat megszerzésére ugyanis átlagosan az egyének harmincas éveinek első felében kerül sor (Jacobs – Winslow 2004), amit rendszerint családalapítás, munkavállalás és a karrierépítés követ külföldi tapasztalatszerzéssel egybekötve.

A munka és a család összehangolása nehézséget okoz számukra, és sokszor a tudományos pálya elhagyásához vezet. Jó példa minderre, hogy ha egy amerikai nő a PhD-képzés után öt éven belül gyermeket vállal, sokkal kisebb eséllyel kap a későbbiekben stabil (tenure) állást (Mason – Goulden – Wolfinger 2012, Hewlett 2003). A számtalan negatív hatás miatt a tudós nők később, vagy egyáltalán nem szakítják meg karrierjüket, aminek következményei, hogy a férfi kollégáikhoz képest több mint kétszer nagyobb az egyedülálló aránya, feleannyian házasok, későbbi életkorban vállalnak gyermeket, kevesebb gyermekük születik, és több a gyermektelen – férfi kollégáikhoz képest. A doktorált svéd nők nagy része például gyermektelen a doktori fokozat megszerzésekor, harmincas éveik második felében (Hoem – Neyer – Andersson

2005). Ugyanakkor az is elgondolkodtató, hogy a magasan képzett, nagy karriert befutott amerikai nők egyötöde termékenységi problémával küzd, és majdnem mindegyikük bízik abban, hogy negyven éves kora után tud még gyermeket vállalni (Hewlett 2003:87).²²⁶

A gyermek jelenlétének negatív hatása a nők karrierjére minden tudományterületen jellemző, legyen az humán- vagy társadalomtudomány (Mason – Goulden – Wolfinger 2012), vagy a főként férfiak által dominált természet- és műszaki tudományok (Mavriplis et al. 2010). Mint a bevezetőben írtuk, kimondottan a természet- és műszaki tudományok területén tanuló és dolgozó nők termékenységére kevés kutatás fókuszál. További probléma, hogy a különböző kutatások eltérő módon sorolják be az egyes tudományágakat. Írásunkban természet- és műszaki tudomány területén azokat a területeket értjük, amiket az idézett irodalmak „Science”, „Technology”, „Engineering” vagy „Mathematics” területnek neveznek.

A tudományterület termékenységre gyakorolt hatására irányuló skandináv kutatások mindenesetre mérföldkönek számítanak. Az ezredforduló népszámlálási adatai alapján arra a fontos megállapításra jutottak, hogy míg a képzés szintje inkább a nők első gyermekének időzítésében játszik szerepet, addig a képzési terület – különösen a magasan képzett nők esetében – elsősorban azt befolyásolja, hogy egy nőnek hány gyermeke születik (Lappegård 2002). A különböző tudományterületeken és foglalkozásokban a munkák lehetnek jól, illetve kevésbé jól összehangolhatóak a gyermekvállalással, a keresetek és karrierlehetőségek is különbözhetnek, valamint a gyermekvállalást eltérő módon értékelhetik és időzítik (Husu – Koskinen 2010). Az elszalasztott jövedelem eltérő mértékű lehet az egyes képzési területek vagy foglalkozási szektorok szerint. Továbbá a szektor jellegzetességei különbséget okozhatnak abban is, hogy a viszonylag biztosabb munkapiaci helyzet megteremtéséhez mennyi időt ajánlott eltölteni a munkaerőpiacon a végzettség megszerzése és a gyermekvállalás között (Lappegård 2002).

Mindebből fakadhat, hogy a felsőfokú végzettségű nőknek kevesebb gyermeke születik a férfiak által dominált tudományterületeken, mint a nők által dominált területeken dolgozóknak (Hoem 1994 és Kalmijn 1996 munkájára utal Lappegård 2002: 3). Erre a jelenségre magyarázatot adhat az, hogy Norvégiában az ezeken a területeken megszerzett

végzettség²²⁷ gyakran a magánszektorban történő munkavállaláshoz vezet. Nehézséget okozhat a nők számára, hogy egyrészt nagy szükségük van arra, hogy még a gyermekvállalás előtt megvegyék lábukat a munkaerőpiacon, másrészt hosszabb álláskereső idővel kell számolniuk, és kisebb az esélyük egy biztos állásra (Lappegård – Rønsen 2005).

Nem lehet azonban állítani, hogy a képzési területek hatása egyértelműen az adott tudományterület nemi arányaitól függ. Meglepő például, hogy bár a termékenység alacsonyabb a természet- és műszaki tudomány területén, a gyermektelenség mégis ritkább jelenség – legalábbis a társadalom- és bölcsészettudomány területéhez képest (Hoem – Neyer – Andersson 2005), valamint Lappegård (2002) kutatásában az orvosnők szintén magas termékenységgel bírtak, amit ebben az esetben a szerző nem tudott az elszalasztott jövedelemmel magyarázni; ezt inkább Hakim elmélete (2006) alapján a nők különböző preferenciának tulajdonította.

Újabb amerikai kutatások (Mavriplis et al. 2010) is kezdik fókuszba helyezni a képzési területek hatását a gyermekvállalásra. Egy friss tanulmány (Wolfinger – Goulden – Mason 2010) három foglalkozás között mutatott ki különbséget: a legkevesebb gyermekük az egyetemi professzoroknak van (tudományterülettől és nemtől függetlenül), őket követik az ügyvédek, majd az orvosok. A gyermekvállalási döntésekben, ahogyan arra korábban utaltunk, erős szerepet játszhat a jövedelem is. A fenti kutatók is ezzel érveltek, hiszen legmagasabb fizetésük az orvosoknak, a legkevesebb a professzoroknak van, ami magyarázatot adhat az előbbieknél magasabb, és az utóbbiaknál alacsonyabb termékenységére. Azonban a szerzők felhívták a figyelmet arra, hogy vizsgálatukban a magasabb jövedelem csak a férfiak gyermekvállalására hatott pozitívan, a nőkére pont ellentétes hatást gyakorolt. Ez utóbbi tehát az elszalasztott jövedelem hatását jelezheti a gyermekvállalási döntésekben.

A gyermekvállalás képzési területek szerinti időzítésének különbségéről még kevesebb információ van. Lappegård kutatása (2002:11) alapján az látható, hogy a nagyon magasan képzett norvég nők (MA és PhD fokozat) általában még a diploma megszerzése előtt/közben vállalják első gyermeküket. Ez alól kivételt képez a férfiak által dominált műszaki és az egészségügyi terület (fogorvosok, gyógyszerészek), ahol a nők először befejezik az egyetemet, s csak azután válnak anyává.

226 A magasan képzett nők családalapításáról lásd bővebben Nagy – Paksi 2014.

227 A képzés szintjétől függetlenül.

Következtetések

Tanulmányunk rövid áttekintést nyújtott a magasan képzett nők termékenységről, túl azokon a közismert eredményeken, miszerint a magasabb iskolai végzettség általában negatív hatással van a nők gyermekvállalásának időzítésére és a gyermekszámra.

Bemutattuk, hogy a munkavállaló nő és az anya szerep konfliktusa, valamint a munka- és magánélet összehangolásának nehézségei még mindig egyértelműen kedvezőtlenül hatnak a magasan képzett nők gyermekvállalásra. Egyrészt a munkájukat egyre inkább hivatásnak tekintik (Nagy 2014), és kevésbé választják szét a két területet. Másrészt, noha nagyobb jövedelmük elvileg „megengedhetőbbé” tenné a gyermekvállalást, mégis nagy eséllyel halasztják későbbi életkorra az anyává válást. A gyermekvállalás következtében nagyobb az elszalasztott jövedelmük, valamint tudásuk nagy eséllyel értékelődik le a munkaerőpiacon, és nem tudják képzettségüknek megfelelően sem hasznosítani. Ugyanakkor a megfelelő partner megtalálása is hangsúlyos szerepet játszik gyermekvállalási döntéseiben, ahol nemcsak az a kérdés, hogy a partner milyen végzettséggel rendelkezik, hanem a megfelelő személy megtalálása is egyre hosszabb időbe telik (Kravdal – Rindfuss 2008).

A skandináv államokban csökkenni látszik a magasabb iskolai végzettség negatív hatása az elmúlt három évtizedben, és a felsőfokú végzettségű nők termékenysége enyhén emelkedett. Az aktív munkapiaci státusz kedvező hatással van a nők gyermekvállalására, nagyrészt a nagyvonalú családpolitikának és a magas színvonalú gyermekellátó intézményeknek köszönhetően (Nagy 2009). Újabb kutatások kedvező eredményi közé tartozik az is, hogy bár a felsőfokú végzettségű nők későbbi életkorban vállalják első gyermeküket, a második gyermekük „gyorsabban” megszületik, mint az alacsonyabb végzettségű társaiknak. Azonban kiderült, hogy gyermekek gyors egymás utáni megszületése nem a felsőfokú végzettség kedvező hatásának köszönhető, hanem javarészt a magasabb végzettségű, így magasabb jövedelmű partner jelenlétének (Kravdal – Rindfuss 2008; Kreyenfeld 2002; Bartus et al. 2013). Mindenesetre napjaink nagy kérdése, hogy a skandináv országokban megfigyelhető kedvező változások vajon folytatódnak-e, illetve a trend eléri-e Európa többi országát. Egyelőre annyi látható, hogy a nyugati országokban a nők munkaerő-piaci jelenlétének negatív hatása már gyengült,

azonban a többi – főként keleti és déli államokban – változatlanul negatív maradt (Neyer 2003).

A magasan képzett nők egyik speciális csoportja a doktori fokozattal rendelkező, javarészt az oktatás-kutatás-fejlesztés területén tanuló és dolgozó nők. Végzettségük különösen negatív hatással van a termékenységre. Gyermekvállalásuk jobban kitolódik az oktatásban eltöltött hosszabb időszak miatt, és a családalapítás valamint a karrier megalapozása gyakran egy időszakra esik. Új kutatási eredmény, miszerint az anyaság időzítése és a gyermekszám függhet a képzési terület, illetve foglalkozás sajátosságaitól is. A férfiak által dominált természet- és műszaki tudományterületeken például a felsőfokú végzettségű nők kevesebb gyermeket vállalnak (Lappegård 2002). A hatás azonban nem egyértelmű, és trendekről (még?) nem lehet beszélni. Az egyes, kimondottan női területeken is mutatkozó alacsony gyermekszám arra enged következtetni, hogy a nők döntése sokszor az egyéni preferenciáikon múlik, akár a munkahely, akár már a szakma megválasztásakor. Az eredmények értelmezését az is nehezíti, hogy országonként eltérőek lehetnek nemcsak az egyes képzési és foglalkozási területek, de a tudományos pályák is. Egyes országokban már a doktori hallgatók is teljes értékű kutatóknak számítanak, s kutatói jövedelemmel rendelkeznek (svéd), s van, ahol még a doktori fokozat megszerzése után is bizonytalan munkaerő-piaci helyzettel kell számolniuk (Németország). A képzési terület hatásának feltérképezése azonban viszonylag új kutatási iránynak számít. A magasan képzett nők termékenységének ilyen irányú megértéséhez egyrészt nemcsak a skandináv, de más országok vizsgálata, másrészt a kvantitatív mellett a kvalitatív módszertani megközelítés is hozzájárulhatna. Továbbá érdekes lehet a képzési terület egyéb életeményekre és élethelyzetekre gyakorolt hatásának feltérképezése is.

Absztrakt

A gyermekvállalási magatartás magyarázatai közül gyakran kerül előtérbe a magasabb iskolai végzettség negatív hatása a gyermekvállalás időzítésére (tempo) és a gyerekszámra (quantum). A felsőfokú végzettségű nők későbbi életkorban válnak anyává, kevesebb gyermekük lesz, vagy nagyobb valószínűséggel maradnak gyermektelenek, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű nők. Mindez különösen igaz a doktori fokozattal rendelkező,

K+F-ben dolgozó nőkre, ahol a karrier megalapozása és a családalapítás gyakran egy időszakra esik. A munka és a magánélet összehangolása különösen nehéz számukra a karrier korai szakaszában, és nagyobb eséllyel hagyják el a tudományos pályát, mint férfi kollégáik. Bár pályaelhagyásuk okainak feltérképezése és termékenységük megértése különösen fontos, nagyon kevés kutatás foglalkozik a témával. Tanulmányunkban a magasan képzett nők termékenységére fókuszálunk. Friss nemzetközi szakirodalom alapján bemutatjuk, hogy a felsőfokú végzettség milyen mechanizmusokon keresztül hat a termékenységre, és a magasan képzett nők hogyan időzítik második gyermekvállalásukat. Ezután azon kevés kutatási eredményből mutatunk be néhányat, amik a doktori fokozattal rendelkező nők termékenységre, valamint a képzési terület termékenységre gyakorolt hatására irányulnak.

Abstract

The negative effect of higher level of education on both women's timing (tempo) of motherhood and on their fertility (quantum) is well documented. Higher educated women become mothers later, have fewer children or are more likely to remain childless when compared with lesser educated women. This is even more relevant in the case of women with PhD degree in Research & Development where the periods of establishing a career and a family usually overlap. Balancing work and family life is an especially difficult issue for women in this early career stage, and they tend to leave science to a greater extent than their male colleagues. Exploring their reasons for abandoning science and understanding their fertility behaviour are research questions of the utmost importance. Nevertheless, research that especially deals with professional women's fertility is still very rare. In our paper we will focus on some characteristics of higher educated women's fertility. Based on new international literature, firstly we will show how higher levels of education affect women's childbearing through different mechanisms, secondly, how higher educated women are timing their second child. Then we will present some of the scarce data on the fertility of women with a PhD, and the effects of the field of education on fertility.

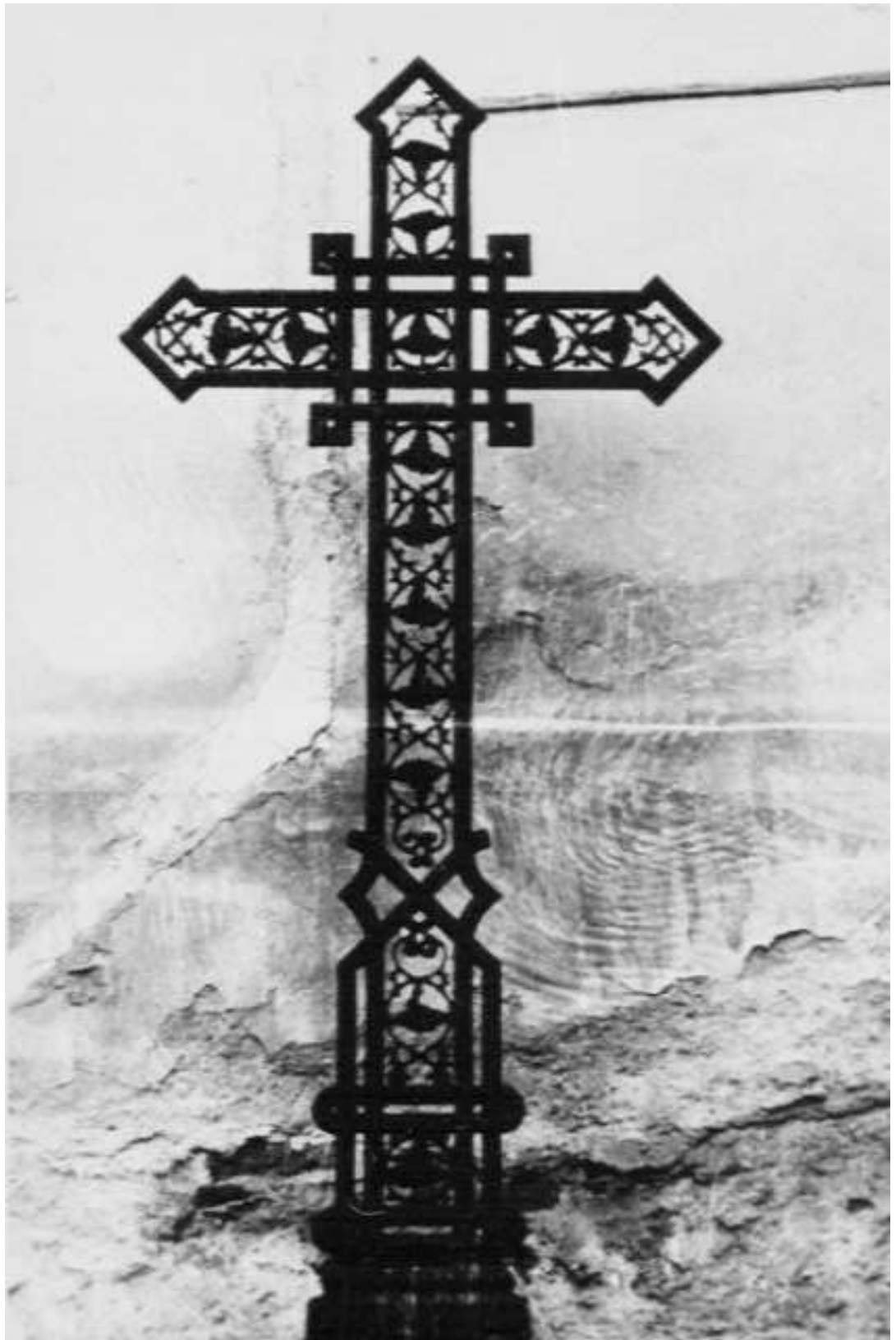
Felhasznált irodalom

- Bartus, Tamás – Murinkó, Lívia – Szalma, Ivett – Szél, Bernadett 2013 Effect of education on second births in Hungary: A test of the partner effect hypothesis. *Demographic Research*, 28. 1:1-32. <http://www.demographic-research.org/volumes/vol28/1/28-1.pdf>
- Becker, Gary 1981 *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Blossfeld, Hans-Peter – Huinink, Johannes 1991 Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 97. (1):143-168.
- Blossfeld, Hans-Peter – Klijzing Erik – Mills, Melinda – Kurz, Karin eds. 2005 *Globalization, uncertainty and youth in society*. Routledge, London – New York.
- Carli, Linda L – Eagly, Alice H. 2007 A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In Nagy Beáta szerk. *Szervezet, menedzsment és nemek*. Aula, Budapest.
- Dharmalingam A – Morgan, Philip S. 2010 Women's Work, Autonomy, and Birth Control: Evidence From Two South Indian Villages. *Population Studies: A Journal of Demography*, 187-201.
- England, Paula – Nancy, Folbre 2005 Gender and Economic Sociology In *Handbook of Economic Sociology*. 2nd ed. Smelser N. J. – Swedberg R. eds. Russell Sage Foundation and Princeton University Press, New York and Princeton, NJ, 627-649.
- Eurostat. Letöltve 2014.11.11 http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/fertility_statistics
- Hakim, Catherine 2006 Women, Careers, and Work-Life Preferences, *British Journal of Guidance and Counselling*, 34. (3):279-294.
- Herman, Clem – Lewis, Suzan 2010 Entitled to a Sustainable Career? Motherhood in Science, Engineering, and Technology. *Journal of Social Issues, Special Issue: Sustainability in Combining Career and Care*, 68. (4):767-789.
- Hewlett, Sylvia Ann 2003 *Creating a Life. Professional Women and the Quest for Children*. Talk Maramax Books, New York.

- Hoem Jan M – Neyer Gerda – Andersson, Gunnar 2005 Childlessness and educational attainment among Swedish women born in 1955–59. *Max Planck Institute for Demographic Research, Working Paper*, 2005-014.
- Hoem, Britta – Hoem, Jan M. 1989 The impact of women's employment on second and third births in modern Sweden. *Population Studies*, 43:47-67.
- Hoem, Jan M – Prskawetz, Alexia – Neyer, Gerda 2001 Autonomy or conservative adjustment? The effect of public policies and educational attainment on third births in Austria. *Population Studies*, 55:249-261.
- Husu Liisa – Koskinen Paula 2010 What does it take to get to the top? Women at the top of technological research. In Godfroy-Genin, Ann-Sophie ed. *Women in Engineering and Technology Research*. Lit Verlag, Berlin, 303-326.
- Jacobs, Jerry A – Winslow, Sarah E. 2004 The academic life course, time pressures, and gender inequality. *Community, Work, & Family*, 7:143-161.
- Király Gábor – Paksi Veronika – Luksander Alexandra 2014 A gyermekvállalás időzítésével kapcsolatos lakossági attitűdök egyes bizonytalansági tényezők tükrében. *Szociológiai Szemle*, 24. (4). Közlésre elfogadva.
- Király Gábor 2005 Hovatovább STS? *Replika*, 51–52:25-56.
- Kohler, Hans-Peter – Billari, Francesco C. – Ortega, José Antonio 2002 The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28. (4):641-680.
- Kravdal, Øystein 1992 The emergence of a positive relation between education and third birth rates in Norway with supportive evidence from the United States. *Population Studies*, 46. (3):459-475.
- Kravdal, Øystein – Rindfuss, Ronald R. 2008 Changing relationships between education and fertility. A study of women and men born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73:854-873.
- Kreyenfeld, Michaela 2002 Time-squeeze, partner effect or selfselection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. *Demographic Research*, 7. (2):15-48.
- Lappegard, Trude 2002 Education attainment and fertility pattern among Norwegian women. *Statistics Norway Department of Social Statistics*, 2002/18.
- Lappegard, Trude – Ronsen, Marit 2005 The Multifaceted Impact of Education on Entry into Motherhood. *European Journal of Population*, 21:31-49.
- Mason, Mary Ann – Goulden, Marc – Wolfinger, Nicholas H. 2012 *Do Babies Matter? Gender and Family in the Ivory Tower*. Rutgers University Press, New Jersey.
- Mavriplis, Catherine – Heller, Rachele R. – Beil, Cheryl – Dam, Kim – Yassinskaya, Natalya – Shaw, Megan – Sorensen, Charlene 2010 Mind the Gap: Women in STEM Career Breaks. *Journal of Technology Management and Innovation*, 5. (1):140-151.
- Nagy Beáta 2014 Nemek forradalma? Közeledés a nemek helyzetében. *Replika*, 85–86 (2013/4–2014/1):177-191.
- Nagy Beáta – Paksi Veronika 2014 A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zsolt szerk. *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 159-175.
- Nagy Beáta 2009 The Paradox of Employment and Fertility: An Introduction. *Review of Sociology, Hungarian Sociological Association*, 15. (2):47-56.
- Ní Bhrolcháin, Márie 1986a The interpretation and role of work-associated accelerated childbearing in post-war Britain. *European Journal of Population*, 2:135-154.
- Ní Bhrolcháin, Márie 1986b Women's paid work and the timing of births. *European Journal of Population*, 2:43-70.
- OECD 2012 Letöltve 2014.11.11. http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-factbook-2013/total-fertility-rates_factbook-2013-table9-en
- Oppenheimer, Valerie K. 1994 Women's Rising Employment and the Future of the Family in Industrialized Countries. *Population and Development Review*, 20:293-342.
- Paksi Veronika 2014 Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgó vezeték” metaforára. *Replika*, 85–86. (2014/1-2):109-130.

- Paksi Veronika – Szalma Ivett 2009 Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 3:92-115.
- Ridgeway, Cecilia L. – Correll, Shelley J. 2004 Motherhood as a Status Characteristic. *Journal of Social Issues*, 60. (4):683-700.
- Spéder Zsolt – Kapitány Balázs 2007 *Gyermekek: vágyak és tények. Dinamikus termékenység elemzések. Életünk fordulópontjai, Műhelytanulmányok*, 6. NKI, Budapest.
- Spéder Zsolt 2001 Gyermekvállalás megváltozott munkaerő-piaci körülmények között. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György szerk. *Szerepváltozások 2001*. TÁRKI-Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 46-64.
- Szalma Ivett 2010 Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 53. (1):38-67. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2010_1/Demografia_2010_1_Szalma.pdf
- Tammelin, Mia 2009 *Working Time and Family Time. Experiences of the Work and Family Interface among Dual-Earning Couples in Finland*. Jyväskylä Studies In Education, Psychology And Social Research 355. Letöltve 2011.12.11. http://www.uta.fi/laitokset/sostut/tutkimus/labournet/pdf/Tammelin_dissertation.pdf
- Wolfinger, Nicholas H – Mason, Mary Ann – Goulden, Marc 2008 Problems in the Pipeline: Gender, Marriage, and Fertility in the Ivory Tower. *The Journal of Higher Education*, 79:388-405.
- Wolfinger, Nicholas H – Goulden, Marc – Mason, Mary Ann 2010 Alone in the Ivory Tower. *Journal of Family Issues*, 31. (12):1652-1670.
- Xie, Yu – Kimberlee A. Shauman 2003 *Women in Science. Career Processes and Outcomes*. Mass, Cambridge – Harvard University Press, London.

A BALATON KÖZELRŐL ÉS TÁVOLBÓL

Környezet által generált konfliktusok számontartása és megítélése a Dél-Balaton vízgyűjtő területen élők körében aszerint, hogy Balaton parti vagy Belső-Somogyi településeken élnek.²²⁸

A Dél-Balaton vízgyűjtő területén élő lakosság körében 2012-ben, N=500 fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló (valószínűségi) mintán végzett kérdőíves kutatás eredményéről már több publikációban beszámoltunk (Csepeli et al., 2013; 2014 a.; 2014b).

A teljes mintára vonatkozó kutatási beszámoló azonban nem adnak teljes képet. Feltevésünk szerint a vizsgált területen élő lakosság *környezettel kapcsolatos értékeit, attitűdjeit és nézeteit* nagymértékben befolyásolja, hogy *lakóhelyük milyen közel vagy távol van a Balatontól*. A tó kiemelt idegenforgalmi státuszának köszönhetően a partmenti településeken élőket közvetlenül érintik a Balatonnal kapcsolatos gazdasági és társadalmi hatások, míg a parttól távolabbi településeken az idegenforgalom és a fejlesztési pénzek hiányának köszönhetően több szempontból is lassabb a változások üteme. Mindezek miatt a mintát két csoportra bontottuk a partmenti (PM) és a nem partmenti (NPM) településeken élők almintáira.²²⁹

Szocio-kulturális jellemzők

A két almintá között *nincs számottevő (szignifikáns) különbség a válaszadók neme és életkora szerint*.²³⁰ Mindkét településcsoportban magasabb a nők aránya, mint a férfiaké és az átlagos életkor sem tér el jelentősen.²³¹

228 A cikk alapját képező kutatás a TÁMOP keretében készült, *(nem része a fenti gender-kutatási projektnek – a szerk.)*. A projekt címe: *Az emberi tevékenység hatása, valamint az ezekkel összefüggő társadalmi konfliktusok komplex vizsgálata egy sekély vizű tóhoz tartozó érzékeny földrajzi terület, a Balaton víztest és déli vízgyűjtője példáján - TÁMOP-4-2-2A-11/1/KONV-2012-0038*.

229 A két almintá leírását a Jegyzetekben (1) közöljük.

230 Az elemzés során a két almintá statisztikai szempontból releváns, azaz szignifikáns eltéréseire koncentráltunk. A két almintára jellemző megoszlások összehasonlításánál a chí-négyzet próbát, a két almintát jellemző átlagok összehasonlításánál az egyutas variancia-analízist használtuk.

231 Nők aránya: PM almintá 57 százalék, NPM almintá 59 százalék. Életkor átlag 54.44 (PM települések), illetve 51.50 év (NPM települések).

Mindkét almintát jellemzi, hogy *a lakosság túlnyomó többsége „tösgyökeres”, azaz hosszú – (átlagosan) közel ugyanannyi ideje²³² – él a lakóhelyén*.

A *családi állapot* alapján képzett kategóriák arányai *nem térnek el szignifikánsan* a két almintában, mindkét csoportban a házastársával együtt élő házaspárok aránya a legmagasabb²³³ és jelentős az özvegy válaszadók aránya is.²³⁴

A jelenlegi *foglalkozási státusz kategóriák szerinti megoszlások eltérése szintén nem jelentős*, mindkét almintában a jelenleg dolgozók²³⁵ és a nyugdíjasok aránya²³⁶ számottevő.

Az iskolai végzettséget tekintve már azt találtuk, hogy *a partmenti településeken élők szignifikánsan kvalifikáltabbak, mint a másik almintá válaszadói*: míg a PM almintában 24 százalék a diplomások és 34 százalék az érettségizettek aránya, addig a parttól távoli lakóhelyen élők almintában csak 11, illetve 26 százalék volt a megfelelő arány.

A *partmenti településeken élőknek jobban megy*. Bár a válaszadók családjának anyagi helyzetére vonatkozó kérdésre adott válaszok alapján mindkét almintát az automata mosógép és a saját használatú mobiltelefon jellemzi leginkább (80 százalék feletti arányok), az internet-használat lehetőségei már szignifikánsan kedvezőbbek a PM almintában.²³⁷

A *partmenti almintá kedvezőbb egzisztenciális helyzetére* utal, hogy a 250 ezer forintnál jelentősebb pénzintézeti megtakarítással rendelkezők aránya is szignifikánsan magasabb, mint a NPM csoportban.²³⁸

232 Nők aránya: PM almintá 57 százalék, NPM almintá 59 százalék. Életkor átlag 54.44 (PM települések), illetve 51.50 év (NPM települések).

233 PM almintá: 52 százalék, NPM almintá: 58 százalék.

234 PM almintá: 18 százalék, NPM almintá: 15 százalék.

235 PM almintá: 47 százalék, NPM almintá: 53 százalék.

236 PM almintá: 39 százalék, NPM almintá: 33 százalék.

237 Személyi számítógép (PM: 58 százalék, NPM: 49 százalék), szélessávú internet csatlakozás (PM: 58 százalék, NPM: 47 százalék).

238 PM almintá: 21 százalék, NPM almintá: 14 százalék.

Mindkét településcsoportban a válaszadók túlnyomó többsége családi házban él,²³⁹ de a NPM mintához (2 százalék) viszonyítva, a partmenti almintában jelentős (20 százalék) az emeletes soklakásos társasházban élők aránya, ami nyilván a magasabb fokú városiasodást tükrözi.

Elégedettség a lakóhellyel

Nincs különbség a partmenti és nem partmenti településeken élők között aszerint, hogy mennyire elégedettek a településsel, ahol élnek. Az intenzív lokális kötődés jele, hogy az elégedettséget mérő ötfokú skálán mindkét almintában igen magas átlagérték született.²⁴⁰

A lakóhelyi kommunális infrastruktúrával (vízvezeték, közcsontra, közúthálózat, zöldterület) a PM almintában lakossága szignifikánsan elégedettebb, mint a NPM mintában.²⁴¹ A szintén ötfokozatú skálán értékelt környezetvédelmi helyzet megítélése²⁴² nem tér el szignifikánsan, mindkét almintára a semleges minősítés a jellemző.²⁴³

Mindkét településcsoport lakossága leginkább a lakóhely (és annak környezete) esztétikai szépségével, ismertségével és megközelíthetőségével, míg legkevésbé a munkalehetőségekkel és a rezsieljárások mértékével elégedett. Hét esetben azonban szignifikánsan eltér a két almintára jellemző átlagérték. A település megközelíthetősége, ismertsége, az épített környezet szépsége, a szórakozási /kikapcsolódási lehetőségek valamint a munkalehetőségek megítélésében a partmentiek, a rezsieljárásokkal viszont a nem partmentiek elégedettebbek. Ezek az eredmény arra utalnak, hogy a partmentiek előnyösebb egzisztenciális helyzete nagyobb fokú elégedettségben mutatkozik meg.

A partmentieknek nemcsak jobban megy és nemcsak elégedettebbek, hanem optimistábbak is. A tíz évre vetített gazdasági változások megítélésében a PM almintában tagjai szignifikánsan nagyobb mértékben valószínűsítik településükön a természeti értékekre épülő szolgáltatások²⁴⁴ és a kisebb vállal-

kozások fejlődését,²⁴⁵ ugyanakkor a mai jellemzők változatlanásával kevésbé értenek egyet.

A települések környezeti jellemzőivel való elégedettséget, illetve azoknak az elmúlt öt évre vonatkozó változásait egy meglehetősen hosszú lista (27 állítás) alapján mérte a kérdőív. A teljes mintára az elégedettség jellemző, mivel egyetlen szempont – a helyi munkalehetőségek – kivételével nem volt olyan jellemző, amelyet mindkét almintában közepesnél rosszabbnak minősítettek akár a jelenlegi állapot értékelésénél, akár az elmúlt öt év változásainak megítélésénél.

A partmenti települések lakói körében tapasztalt optimizmus ismeretében nem meglepő, hogy ők nemcsak a jelenlegi állapotot értékelték jobbnak, hanem az elmúlt öt évben is nagyobb mértékű javulást érzékelték.

A PM települések lakói a következő területeken érzékelték javulást: a strandolási lehetőségek színvonala, a kerékpározási, illetve szelektív hulladékgyűjtés lehetőségei, környezeti nevelés és oktatás, szűnyogirtás valamint a helyi munkalehetőségek, a szennyvízkezelés minősége. A NPM településeken élők csupán két környezeti jellemzővel elégedettebbek szignifikánsan: a levegő minőségével és a zaj mértékével.²⁴⁶

A PM települések lakói számára a legnagyobb konfliktus-forrás a köztisztaság (42 százalék), az ivóvízellátás (20 százalék) és a Balaton vízminősége (18 százalék). Az NPM települések lakóinak véleménye hasonló, de az említési arányok eltérnek. Mint konfliktusok forrása, szintén a köztisztaság (52 százalék) és a Balaton vízminősége (16 százalék) merült fel legnagyobb arányban, amit az az utak és járdák állapota követett 15 százalékos említési aránnyal).

245 PM almintában: 3.13, NPM almintában: 2.88.

246 Strandolási lehetőségek színvonala: elégedettség (PM: 4.41. NPM: 3.52). változás (PM: 3.81. NPM: 3.38); Kerékpározási lehetőségek elégedettség (PM: 4.07. NPM: 3.67). változás (PM: 3.70. NPM: 3.36); Szelektív hulladékgyűjtés lehetőségei: elégedettség (PM: 4.05. NPM: 3.78). változás (PM: 3.85. NPM: 3.59); Környezeti nevelés. oktatás: elégedettség (PM: 3.64. NPM: 3.87). változás (PM: 3.33. NPM: 3.53); Szűnyogirtás: elégedettség (PM: 3.38. NPM: 2.84). változás (PM: 3.19. NPM: 2.98); Helyi munkalehetőségek: elégedettség (PM: 2.24. NPM: 1.81). változás (PM: 2.17. NPM: 2.02); Szennyvízkezelés minősége: elégedettség (PM: 3.91. NPM: 3.64). Levegő minősége: elégedettség (PM: 4.18. NPM: 4.45); Zaj mértéke: elégedettség: (PM: 3.91. NPM: 4.16).

239 PM almintában: 77 százalék, NPM almintában: 93 százalék.

240 PM almintában: 4.51, NPM almintában: 4.23.

241 PM almintában: 3.97, NPM almintában: 3.79.

242 „Kérjük, az iskolai osztályzatoknak megfelelően értékelje, hogy a környezetvédelem szempontjából mennyire elégedett Ön a településével?”

243 PM almintában: 3.03, NPM almintában: 2.79.

244 PM almintában: 3.40, NPM almintában: 3.03.

Az elégedettségre vonatkozó adatok ismeretében meglepő, hogy a megkérdezettek közül viszonylag sokan foglalkoznak az elköltözéssel, legalábbis gondolatban. Az elköltözési szándék a nem partmentiek körében magasabb, mint a PM almintában, de az eltérés nem szignifikáns.²⁴⁷ Mindkét alminta elköltözést vállaló válaszadói leginkább nem dunántúli területre,²⁴⁸ illetve külföldre költöznének.²⁴⁹

A költözés céljának településtípusa szerint viszont szignifikánsan eltérnek a két almintára jellemző arányok. A NPM költözők leginkább községekbe (29 százalék) és megyeszékhelynél kisebb városba (19 százalék), míg a PM almintá költözői a kisvárosokat (32 százalék) és a fővárost (27 százalék) preferálják leginkább. A költözés célja mindkét alminta esetében egzisztenciális: munka, ami jobb megélhetést biztosít a meglévőhöz képest.

Környezettel kapcsolatos értékek, attitűdök, cselekvések és viselkedések

A két alminta válaszadóinak értékrendjére utal, hogy leginkább családtagjaik egészségének veszélyeztetése miatt vállalnának fel konfliktusokat. Vallási vagy politikai elveik miatt jóval kisebb arányban konfrontálnának. A vallási meggyőződés becsmérlése miatti konfliktus vállalásának hajlandósága azonban szignifikánsan jobban jellemzi a NPM almintá tagjait, mint a partmenti települések lakóit²⁵⁰ – hasonlóan a politikai meggyőződés akár problémákkal járó vállalásához.²⁵¹

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a válaszadók leginkább a családot, legkevésbé a politikát tartják fontosnak az életükben. A két alminta között nem volt különbség a család, a pénz, a barátok, a szabadidő és a munka fontosságának magas értékelésében. A helyi politika és a vallás egyik almintában sem szerepelt a magasán értékelt témák sorában. A partmentiekhez viszonyítva, a nem parti településeken élők az egyébként sem magas presztízzsel bíró politikát, valamint a környezet- és természetvédelmet,²⁵² és a szabadidőt²⁵³ szignifikánsan jobban leértékelték.

247 PM almintá: 23 százalék, NPM almintá: 32 százalék.

248 PM almintá: 49 százalék, NPM almintá: 33 százalék.

249 PM almintá: 29 százalék, NPM almintá: 26 százalék.

250 PM almintá: 2.14, NPM almintá: 2.61.

251 PM almintá: 1.90, NPM almintá: 2.21.

252 PM almintá: 3.82, NPM almintá: 3.41.

253 PM almintá: 4.26, NPM almintá: 4.06.

A közvetlen környezet és a Föld környezeti problémái iránti érdeklődés mindkét alminta válaszadóit a közepesnél jobban, de nem intenzíven jellemzi (3.47-3.71 közötti átlagok). A két alminta között ebben nincs szignifikáns eltérés. Az egyéni felelősség²⁵⁴ és a környezeti problémák megoldásába vetett hit²⁵⁵ azonban szignifikánsan jobban jellemzi a PM almintá tagjait – hasonlóan annak megítélésében, hogy jelenleg mennyit tesznek a válaszadók a környezeti problémák megoldásának érdekében.²⁵⁶

A környezettel kapcsolatos különböző témákkal (ökológiai krízis, természet egyensúlya, a Föld korlátozott erőforrásai, az ember és a természet viszonya, az emberiség szerepe a természet alakításában) kapcsolatosan megfogalmazott kijelentések elfogadása, illetve elutasítása alapján kapott átlagok sorrendje azt igazolja, hogy mindkét almintára jellemző a természet védelme és megóvása, illetve a természet leigázásának elutasítása. (A leginkább támogatott két kijelentés: „A növényeknek és az állatoknak ugyanannyi joguk van a létezéshez, mint az embereknek”. „Ha az ember megbolygatja a természetet, az gyakran katasztrofális következményekkel jár”; a leginkább elutasított két kijelentés: „Az emberek jogában áll szükségleteinek megfelelően megváltoztatni a természeti környezetet”. „Az emberek jogában áll szükségleteinek megfelelően megváltoztatni a természeti környezetet”).

A közvetlen környezet károsítását csökkentő napi tevékenység vagy a tudatos energiatakarékos magatartás alternatívái közül több esetben is azt látjuk, hogy a PM almintá tagjai különböznek a nem partmenti minta tagjaitól.²⁵⁷

Viszonyítva a PM almintá válaszadóihoz (2.44) a szerves hulladékok komposztálása inkább jellemzi az NPM almintá tagjait (2.84) – hasonlóan az általános iskolai/óvodai italoskarton gyűjtő programokban való részvételhez.²⁵⁸

254 PM almintá: 3.48, NPM almintá: 3.06.

255 PM almintá: 3.15, NPM almintá: 2.91.

256 PM almintá: 3.07, NPM almintá: 2.78.

257 „Odafigyelek arra, hogy energiatakarékos háztartási gépet, izzót vásárooljak”. (PM: 4.20, NPM: 3.86); „Kádfürdő helyett inkább tusolok”. (PM: 4.20, NPM: 3.88); „Szelektíven gyűjtöm a háztartásomban keletkező hulladékot.” (PM: 3.88, NPM: 3.41); „Ha fázok, inkább felveszek plusz egy pulóvert, a fűtés feljebb csavarása helyett.” (PM: 4.20, NPM: 4.90); „Inkább utántöltő csomagolást választok a kevesebb hulladék érdekében” (PM: 2.77, NPM: 2.17); „Az azonos funkciót betöltő termékek közül a környezetbarát minősítő védjeggyel, címkével ellátott terméket választom” (PM: 4.12, NPM: 4.36).

258 PM almintá: 3.82, NPM almintá: 3.41.

A környezeti problémák megoldásában való részvételi hajlandóság nem tér el szignifikánsan a két almintában. Amennyiben lehetősége lenne, a PM települések lakosságának 24 százaléka, a NPM települések lakóinak 30 százaléka inkább vagy biztosan résztvevője lenne ilyen típusú tevékenységeknek.

A környezetvédelemre irányuló konkrét cselekvések közül mindkét almintha tagjai elsősorban *olyan konkrét cselekvéseket preferálnak*, amelyek a magán-szférában, a *hétköznapokban realizálhatók*.

A két almintha azonban lényegesen eltérő mértékben ítéli meg a felkínált lehetőségeket, mivel – a NPM almintához viszonyítva – a konkrét környezetvédelemre irányuló cselekvési lehetőségek közül a PM települések lakói szignifikánsan és lényegesen nagyobb arányban említették a szelektív hulladékok gyűjtését,²⁵⁹ az energiatakarékosságot a háztartásban,²⁶⁰ a környezetbarát közlekedést,²⁶¹ a környezeti problémák bejelentését²⁶² és a környezeti problémákkal kapcsolatos véleménynyilvánítást.²⁶³

A partmenti településeken élő jobb anyagi helyzetének ismeretében látszólag ellentmondó eredmény, hogy a nem partmentiekhez képest szignifikánsan nagyobb arányban²⁶⁴ jelölték meg befolyásoló problémaként a nem megfelelő jövedelmet („Nincs elegendő jövedelem ahhoz, hogy környezetvédelemre áldozzak”). Az ellentmondás feloldása a magasabb igényszintben, a magasabb fokú tudatosságban van. Nem véletlen, hogy a *PM almintha válaszadói* szignifikánsan *nagyobb mértékben* vélik azt, hogy a környezeti problémák *befolyásolják az egészségi állapotukat*.²⁶⁵

Mivel az ötfokozatú skálán (1: egyáltalán nem ösztönöz, 5: rendkívül nagy mértékben ösztönöz) kapott átlagok 1.75 és 2.67 közötti értéktartomány között mozognak, ezért mondhatjuk, hogy a lakosságot nem igazán befolyásolja egy termék (vagy szolgáltatás) vásárlásában, ha a terméket előállító

259 PM almintha: 46 százalék, NPM almintha: 28 százalék.

260 PM almintha: 45 százalék, NPM almintha: 33 százalék.

261 PM almintha: 23 százalék, NPM almintha: 8 százalék.

262 PM almintha: 20 százalék, NPM almintha: 9 százalék.

263 PM almintha: 12 százalék, NPM almintha: 4 százalék.

264 PM almintha: 41 százalék, NPM almintha: 26 százalék.

265 PM almintha: 3.15, NPM almintha: 2.91.

vagy a szolgáltatást kínáló vállalat környezettudatos, illetve karitatív támogatást nyújt kulturális, sport vagy oktatási intézmények, illetve alapítványok támogatására. Ugyanakkor egy kivételtől eltekintve – alapítványok támogatása, segélyezés – a PM települések lakóit szignifikánsan nagyobb mértékben befolyásolják a vásárlási döntésben a felsorolt vállalati jellemzők.

A környezetszennyezéssel kapcsolatos hírek, valamint a *természet- és környezetvédelemre vonatkozó ismeretek elsődleges forrása a televízió* (86-93 százalékos említési arány). Számottevő még a nyomtatott (írott sajtó) és elektronikus (Internet, rádió) médiumok említésének aránya (18-39 százalék), de viszonylag magas a személyes kommunikáció megnevezése is (14-17 százalék). Ezzel szemben a szakmai (tudományos ismeretterjesztés, konferenciák, szakkönyvek) megnevezése meglehetősen ritkán fordult elő (3-9 százalék).

A két almintát több esetben is szignifikánsan eltérő említési arányok jellemzik: míg az *önkormányzati tájékoztatást* a falusias karakterű *NPM almintha válaszadói* szignifikánsan *nagyobb arányban* nevezték meg, addig az *elektronikus és nyomtatott sajtó, valamint az Internet* említése a városias *PM almintha* válaszadóit jellemzi nagyobb arányban.

A válaszadók *ritkán beszélgetnek környezetvédelmi témákról*, a beszélgetések gyakorisága lineárisan növekszik a személyes közelség-távolság dimenzióban: minél közelebbi a kapcsolat, annál gyakrabban fordul elő ilyen témájú beszélgetés. A munkatársaktól és más személyektől eltekintve, a PM almintha tagjai minden esetben szignifikánsan gyakrabban beszélgetnek környezetvédelemről – viszonyítva a NPM almintha tagjaihoz.

Egészében véve azt látjuk, hogy a *partmenti településeken élők aktívabbak, tudatosabbak, s mozgósíthatóbbak, ha környezetvédelemről van szó*. Az elméletben nincs különbség a partmentiek és nem partmentiek között, de a gyakorlatban már van.

Az önkormányzatok és környezetvédelmi tevékenységük megítélése

Akár partmenti, akár távolabbi településen él valaki, a helyi önkormányzat demokratikus működésének megítélésében nincs szignifikás eltérés. *A lakosság többsége²⁶⁶ a települési érdekeket képviselő önkormányzati működést tapasztal*. Azt a véleményt,

266 PM almintha: 57 százalék, NPM almintha: 61 százalék.

hogy az önkormányzat működését alapvetően párt-
érdekek²⁶⁷ vagy képviselők egyéni érdekek²⁶⁸ hatá-
rozzák meg – ha nem is elhanyagolható mértékben
– csak egy kisebbség képviseli.

A lakosság számára az önkormányzatok vezetői
és képviselői lényegesen ismertebbek, mint az önkor-
mányzat tervei és programjai. Viszonyítva az NPM
alminta lakóihoz, a PM alminta lakossága szigni-
fikánsan jobban ismeri településének beruházási
tervei,²⁶⁹ míg kevésbé ismertek számukra az önkor-
mányzat képviselői.²⁷⁰

A helyi eseményekről történő önkormányzati
tájékoztatás elsődleges kommunikációs csatornája a
helyi újság, de jelentős még a helyi TV, a szórólapok
és a hirdetések szerepe is. Az internet és a helyi
rádió lehetőségeire még kevés önkormányzat tá-
maszkodik. A kommunikációs lehetőségek százalé-
kos arányai között szignifikáns eltérések vannak: a
„Geseelschaft” jellegű PM településeken a helyi új-
ság,²⁷¹ a helyi TV és az Internetes portál²⁷² lényege-
sen nagyobb arányban alkalmazott kommunikációs
forma, míg a „Gemeinschaft” ideáltípushoz köze-
lebb álló NPM településeken jobban támaszkodnak
a hirdetményekre²⁷³ és szórólapokra.²⁷⁴

A két településcsoport lakosságának jelentős
hányada (10, illetve 12 százalék) tanácstalan volt
annak megítélésében, hogy lakóhelyének önkor-
mányzata milyen gyakran kéri a település fejlesztési
terveinek lakossági értékelését. A szignifikánsan el-
térő válaszarányok azt mutatják, hogy a NPM tele-
püléseken gyakrabban fordul elő helyi fejlesztési
tervek lakossági értékelése.²⁷⁵

A lakosság tapasztalata szerint a településeken
élők véleménye mindkét településcsoportban leginkább
lakossági fórumokon és közmeghallgatásokon, legke-

vésbé közzszemléken és önkormányzati honlapokon
keresztül jut el az önkormányzathoz. A további két
csatorna – lakossági kérdőív és a nyilvános testületi
ülés – említése szintén nem gyakori, a két alminta
közötti egyetlen szignifikáns eltérés arra utal, hogy
a NPM települések lakói többen nevezték meg a
közmeghallgatást, mint a lakossági visszajelzés lehe-
tőségét.²⁷⁶

Felmerült az a kérdés, hogy az önkormányzati
intézkedéseknek vannak-e kedvezményezettjei. A két
alminta tagjai a helyi lakosság és a helyi vállalko-
zók kivételével, több esetben szignifikánsan eltérő
módon vélekedtek erről a kérdéstről. A PM települé-
sek lakói érthető módon inkább vélik azt, hogy az
önkormányzatuk intézkedései a turisták,²⁷⁷ illetve
az üdülőtulajdonosok²⁷⁸ érdekeit szolgálják, míg a
NPM települések a potenciális befektetők érdekei-
nek érvényesülését tartják nagyobb mértékűnek.²⁷⁹

A megkérdezettek képtelenek súlyozni aszerint,
hogy az önkormányzatoknak mire kell, s mire nem
kell költeniük. *Nincs olyan* felsorolt területek közül,
amire *nem lenne fontos* forrásokat fordítani.²⁸⁰ A
két alminta közötti szignifikáns eltérések a két tele-
püléscsoport eltérő infrastrukturális fejlettségét és
szociális helyzetét jelzik: a NPM alminta lakói fon-
tosabbnak tartják az anyagi források csoportosítását
az egészségügyi ellátás,²⁸¹ a közfoglalkoztatás,²⁸² a
szociális-és gyermekjóléti szolgáltatás,²⁸³ az alap-
infrastruktúra²⁸⁴ és az óvodai ellátás/oktatás-nevelés
területeire.²⁸⁵

Az általános elégedettség kiterjed az önkormány-
zatok környezetvédelmi tevékenységének megítélésére
is.²⁸⁶ Elhanyagolható azok aránya, akik említettek

267 PM alminta: 12 százalék, NPM alminta: 9
százalék.

268 PM alminta: 19 százalék, NPM alminta: 21
százalék.

269 PM alminta: 2.11, NPM alminta: 1.84.

270 PM alminta: 2.95, NPM alminta: 3.24.

271 PM alminta: 83 százalék, NPM alminta: 45
százalék.

272 PM alminta: 43 százalék, NPM alminta: 24
százalék.

273 PM alminta: 14 százalék, NPM alminta: 7
százalék.

274 PM alminta: 22 százalék, NPM alminta: 34
százalék.

275 A rendszeresen vagy esetenként válaszok
százalékos aránya (PM: 54 százalék. NPM: 72
százalék).

276 Közmeghallgatás (PM: 23 százalék. NPM:
39 százalék). Lakossági fórum (PM: 38 százalék. NPM:
45 százalék). Nyílt képviselő-testületi ülés (PM: 12
százalék. NPM: 10 százalék). Lakosságnak kiküldött
kérdőív (PM: 12 százalék. NPM: 17 százalék).
Önkormányzat honlapjának fórumai (PM: 7 százalék.
NPM: 4 százalék). Közszemle (PM: 1 százalék. NPM:
0 százalék).

277 PM alminta: 3.86, NPM alminta: 3.49.

278 PM alminta: 3.53, NPM alminta: 3.29.

279 PM alminta: 3.81, NPM alminta: 4.09.

280 Az ötfokozatú skála átlaga mind a 13 esetben a
„fontos” érték (4.00) felett volt).

281 PM alminta: 4.57, NPM alminta: 4.70.

282 PM alminta: 4.41, NPM alminta: 4.65.

283 PM alminta: 4.39, NPM alminta: 4.60.

284 PM alminta: 4.31, NPM alminta: 4.47.

285 PM alminta: 4.31, NPM alminta: 4.49.

286 Az ötfokozatú skála átlagok: PM:3.69,
NPM:3.83.

olyan önkormányzati vagy önkormányzati engedélyhez kötött beruházást, amely rontott a település természeti környezetének állapotán.²⁸⁷

A közvetlen lakóhelyet érintő környezeti problémákért a PM településen élők elsőként a turistákat, majd az üdültulajdonosokat, a helyi lakosságot és vállalkozásokat, illetve az önkormányzatokat tartják felelősnek. A NPM alminta válaszadói leginkább a helyi vállalkozásokat és a helyi lakosságot, az önkormányzatot, illetve a turistákat tartják felelősnek. A turisták a PM esetében tehát az első, a NPM esetében az utolsó helyen szerepelnek, ami azt mutatja, hogy a turisták/üdülők már nem merészkednek a parttól távolabbra.

Mindkét almintára jellemző, hogy *legkevesebb három szervezetnek* (EU, kormány, civil szervezetek) tulajdonítanak felelősséget a lakóhely környezeti problémáiért. A felsorolt nyolc szervezet, illetve csoport közül a lakosság véleménye szerint a helyi lakosság, az önkormányzat és a helyi vállalkozások a legtöbbet, míg az EU, a kormány és a turisták a legkevesebbet tesznek annak érdekében, hogy megoldódjanak a környezeti problémák. A NPM alminta átlagaihoz viszonyítva, a PM alminta lakosai szerint a helyi lakosság és az üdültulajdonosok szignifikánsan többet tesznek a környezeti problémák orvoslásáért.²⁸⁸

Kifejezetten környezetvédelemmel kapcsolatos önkormányzati fejlesztésekről a NPM alminta 20 százalékának, a PM alminta 13 százalékának van tudomása, míg közvetlen lakókörnyezetében működő és környezetszennyező tevékenységet folytató vállalkozásról²⁸⁹ vagy kifejezetten környezetvédelemmel kapcsolatos beruházásról, fejlesztésről gyakorlatilag senki nem tud.²⁹⁰ A közvetlen környezetben előforduló és tudatosan környezetvédő vállalkozásról vagy vállalatról szignifikánsan nagyobb arányban van ismeretük a PM alminta lakóinak.²⁹¹

287 PM alminta: 4 százalék, NPM alminta: 1 százalék.

288 Milyen mértékben felelős? Helyi lakosság (PM:3.96. NPM:3.74). Üdültulajdonosok (PM:3.97. NPM:3.42). Civil szervezetek (PM:3.36. NPM:2.88). Turisták (PM:4.00. NPM:3.58). Európai Unió (PM:2.33. NPM:2.90). Milyen mértékben tesz ellene? – Helyi lakosság (PM:3.60. NPM:3.44). Üdültulajdonosok (PM:3.23. NPM:2.86).

289 PM alminta: 1.2 százalék, NPM alminta: 0.6 százalék.

290 PM alminta: 0.8 százalék, NPM alminta: 1.7 százalék.

291 PM alminta: 5.7 százalék, NPM alminta: 1.7 százalék.

A PM alminta tagjai szignifikánsan nagyobb arányban tulajdonítanak különböző szponzori, adományozó és környezetvédelemmel kapcsolatos tevékenységet a helyi vállalkozásoknak – viszonyítva a NPM almintában tapasztalt válaszarányokhoz.²⁹²

Eredményeink szerint a lakosság csupán *elenyésző számban tapasztalt lakóhelyén környezetvédelmi problémák miatt kirobban konfliktust* (az ötfokozatú skála átlaga minden esetben 2.00 alatti érték). Az alacsony átlagos érték azonban szignifikáns eltérést takar: a PM alminta válaszadói szignifikánsan gyakrabban tapasztaltak környezet által generált konfliktust. A konfliktus-narratívák szerint a helyi lakosság az mely szembe kerül a turistákkal, az üdültulajdonosokkal és a vállalkozásokkal. Találtunk egy másik konfliktus narratívát is, mely szerint a turisták valamint a különböző érdekeltségű vállalkozók ütköznek egymással.

Középpontban a Balaton

A válaszadók érthető módon a Balatonra nemcsak mint páratlan természeti értékre, hanem mint megélhetésük forrására is tekintenek. A Balaton különleges értéke abban van, hogy alkalmas terep lehet a turizmus, az üdülés, a szabadidő eltöltés számára, ami a Balaton mellett élőknek munkát, jövedelmet biztosít. A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy *a partmenti településeken élők sokkal inkább képesek a Balaton adta megélhetési lehetőségeket kihasználni* szemben a parttól távolabbi településeken élőkkel, akik ezekből a lehetőségekből kimaradnak.

Ezt a megállapítást erősíti az eredmény, mely szerint a parttól távolabb élőkhez képest a partmenti válaszadók jóval inkább egyetértenek a következő két kijelentéssel: „*A turizmusnak kellene lennie a település fő húzóerejének*” (PM: 4.38, NPM: 3.40) – és a tó meghatározó szerepének – „*A Balaton biztosítja a települesem megélhetését és vonzerejét*” (PM: 4.21, NPM: 2.68).

Ha nem is ekkora a különbség, de abban is eltér a két alminta, hogy milyen mértékben jelent előnyt a Balaton a település számára, ahol a válaszadó él.

292 Szponzoráció (PM: 39.2százalék. NPM: 20.0 százalék). Környezetvédelem. környezettudatos magatartás (PM: 30.6 százalék. NPM: 21.1 százalék). Jótékonykodási munka (PM: 25.7 százalék. NPM: 16.6 százalék). Pénzbeni vagy tárgyi adományok, illetve vállalati eszközök (PM: 19.2 százalék. NPM: 12.2 százalék).

A Balatontól távolabb élők irigykedve, frusztráltan néznek a Balatonhoz közelebb élőkre.²⁹³

A két alminta tagjai között általános a Balatora nézve negatív nézetek elutasítása: a Balaton part teljesen „fizetössé vált”, s így a helyi lakosok egyáltalán nem élvezik a tó közelségéből fakadó előnyöket;²⁹⁴ főidényben szinte élehetetlenek a Balaton-parti települések (túlszűfoltosság, zaj, hulladék, árszínvonal stb.).²⁹⁵

A PM alminta tagjai nagyobb mértékben vélik azt, hogy az éghajlatváltozás befolyásolja a Balaton vízállását²⁹⁶ és szignifikánsan kisebb mértékben tartják felelősnek az emberi tényezőket a Balaton vízállásának alakításában.²⁹⁷

A Balatont érintő környezeti problémákért a PM településeken élők a Balaton partjának beépítése és a partvédelem esetében az emberi tényezőket tartják felelősnek. Az alacsony vízállás, az algásodás, az éghajlatváltozás eseteiben viszont az embertől független, természeti tényezők szerepét emelik ki.

A partmenti és parttól távolabbi alminták közötti tendencia következetesen érvényesül, azonban figyelembe kell venni, hogy a NPM településeken élők is inkább az emberi tényezőknek tulajdonítják a talajpusztulást, eróziót,²⁹⁸ az idegen fajok előretörését²⁹⁹ (PM:2.91, NPM:2.39), a halállomány³⁰⁰ valamint a part beépítését, a partvédelem problémáit.³⁰¹

A Balaton térségének környezeti szennyezéséért a PM településen élők elsőként a turistákat, majd a helyi vállalkozásokat, az üdülőtulajdonosokat és a helyi lakosságot okolják. A NPM alminta esetében a *hibáztatási sorrend* a következő: helyi vállalkozások, a helyi lakosság, a turisták, üdülőtulajdonosok. Mindkét almintára jellemző, hogy legkevésbé három szervezetet (EU, kormány, civil szervezetek) tartanak felelősnek a Balaton térségének környezeti szennyezéséért. Az átlagérték csupán egy esetben tér el szignifikánsan: a PM települések lakó kisebb mértékben okolják az Európai Uniót, mint a NPM alminta válaszadói.

A felsorolt nyolc szervezet, illetve csoport közül a lakosság véleménye szerint a helyi lakosság,

az önkormányzat és a helyi vállalkozások a teszik a legtöbbet annak érdekében, hogy megoldódjanak a környezeti bajok. A megkérdezettek szerint az EU, a kormány és a turisták a legkevesebbet tesznek annak érdekében, hogy megoldódjanak a környezeti problémák. A NPM alminta átlagaihoz viszonyítva, a PM alminta lakosai szerint az üdülőtulajdonosok szignifikánsan többet tesznek a Balaton térségének környezeti szennyezésének megszüntetése érdekében.³⁰²

A Balaton környéki fesztiválok a lehetséges környezeti következményei sorában mindkét almintában a *szemetelést és a zajterhelést* tartják a válaszadók *veszélyesnek*, s a talaj- és vízszennyezést tartják a legkevésbé súlyos környezeti ártalomforrásnak. Az ötfokozatú skála átlagai alapján a partmenti települések lakó inkább tartanak a szemetelés veszélyeitől, mint a parttól távolabb élő, akik a szemetelésben nem látnak akkora veszélyt (PM: 3.66, NPM: 3.37).

Összefoglalás

Kutatásunk bebizonyította, hogy a Dél-Balaton vízgűjtő területen élő népesség *Balaton-optikája messzemenően különbözik attól függően*, hogy a település, ahol a válaszadó él, *a Balaton partján helyezkedik el vagy attól távolabb*. A távolság földrajzi értelemben nem nagy, de mint a válaszokból kitetszik, szociálpszichológiai és szociológiai értelemben nem lebecsülhető. Másképpen szerkesztik meg a Balatont mint valóságot a partközeli és a parttól távolabb élők.

A *partközeli élők* a Balatont gazdasági és társadalmi összefüggésekben látják, melyeknek *ők maguk is részesei*. A Balaton védelme szemükben elválaszthatatlan a Balaton gazdasági szerepétől, melynek alakulásában és alakításában érdekeltek. A *Balatontól távolabb élők* számára a Balaton valósága *természeti jellegű*, melynek alakításáért nem érzene se kompetenciát, se felelősséget.

Két lakossági csoport eltérő látásmódját nemcsak a földrajzi közelség és távolság, hanem a partmenti és a nem partmenti települések eltérő urbanizáltsági szintje, kommunikációs és közlekedési infrastruktúrája is meghatározza. Ez az eltérés

293 „A Balaton előnyeit csak a part menti települések élvezik.” PM: 3.42, NPM: 3.70.

294 PM alminta: 2.67, NPM alminta: 2.81.

295 PM alminta: 2.65, NPM alminta: 2.53.

296 PM alminta: 4.33, NPM alminta: 4.10.

297 PM alminta: 3.32, NPM alminta: 3.60.

298 PM alminta: 2.29, NPM alminta: 2.46.

299 PM alminta: 2.91, NPM alminta: 2.39.

300 PM alminta: 2.79, NPM alminta: 2.31.

301 PM alminta: 1.95, NPM alminta: 1.95.

302 Milyen mértékben felelős? – Civil szervezetek (PM:3.23. NPM:2.93). Európai Unió (PM:2.33. NPM:2.82). Milyen mértékben tesz ellene? – Üdülőtulajdonosok (PM:3.20. NPM:2.98).

kihat a személyes kapcsolatokra, a helyi társadalmi lét formáinak alakulására is. A *partmenti települések* társadalmi együttélési módja inkább a „*Gesellschaft*” mintáknak felel meg, szemben a *nem partmenti* településekkel, ahol az élet inkább a „*Gemeinschaft*” törvényei szerint zajlik.

A vízgyűjtő területén valójában *két külön társadalom él*. A partmenti társadalom magasabb státuszú, iskolázottabb, nagyobb jövedelemmel rendelkezik, mint a parttól távolabb élők közössége, akikre az alacsony társadalmi státusz, a középiskolainál alacsonyabb iskolai végzettség és az ínségesebb jövedelem jellemző.

Az urbanizációs és rétegződési különbségek együttese jellegzetes tudati és viselkedési különbségeket eredményeznek a két társadalom tagjai között. A partmenti társadalom tagjai optimistábbak, aktívabbak, a környezettel kapcsolatos elvárásai magasabbak, konfliktus-küszöbük alacsonyabb, mint azt a nem partmenti társadalomban élők körében tapasztaltuk.

A jövő feladata, hogy *a két társadalom közötti különbségek csökkenjenek*, s a Balatontól való földrajzi távolságtól függetlenül a vízgyűjtő terület egészen kialakuljon egy egységes Balatonért viselt *környezet-tudatos felelősség és gyakorlat*.

Jegyzetek

(1) A partmenti települések alminta (N=245) települései (zárójelben az elemszámokat közöljük): Balatonföldvár (15), Balatonkeresztúr (20), Balatonmárfürdő (10), Fonyód (30), Siófok (60), Balatonszárszó (25), Balatonboglár (35), Balatonlelle (30), Szántód (20).

A nem partmenti települések alminta (N=175) települései (zárójelben az elemszámokat közöljük): Kereki (15), Karád (30), Szőlősgyörök (10), Balatonszabadi (10), Kötcsé (10), Marcali (40), Somogyvár (15), Balonendréd (10), Siójut (10), Lengyeltóti (25).

Absztrakt

A TÁMOP-4-2-2A-11/1/KONV-2012-0038 projekt keretén belül 2012-ben kérdőíves kutatást végeztünk a Dél-Balaton vízgyűjtő területén élő lakosság körében 2012-ben, N=500 fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán. Hipotézisünk sze-

rint a vizsgált területen élő lakosság környezettel kapcsolatos értékeit, attitűdjeit és nézeteit nagymértékben befolyásolja, hogy lakóhelyük távolsága a Balatontól. Eredményeink szerint a partközelségben élők és a parttól távolabb élők eltérően szerkesztik meg a Balatont mint valóságot. Az urbanizációs és rétegződési különbségek együttese jellegzetes tudati és viselkedési különbségeket eredményeznek a két társadalom tagjai között. A partközelségben élők a Balatont gazdasági és társadalmi összefüggésekben látják, melyeknek ők maguk is részesei. A Balatontól távolabb élők számára a Balaton valósága természeti jellegű, melynek alakításáért nem érznek se kompetenciát, se felelősséget.

The Lake of Balaton: from near and afar.

Abstract

As part of the project TÁMOP-4-2-2A-11/1/KONV-2012-0038 in 2012 we conducted a survey among the population of catchment area of South Lake of Balaton, on a sample of N = 500, which is representative of the adult population. According to our hypothesis highly influenced the values, attitudes and views of population by the place of residence from the Lake of Balaton. The results show that edited differently the Lake of Balaton as the reality people who living near the coast and those living further away from the coast. The mental and behavioral differences between members of the two societies are consequences of different urbanization and stratification characteristics. The people living close to shore of Lake perceived the Balaton economic and social contexts, they themselves are part of it. Those living further away from the Balaton, do not feel responsible for forming of the Lake, neither competence nor responsibility.

Hivatkozások

Csepeli György – Molnár Gábor – Prazsák Gergő
2013 A környezet által generált konfliktusok.

Szellem és Tudomány, 2:86-94.

Csepeli György – Molnár Gábor – Prazsák Gergő
2014 Szerelmünk, Balaton. *Liget*, 9.

Csepeli György – Molnár Gábor – Prazsák Gergő
2014 Természet és társadalom. (A Dél-Balatonon vízgyűjtő területen élő lakosság reprezentációi a természet és az ember viszonyáról). *Szellem és Tudomány*, 1:6-20.

A RAYGAMOK ÉS A TI! MAGYAROK, FEKETESZEMMEL ÖSSZEHASONLÍTÁSA

„Egy adott kultúra tagja csak akkor érezhet hátlát és *tiszteletet* más kultúrák iránt, ha *meggyőződésévé* válik, hogy saját kultúrája számtalan módon *különbözik* másokétól – még akkor is, ha ennek a különbségnek a lényegét *nem látja át*, vagy még legjobb szándéka ellenére is csak tökéletlen ismereteket szerez róla” (Lévi-Strauss 1999:73).

E sorok, melyek Claude Lévi-Strauss (eredetileg 1952-ben) publikált *„Faj és történelem”* című esszéjében láttak napvilágot és melyet az UNESCO megbízásából készített, teljes mértékben tükrözik azokat az eszméket, melyeket az antropológusok ma már szerencsére, többé-kevésbé magukénak vallanak.

Írásában olyan, a mai napig aktuális kérdéseket boncolgat, mint a kultúrák sokfélesége, az egyenlőtlen fejlődés vagy az etnocentrikus szemléletmód, melyek mind egy idegen kultúra megismerési kísérletek színterévé áthághatatlan akadályokat állítanak a kutatók elé. Ám e törekvések, melyeket Lévi-Strauss megfogalmaz, még egy olyan diszciplinánál sem voltak mindig maguktól értetődők, mint az antropológia.

A kutatók maguk is sokszor abba a hibába estek, hogy míg más kultúrákat ismertek és tártak fel munkáikban, ezt alapvetően az etnocentrizmus égísze alatt tették. S bár tény, hogy az antropológia mint tudományág megszületésekor valóban az amerikai vagy európai szemmel nézve elmaradottabbnak tűnő (az emberekből ösztönösen lenézést és szájalmat kiváltó) kultúrákkal foglalkoztak – ez önmagában nem ad felmentést e vád alól.

Tehát azzal a felfogási móddal dolgoztak a szakemberek – főleg a módszertan területén –, mely legjobban a „majd mi megmondjuk, mi a jó nektek” kifejezéssel szemléltethető, illetve, hogy bármilyen törzsről is volt szó, a „primitív” mint jelző mindig végigkísérte munkásságukat, főleg a 20. század előtt. Ezt az etnocentrikus probléma-megközelítést a 60-as évek végén az amerikai antropológus, Sol Tax próbálta feloldani. Számára már a kutatók közösségei tagjai egyenrangúak voltak vele, mi több, kollégáknak szólította őket.

E példán jól látható tehát, hogy még maguknak a kutatóknak is nehezükre esett az idegen kultúrák jogosultságának és egyenrangúságának elfogadása. Ennek tudatában viszont már empátiát kell mu-

tatnunk olyan az emberek iránt, akik az ismeretlen kultúrák hallatán menedékbe húzódnak, és fintorral szemlélik az „idegent”.

Ugyanakkor e magatartások feloldásában nyújt nekünk segítséget önmagunk megismerése. Minél jobban megtanuljuk saját magunkat más szemével nézve elfogadni, annál könnyebb lesz az „én” és a „másik” közti különbségeket feloldani.

Hasonlóképpen kellene viselkednünk, mint a csecsemő a tükör előtt. Az elején saját tükörképében egy idegent vél felfedezni, ám az idő múlásával megtanulja értelmezni a látottakat. Vele szemben *nem egy idegen* van, hanem saját maga, egy másik perspektívából.

Tehát mint azt már látjuk, az idegen kultúrák megismeréséhez és főleg elfogadásához, az önmagunkról alkotott kép újragondolása elengedhetetlen. Eme célból szeretnék két művet említeni, melyek bár eltérő módon közelítik meg a témakört, mégis mindkettő arra a kérdésre próbál választ adni, hogy milyenek vagyunk mi magyarok.

Az első munka, mely dolgozatom alapját képezi, Todd G. Williams *Ti! Magyarok, feketeszemmel* címen jelent meg. E könyvben a szerző tulajdonképpen, narratív módon mikrotörténetekbe ágyazott szocioportrét készít rólunk. Mondhatnánk úgy is, hogy egy *szociálanropológus* bőrébe bújva közelíti meg a Kárpát-medencében élő törzsünket. Mi indokolja ez állítást? Ehhez tisztában kell lennünk először is egy szociálanropológus munkásságának mivoltával. Ők azok a kutatók, akik számúzik magukat hosszabb-rövidebb időre egy számukra teljesen idegen világba. Itt meg kell birkóznuk mindazzal a nehézséggel, mely egy másik kultúrába való beilleszkedéssel jár. El kell hártaniuk útjukból a nyelvi akadályokat. Meg kell érteniük, illetve értetniük magukat a társadalom többi tagjával. Alkalmazkodniuk kell mindazon szokásokhoz és elvárásokhoz, melyek az adott kultúrához való megfeleléshez nélkülözhetetlenek. El kell sajátítaniuk azokat a rítusokat, társadalmi normákat, gazdasági, vallási és tulajdoni viszonyokat, melyek jellemző az adott embercsoportra.

Ennek tudatában tehát már állíthatjuk, hogy Todd G. Williams munkásságában az antropológus adatgyűjtés egyik speciális módját választotta. Ez esetünkben nem más, mint az ún. *résztevő megfi-*

gyelés, mely etnográfiai módszer úttörője a lengyel tudós, Bronislaw Malinowski volt. Terepmunkája során, melyet a Trobriand-szigeteken végzett, ő maga is belemerült a sziget őslakóinak mindennapi életébe. Megpróbálta megérteni helyi nyelvüket, és részt venni a közösség mindennapi munkájában. Állítása szerint így a kutató az idő múlásával nemcsak befogadást nyer a közösségbe, hanem meg is fogja érteni annak mozgatórugóit.

E módszer, melyet fő művének, az *Argonauts of the Western Pacific* (1922) című könyvének nyitó fejezetében részletesen taglal, nemcsak az egzotikus, hanem a nyugati társadalmak megismerésére is alkalmazható. A résztvevő megfigyelés módszerénél a megfigyelő személyes tapasztalatai játsszák a központi szerepet, melyek T. G. Williams munkájában nagyon jól megfigyelhetőek, hiszen a szerző maga is részt vett a magyar kultúra mindennapjaiban. Velünk együtt élt és megfigyeléseit, a részletekre különösen nagy hangsúlyt fektetve lejegyezte, akárcsak a kutatók egy etnográfiai kutatási folyamat során.

Így tehát munkássága szöges ellentétben áll azokkal a módszerekkel, melyek során a kutatók a szobájukat el nem hagyva, voltaképpen más utazók beszámolóira támaszkodva hozzák meg „ítéleteiket” más kultúrák fölött. S bár ez az irányzat a 20. század végével lecsengett, mégis kiérdemelte saját elnevezését, mely a „karosszék-etnológia” korszakaként vonult be a köztudatba.

Hasonlóképpen, mint az antropológia a 19. századtól, T. G. Williams sem az egyetemes igazságokra próbál könyvében rávilágítani – mint régen az antropológusok és etnográfusok –, hanem inkább egy adott életmódot próbál minél pontosabban leírni és azt a maga teljességében ábrázolni. Így gyakran kitér az élet néha legkisebb mozzanatára is, mely első olvasatkor semmilyen jelentőséggel sem bír.

Ha azonban eme törekvéseket a realista etnográfia műfaji szemüvegén keresztül nézzük, akkor talán érthetőbbé válnak számunkra a szerző indítékai. Vegyük először sorra, hogy melyek ezek a jellemzők, hogy lássuk, állításom valóban rendhagyó e.

Maga az etnográfiai realizmus fogalmát Marcus és Cushman vezette be. Mivel a szociál- és kulturális antropológiai, etnográfiai szövegeket a műfaji szabályok laza összessége jellemezte, így ez irányzat a 19. századi realista regény analógiájára kapta nevét. A realizmus ez esetben egy világ, illetve egy életmód valóságának egészét szándékozik bemutatni, mint pl. a magyarokét. A realista etnográfia egyik fő törekvése, hogy az egészet mutassa be, olyan részeken keresztül, amelyekben a társadalmi és kulturális tel-

jesség mutatkozik meg. A realista írásmód további jellemzője a részletek aprólékos leírása, valamint annak gyakran fölösleges demonstrálása, hogy az illető tényleg ott járt és részt vett az ott élők mindennapjaiban.

Ugyanakkor itt meg kell említeni ama nagy hiányosságot, mely véleményem szerint az egész írását végigkíséri. Már első ránézésre is feltűnik az olvasónak, hogy könyve túlságosan a strukturalista eszme befolyásoltsága alatt született. A könyv túlságosan statikus. Bár a szerző kitér a társadalmi interakciók különböző szintereire, az összefüggéseket nem vizsgálja meg.

S mint azt már Richard van Dülmen is megírta (igaz, eltérő kontextusban) *A makro- és mikrotörténet vitája* című cikkében, az „életvilág” nem darabolható fel külön részegységekre. Minden mozzanat együtt alkotja azt a közeget, amelyben a hétköznapi ember megnyilvánul.

S mivel tudjuk, hogy az életben minden mindennel összefügg, egymáshoz kapcsolódik és reakcióba lép, így ez a hiányosság számomra nehezen megbocsátható. Hisz egy adott társadalmat – megítélem szerint – csak holisztikusan szabad ábrázolni. Egy ilyen jellegű műnek, ahol egy másik kultúrára próbálunk reflektálni, a kultúra elemeinek megfelelő összefüggésbe helyezése, illetve a köztük lévő kapcsolatok feltárása elengedhetetlen.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy mily módon közelíti meg a dolgozatom alapját szolgáló másik mű a magyarok kérdéskörét. Ezen esetben egy politikai antropológiai esettanulmányról van szó melyet A. Gergely András *A raygam-ok neotribalizmusa* címen publikált.

Ezen írása, melynek címe a „magyar” szó betűinek fordított sorrendjéből jön létre, a magyar népet nem kis iróniával egy törzshöz hasonlítja, és ennek megfelelően közelíti meg antropológus szemmel.

A munka alapötlete mindazok számára ismerős lehet, akik már korábban megismerkedtek Horace Miner az 1950-es években íródott etnográfiai cikkével, mely *Az iakirema törzs testi rítusai* címet viseli. S bár a motiváció eltérő a két cikk kapcsán, mégis sok hasonlóság fedezhető fel.

Míg Miner így indokolja írásának létjogosultságát: „iakiremak mágiikus hiedelmei és gyakorlatai annyira szokatlan elemeket tartalmaznak, hogy érdeemes részletesen írni életmódjukról, mely az emberi viselkedés lehetséges szélsőségeinek egy példája”, addig a raygamok esetében az indoklás következőképpen hangzik: „a hazai antropológiai kutatások még viszonylag kis mértékben dolgozták föl a néprajzi-folk-

lorisztikai jelenségeknek azt a körét, amely a történések vagy szociológusok szemhatárán kívül esett... – e 'kimaradt' tudásterület azonban éppen a kelet-európai példázatok és hasonlóságok okán különösen izgalmas lehet”.

Mindkét esetben jól látható, hogy a szerzők saját környezetük fölé helyezkedve, mint kívülállók figyelik és írják le az általuk látott jelenségeket és próbálnak azokra reflektálni.

Hasonlóság az imént említett raygam-cikk és T. G. Williams írásánál abban rejlik, hogy megpróbálnak az adott társadalom elemzésénél olyan főbb központi kérdésekre kitérni, melyek alapján meghatározzák egy közösség életét és társadalmi, valamint kulturális felépítését. Ilyenek többek között a geográfiai elhelyezkedés ismertetése, a gazdaság, a vallás és a politikai berendezkedés taglalása. Ezek ugyanakkor a *Ti! Magyarok, feketeszemmel*-ben nem jelennek meg, csakis burkoltan, egyes motívumokat kiragadva, melyekre a szerző a helyi közösséggel való interakciója során fényt tudott deríteni. Ugyanakkor eme jelenségek, hasonlóan T. G. Williams írásához, az egyszerű hétköznapi eseményeket, létesítményeket is görcső alá veszik, és azon keresztül próbálnak valamiféle konklúziót felhozni.

A teljesség igénye nélkül, vegyünk tehát összehasonlításunk tárgyaként egy olyan példát, melynek mozzanatai mindkét műben megtalálhatóak, s melyek metszéspontján keresztül, jól láthatóvá válnak a különbségek.

Itt tehát megemlíteném azt a törzsi rítust kísérő himnikus dalt, mely mind a raygamok törzsénél, mint pedig a magyarok népcsoportjánál megtalálható. Ez a dal nem csak az ünnepi rituálék, események fontos és kihagyhatatlan velejárója, hanem egyben valamiféle sámánista törzsi rítusban használt napbúcsúztatóhoz és napköszöntőhöz hasonlítható. Sok törzsi tagnál ez a dal oly szorosan összefonódott az életével, hogy már a vallási szertartások sem maradnak megkímélve tőle. Úgy látszik a raygamok törzsénél e szokás gyakorisága arányban áll (legalábbis hiedelmük szerint) a hazájuk szeretetével. Így tehát minél többet éneklük, hallják, annál jobban kinyilatkoztatják törzsi hovatartozásukat.

Ezzel kapcsolatban mindkét írásban megtalálható ama törekvés, hogy közelebb hozzák az olvasóhoz e szertartási dal jellegét. Míg T. G. Williams egy ilyen szertartáson való személyes részvétel után, lényegében a dal szomorú jellegéről és előadói bánatos komorságáról ír, addig a raygamok esetében inkább a dal belső jelentése kerül előtérbe és annak a bemutatása, hogy a dal milyen attitűdöket hordoz magában.

Eltérés főleg ott figyelhető meg, hogy míg T. G. Williams főleg a boldog ünneplés és a szomorú dal közötti ellentmondást veti össze, addig a raygamok esetében ezt az ellentétet Boglár Lajos nappali és éjszakai kultúrák másságával, eltéréseivel magyarázza.

Így tehát összességében elmondható, hogy a két mű alapjaiban tér el egymástól, más eszközkészletet vonultat föl egy nép bemutatásának a kísérleténél. Míg a regényszerű elbeszélésnél inkább a mikrostruktúrák bemutatásával próbálja a szerző jellemezni a magyarokat, addig a raygamok esetében inkább azon összefüggések kerülnek felszínre, melyek a makrostruktúra síkján helyezkednek el.

Ugyanakkor a *Ti! Magyarok feketeszemmel* fő hibája, hogy bár a magyarokról ír, alapvetően mégsem mond róluk semmit. Hasonló analógia ez, mintha az ember egy átlátszó fóliára rajzolna. Első ránézésre nem látunk mást, mint halvány vonalakat, ám ha egy lapot helyezünk mögé, a kép hirtelen láthatóvá válik. Szükséges a kontraszt, a „mihez képest” bemutatása, mely nélkül a rajz önmagában láthatatlan maradna. Kell egy viszonyítási alap, mely nélkül ez nem megy.

Hiába ír tehát a magyarokról, ha őket nem helyezi egy idegen, vagy a megszokottól eltérő kontextusba, mondanivalója vagy el sem hangzik, vagy elvész és nem éri el közönségét.

Ezt a „kép-háttér” kontrasztot a raygamok esetében sikerült megvalósítani, mivel a magyarokat kiemeli eredeti környezetükből egy egyszerű szójáték segítségével, és ez által rögtön megfigyelhetővé, leírhatóvá és különlegessé teszi számunkra ezt az idegen, mégis oly ismerős törzset.

S bár mindkét szerző motivációja, hogy bemutassa a magyarokat, és ezzel hozzájáruljon a „más” kultúrák és szokások elfogadásához, azonos és értékelendő, T. G. Williams-nek véleményem szerint ez kevésbé sikerült. Természetesen ez akkor igaz csak, ha hajlandóak vagyunk szemet hunyni ama hibás gondolatmenet felett, mely során a körtét hasonlítjuk az almához, vagy fordítva.

Felhasznált irodalom

- A. Gergely András 2011 A raygam-ok neotribalizmusa. /Politikai antropológiai esettanulmány/. *Kultúra és Közösség*, 1:49-57. http://www.kulturaeskozseg.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=56&Itemid=62

- A.Gergely András összeáll. 2002–2003 *Kulturális antropológia. Tantárgyi forrásanyag az Ember-, erkölcs- és vallásismeret tantárgyhoz*. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak – Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01600/01668>
- A.Gergely András 2000 *Létmódok és kimódolt létek /politikai antropológiai tanulmányok/*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02032>
- A.Gergely András 2009 Egy Másik. A kiállítás arculatairól. *Antroport* (2) 1:1-6. http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=146
- A Másik. Útmutató a kiállításhoz*. 2008 Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- A Másik. Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008. szept. 26. – 2009. ápr. 6.
- Gyáni Gábor 1992 *A makro- és mikrotörténet vitája*. BUKSZ, tél, 492-495.
- Lévi-Strauss, Claude 1952 *Race et histoire*. UNESCO, Genève (magyarul *Faj és történelem*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999).
- Míner, Horace 1995 Az iakirema törzs testi rítusai. *Magyar Lettre International*, 18. (ősz), 6-7. <http://www.c3.hu/scripta/>
- Williams, Todd G. 2004 *Ti! Magyarok, feketeszemmel, avagy százegynéhány bolondság és okosság a magyarokról és furcsa szokásaikról*. Trottle Books, Budapest.

SZERZŐINK

Csepeli György (1946, Budapest), egyetemi tanár, ELTE Társadalomtudományi Kar, Miskolci Egyetem. Kutatási területe a csoportközi viszonyok, konfliktusok, nagy adattömeg kezelése.

Geszler Nikolett (1988, Budapest) a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola hallgatója. Elsősorban férfikutatásokkal foglalkozik, azon belül menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlyával. Korábbi munkáiban CSR témában kutatott, és gazdasági vezetők jövedelméről és társadalmi befolyásáról írt. Jelenleg a Nagy Beáta által vezetett *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában* elnevezésű OTKA-kutatásban vesz részt.

Paul Gradvohl (lásd weboldalát) PhD, Université Nancy 2, habilitált egyetemi docens, történész, politológus, a CERCLE (Centre de recherche sur les cultures et littératures européennes, France – Europe centrale – Europe orientale) oktatója, szlavista, a kelet-európai civilizációk kutatója, magyar kutatások ösztönzője és témavezetője, <http://cercle.univ-lorraine.fr/content/cercle-membre-p-gradvohl> - Paul.Gradvohl@univ-nancy2.fr

Grunzó Zsófia (1989, Kolozsvár), alapszakos diplomáját a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Filozófia szakán szerezte. 2012 óta Budapesten él, ahol korábban Kulturális antropológiát hallgatott, jelenleg pedig Interkulturális pszichológia és pedagógia mesterszakos hallgató az ELTÉ-n. Érdeklődési körébe tartozik a nemzetközi migráció, a muzulmán háttérrel rendelkező migránsok, az interkulturális viszonyok, valamint minden, ami a mozgáshoz, a szocializációhoz és az identitáshoz kapcsolódik.

Kapitány Ágnes (1953, Szentgotthárd) szociológus, egyetemi oktató (ELTE kulturális antropológia szak), az Iparművészeti Egyetem tanára, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének tudományos tanácsadója. Tanulmányai, könyvei a szimbólumkutatás, a nemzeti jelképek, a tárgyak és épületek arculatának változásairól, a politikai pártjelképek, a mentális örökség kutatási tapasztalatainak bemutatásáról szólnak.

Kapitány Gábor (1948, Budapest) szociológus, egyetemi oktató (ELTE kulturális antropológia szak), az Iparművészeti Egyetem tanára, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének tudományos tanácsadója. Tanulmányai, könyvei a szimbólumkutatás, a nemzeti jelképek, a tárgyak és épületek arculatának változásairól, a politikai pártjelképek, a mentális örökség kutatási tapasztalatainak bemutatásáról szólnak.

Murányi István (1959, Ózd) a Debreceni Egyetem docense, a Magyar Szociológiai Társaság Ifjúságszociológiai Szakosztályának elnöke. Kutatási területe: ifjúságszociológia, politikai szocializáció, csoportközi előítéletek, nemzeti identitás.

Oborni Katalin (1977, Balassagyarmat) 2009-ben végzett a Közép-európai Egyetem (CEU) Gender Studies szakán. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola hallgatója. Kutatásában a munkahelyi szervezetek kultúrájával foglalkozik, ezen belül fő kérdése a középvezető nők helyzete, karrierútja.

Nagy Beáta (1964, Balassagyarmat) közgazdász-szociológus, egyetemi docens, kandidátus (1996), a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója, korábban oktatási dékánhelyettes, gender-szakértő, elit-kutató, számos európai és hazai kutatás vezetője. Fő kutatási területe a munkaerőpiac és a társadalmi nemek kérdése.

Paksi Veronika (1974, Budapest) szociológus, 2007 óta tudományos segédmunkatárs az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében. 2009 óta a Magyar Szociológiai Társaság titkára, a Kultúra és Közösség szerkesztője. 2010 óta PhD-hallgató a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában. Kutatási területe: nők a tudományban, magánélet és munka összeegyeztetése, gyermekvállalás. PhD-dolgozatának témája a fiatal női kutatók munka/tanulás és családi életének összeegyeztetése, a doktori tanulmányok és gyermekvállalás időzítése.

Sebők Csilla (1976, Kalocsa) a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola PhD hallgatója, a KSH vezető tanácsosa. Fő kutatási területe az időfelhasználás társadalmi különbségeinek a vizsgálata és az időmérleg-felvétel kutatás-módszertani kérdései. Az elmúlt időszakban a női munkavállalás és a napi időtöltés összefüggéseit vizsgálta az 1999–2000. és 2009–2010. évi időmérleg-felvételek alapján.

Szabó Ildikó (1946, Fehérgyarmat) szociológus, az MTA doktora, nyugdíjas egyetemi tanár. Kutatási területe a politikai szocializáció, az állampolgári kultúra, a fiatalok politikához való viszonya, a kollektív identitások formálódása, az egymást váltó politikai rendszerek, identitás-stratégiák, valamint a magatartás-minták és nemzetkonceptiók korszakon átívelő „hosszú hatásainak” együttese. Fontosabb könyvei: *Politikai szocializáció Magyarországon* (1991); *Tizenévesek állampolgári kultúrája* (1998, Örkény Antallal); *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról* (2000); *Magyarok Párizsa* (2003, Bajomi-Lázár Dáviddal); *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006* (2009); *Láthatatlan történelem. Politikai anekdoták 1942–2012* (2013). (bővebben: http://szocanszek.unideb.hu/tart/oktatok/Szabo_Ildiko.html)

Szakács András – az ELTE Társadalomtudományi Kar hallgatója

Mounia Utzeri (1982, Saint-Germain-en-Laye, Franciaország) a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének PhD hallgatója 2012 óta. Mesterszakos diplomáját Ázsia-tanulmányokból szerezte 2005-ben az *Université de Paris 7 Denis Diderot* és a *Qinghua University in Beijing* képzésén. Témája a kínai nők modern médiabeli ábrázolása volt. MBA diplomáját Kínában szerezte nemzetközi kereskedelemről. Azóta több autóiipari vállalatnál dolgozott Kínában és Németországban. Kutatási területe a nemek, a munka és a szervezetek, különös tekintettel a menedzsmentre és a nemi/kulturális diverzitásra. Disszertációjában az európai autóiipari vállalatok nőtámogató programjait vizsgálja.

Varsandár Zsuzsanna Andrea (1977, Budapest) szervezetfejlesztési tanácsadóként humán stratégia kialakításával, készségek és képességek fejlesztéséhez kapcsolódó programok kidolgozásával foglalkozik. Nem csak a munkában, de a civil szférában is fontosnak tartja az élethosszig tartó tanulás hangsúlyozását és támogatását.